پيڙا جو سفر

(آتم کتا)

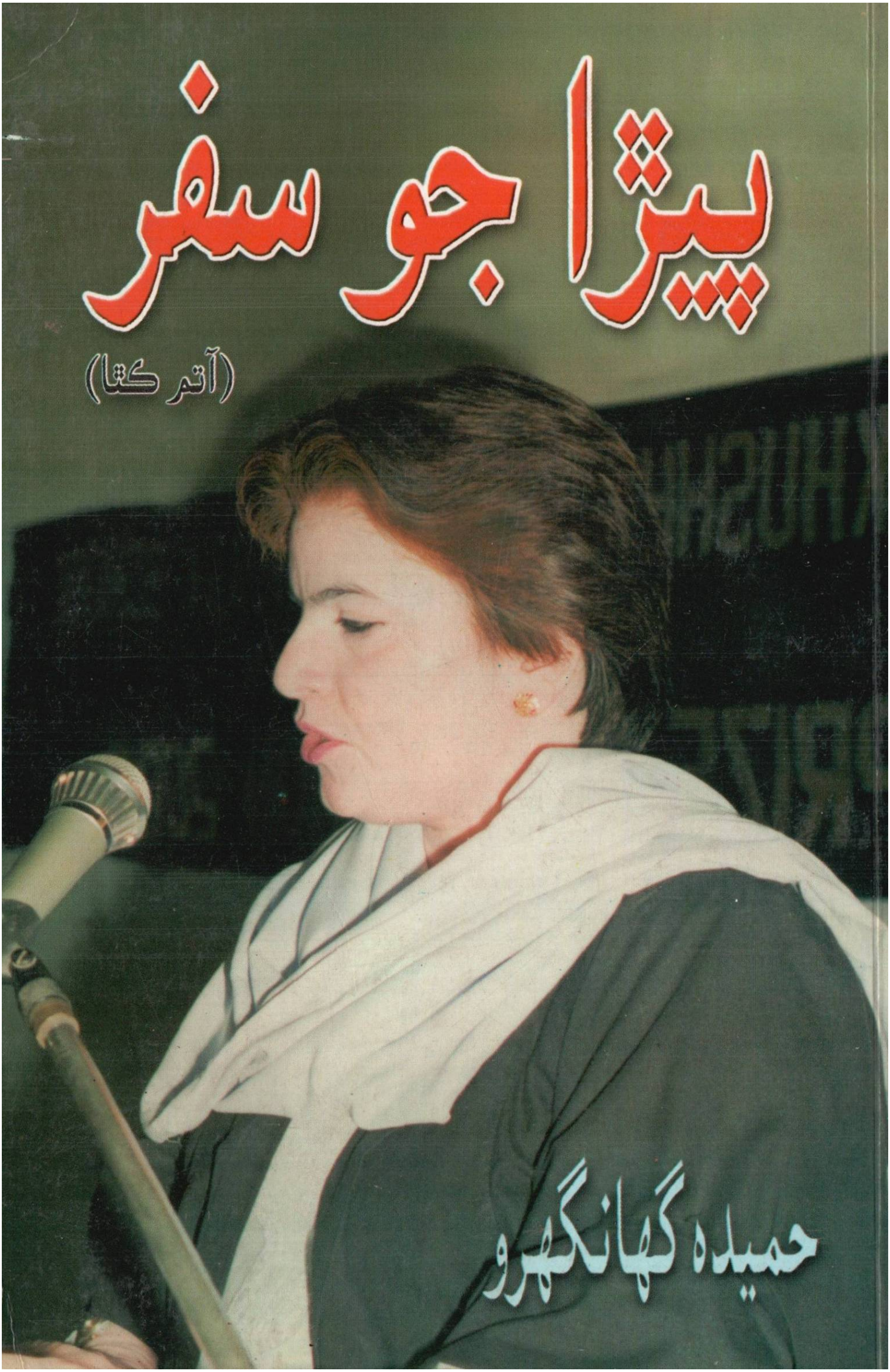

حميده گهانگهرو

پيڙا جو سفر

(آتم ڪٿا)

ليکڪا:

حميده گهانگهرو

ڇپائيندڙ:

شهيد نذير عباسي فائونڊيشن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

كتاب پيڙا جو سفر

موضوع آتم ڪٿا

ليکڪا حميده گهانگهرو

پهريون ڇاپو 9 -آگسٽ 2006ع

ڪمپوزنگ طاهر احمد ۽ عبدالصمد انصاري

ٽائيٽل ڊزائن ناصر اسرار خان

ڇپائيندڙ شهيد نذير عباسي فائونڊيشن

قيمت : 150/ رپيا

Peera Jo Safar

(Auto Biography)

First Edition: 9-8-2006

Title: Nasir Israr Khan
Composing & Designers
Tahir Ahmed Ansari
Abdul Samad Ansari

Address: D-7, Sachal Goth, Karachi.

Price: Rs.150/-

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

یادگارِ زمانہ ہیں یہ لوگ

منو بھائی

حکمرانی کے اندھے شوق اور اجتماعی مفاد سے احمقانہ دشمنی کے تحت محض فوجی طاقت کے زعم میں اپنے ہی ملک کو فتح کر کے "فیلڈ مارشل" بن بیٹھنے والے ملک کے پہلے پاکستانی سپاہ سالار جنرل ایوب خان اور قائداعظم محمد علی جناح کے پاکستان کو توڑ دینے والے دوسرے مارشل لا ایڈمنسٹریٹر جنرل محمد یحیٰی خان کے بعد مشرقی پاکستان کی جنگ ہار کر ہندوستان کی قید میں چلے جانے والے نوے ہزار سے زیادہ جنگی قیدیوں کو رہا کرا کے وطن واپس لانے والے ملک کے پہلے منتخب وزیراعظم ذوالفقار علی بھٹو کی حکومت کا تختہ اُلٹ کر انہیں عدالتی قتل کے ذریعے پھانسی پر لٹکانے کا شوق پورا کرنے کے بعد افغانستان کے امریکی جہاد میں اجرتی قاتل کا کردار ادا کرنے کے دوران اپنے ملک کے بے گناہ عوام اور سیاسی کارکنوں کی ننگی پیٹھوں پر کوڑے برسانے کے نظاروں سے لطف اندوز ہونے اور ان کی چیخوں سے عزت حاصل کرنے کی درندگی میں مبتلا تیسرے فوجی حکمران جنرل ضیاء الحق کی انتہائی ظالمانہ مارشل لاء کے دوران بائیں بازو کے مارکس نظریات کی پیروی میں محنت کشوں کے حالات کار بہتر بنانے کی دوران بائیں بازو کے مارکس نظریات کی پیروی میں جدوجہد اور جابر سلطان کی آنکھوں میں آنکھیں ڈال کر للکارنے کے جرم میں جیل کی سلاخوں کے اندر فوج کے بے پناہ تشدد کے تحت شہادت پانے والے سرکردہ مزدور رہنما نذیر عباسی شہید

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کی زندگی کی ساتھی کامریڈ حمیدہ گھانگھرو نے وقت کی ایک اہم ضرورت پوری کرنے میں اپنا حصہ ادا کرتے ہوئے قومی عوامی تاریخ کے اِس اہم ترین عرصے کی یادوں کو محفوظ کرنے کا قابل قدر فریضہ سرانجام دیا ہے۔

بلاشبہ ایسی انقلاب آفریں عوامی تحریک اس قدر نڈر اور سچے جذبوں کے ساتھ اِس انداز میں اِس خطے نے پہلے کبھی دیکھی نہیں ہوگی، جس نے وطن عزیز کو سرخ رنگ کی پگڑیوں اور لال دوپٹوں کے سمندر میں تبدیل کر دیا تھا۔ نذیر عباسی جیسے خالص نظریاتی لوگوں نے اس تحریک کو اپنے اصلی خون کے آخری قطرے سے لالہ فام کرنے کی کوشش کی تھی چنانچہ ان کے بارے میں کہا جاسکتا ہے کہ

یادگارِ زمانہ ہیں یہ لوگ
سن رکھو اک زمانہ ہیں یہ لوگ

کامریڈ حمیدہ گھانگھرو خود ایک محنت کشوں کی قیادت کرنے والے گھرانے سے تعلق رکھتی ہیں جو ہاری کمیٹی کے ایک رہنما کے گھر پیدا ہوئیں اور والدین کی نظریاتی تعلیم اور عملی تربیت اور تجربے کی بنا پر زمانہ طلب علمی کے ابتدا سے ہی طلبہ تحریک میں سرگرم ہوگئیں۔ آٹھویں جماعت کی طالبہ تھیں جب طلبا یونین کی سیکریٹری جنرل منتخب ہوئیں اور اپنے سکول کو کالج کا درجہ دلوانے کی تحریک کا آغاز کیا اور پہلی مرتبہ اپنی ہمشیرہ زبیدہ کے ساتھ 1975ء میں جیل گئیں۔ آخری وقت تک سکول کو کالج بنانے کی تحریک میں ڈٹی رہیں۔ کامریڈ حمیدہ نذیر عباسی کو اپنی زندگی کا ساتھی بنانے سے پہلے سندھ نیشنل اسٹوڈنٹس فیڈریشن کے مرکزی عہدیدار کے فرائض بھی سرانجام دیتی رہی ہیں۔

ٹنڈوالہ یار میں ایک سرکاری ملازم کے ہاں 1953ء میں جنم لینے والے نذیر عباسی بچپن سے ہی بہت ذہین اور حساس تھے۔ زمانے طالب علمی میں وہ ''آزاد مارو ئڑا اسٹوڈنٹس فیڈریشن'' کی طرف سے بھوک ہڑتال میں حصہ لینے کے جرم میں جیل گئے۔ جہاں کمیونزم کے نظریات رکھنے والے سیاسی کارکنوں سے ملاقات ہوئی۔ جیل سے باہر آکر جام ساقی سے

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ملاقات کی اور باقاعدگی سے کمیونسٹ پارٹی کی ذیلی طلبہ تنظیم "ایس این ایس ایف" میں کام کرنے لگے۔ اگرچہ ذوالفقار علی بھٹو کے دور حکومت میں نذیر عباسی کی ماں اور بہنوں کو بھی گرفتار کرکے تھانے میں لایا گیا تھا مگر بائیں بازو کے نظریاتی سیاسی کارکن کے طور پر انہوں نے بیگم نصرت بھٹو اور محترمہ بینظیر بھٹو کی گرفتاری کے خلاف شدید احتجاج کرتے ہوئے اسے شرمناک انتقامی کارروائی قرار دیا تھا۔

نذیر عباسی کی شادی کے بعد کی عملی زندگی کا بیشتر حصہ جیل کی سلاخوں کے پیچھے یا روپوشی کے دوران سیاسی جدوجہد میں گذرا ہے۔ 1978ء میں شادی کے بعد نذیر اور حمیدہ دونوں "ایس این ایس ایف" کی جانب سے پٹ فیڈر بلوچستان کی کسانوں کی تحریک میں سرگرم رہے۔ کامریڈ حمیدہ کو پارٹی نے بھوک ہڑتال میں حصہ لینے کے لئے کہا اور انہیں اپنی سینئر رکن آصفہ رضوی کے ساتھ ٹمپل ڈیرہ میں بھوک ہڑتال کے دوران گرفتار کیا گیا اور وہ تین ماہ مچ جیل میں بند رہیں۔ اس دوران نذیر کو خبردار کیا گیا کہ آئندہ پکڑے گئے تو زندہ رہنے نہیں دیا جائے گا۔ ایک نظریاتی انقلابی کارکن کے طور پر نذیر عباسی دھمکیوں سے متاثر نہیں ہوسکتے تھے۔

کامریڈ حمیدہ مچ جیل سے رہا ہوئیں تو نذیر عباسی ایک بار پھر گرفتار ہوچکے تھے۔ اُن کے لئے ہائی کورٹ میں حبس بے جا کی اپیل کی گئی اور پورے ملک میں احتجاج کا سلسلہ شروع ہوا۔ چھ ماہ بعد نذیر عباسی کوئٹہ قلی کیمپ سے رہائی کے بعد روپوش ہوگئے اور اس دوران سیاسی سرگرمیاں اپنے عروج کو پہنچیں۔

جام ساقی کی رہائی کے لئے ریگل چوک کراچی کے مظاہرے کے دوران کامریڈ حمیدہ کو تیسری مرتبہ گرفتار کیا گیا۔ سکھر جیل سے رہائی کے وقت ملکی حالات بہت مشکلات سے دوچار ہوچکے تھے۔ جنرل ضیا کی آمریت بائیں بازو کی سیاست کا مکمل خاتمہ چاہتی تھی۔ ذوالفقار علی بھٹو پھانسی پر لٹکائے جاچکے تھے۔ 9اگست 1980ء کو نذیر عباسی کو شدید تشدد کے ذریعے شہید کیا گیا اور برلن کی دیوار کے گرائے جانے اور سوویت یونین کے ٹوٹ جانے کے بعد مارکسزم، لینن ازم اور سوشلزم کی اس اصلی تحریک کے آثار نمایاں ہونے لگے

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو پورے عالم انسان میں سرطان کی طرح پھیلنے والی بربریت کو انسانیت میں بدلنے کی صلاحیت رکھتی ہے۔اس تحریک میں حصہ لینے کے لئے ماضی کی عوامی تحریکوں کے قریبی مطالعہ کی ضرورت ہے اور کامریڈ حمیدہ گھانگھرو کی یادیں اس سلسلے کی سب سے نمایاں عوامی اور مزدور تحریک سے روشناس کراتی ہیں۔کامریڈ حمیدہ کے سادہ اور پرخلوص انداز تحریر سے اِن یادوں سے اپنائیت' سچائی اور نظریاتی پختگی کی خوشبو ملتی ہے۔

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شهيد جي بيوهه

انور پيرزادو

”پيڙا جو سفر“، حميدا گهانگهرو جي سياسي آتم ڪهاڻي آهي، جنهن کي پڙهي محسوس ٿئي ٿو ته شهيد نذير عباسي جي حوالي سان سندس تعارف پنهنجي جاءِ تي، پر پاڻ اهڙو انقلابي ڪردار رهي آهي، جنهن جي پنهنجي حيثيت آهي. اها ٻي ڳالهه آهي ته اسان وٽ سنڌ ۾ ايلسا قاضيءَ کي ان لحاظ کان سچاتو وڃي ٿو ته علامه آءِ آءِ قاضيءَ جي گهرواري آهي، جڏهن ته هن شاهه لطيف جي رسالي جو انگريزي ٻوليءَ ۾ جيڪو ترجمو ڪيو آهي، ان طرز جو ڪم ڀٽائي تي، نه ڊاڪٽر سورلي ڪيو آهي، نه ائنميري شمل ۽ نه علامه آءِ آءِ قاضي.

سو حميدا گهانگهرو جي سياسي جدوجهد پڻ هڪ انوکي حيثيت رکي ٿي. نذير عباسي ۽ حميدا جي اڪيلي ڌيءُ زرقا جي لفظن ۾ ته ”منهنجي ماءُ هني مُون جا ڏينهن مچ جيل ۾ گذاريا ۽ پيءُ قُلي ڪئمپ ۾.“ هي لفظ ٻڌائين ٿا ته زرقا جا ماءُ پيءُ ٻئي انقلابي هئا.

بس ٻنهي ۾ هڪڙو فرق آهي، هُو شهيد آهي ۽ هيءَ ”زنده شهيد“. هن ”زنده شهيد“ پنهنجي هن ڪتاب ۾ هڪ هنڌ نذير عباسيءَ بابت لکيو آهي ته هن (نذير) وٽ لفظ ”ڪامريڊ“ جو وڏو تقدس هو، ايتري قدر جو هڪ سينيئر ڪامريڊ کي ان ڪري ”چاچو“ چوندو هو، ڇاڪاڻ ته اُن وقت هو ڪميونسٽ پارٽي لاءِ ڪم نه ڪندو هو.

سو ان حوالي سان حميدا گهانگهرو هِن وقت پاڪستان اندر پلي ته ڪنهن ڪميونسٽ جدوجهد ۾ ملوث نه هجي، پر ماضيءَ ۾ هن جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪردار جديد سنڌ جي سياسي تاريخ ۾ انوکي حيثيت رکي ٿو. (1970ع ۾ اختر بلوچ ۽ نسيم ٿيبو گرفتاري ڏني. ”قيدياڻيءَ جي ڊائري“ ڪتاب ۾ سندن سياسي جدوجهد جو پروفائيل سنڌ جي مڙني مرد ڪردارن کان گوءِ کڻي ويجي ٿو.) 1975ع ۾ حميدا ۽ زبيدا گهانگهرو وارا ڪردار بہ بلڪل اهڙا آهن. حميدا جي ڪردار جي خاص ڳالهہ اها هئي تہ هوءَ ننڍي ۾ ننڍي عمر جي ان وقت واحد سياسي قيدياڻي هئي جيڪا سنڌ پوليس جي جاهل ۽ اڻ سڌريل سپاهين جي نظرداري هيٺ مچ جيل کان نارا جيل ۽ سکر جيل کان محرابپور ۽ ڪنڊياري لاڪ اپ تائين حراست ۾ رهي ۽ ان حالت ۾ بہ سندس حوصلو بلند ۽ ڪردار بي داغ رهيو. ان لحاظ کان هي انقلاب جو سفر آهي.

پوءِ تہ سندس ”انقلاب جو سفر“ ٻرندڙ ٽانڊن ۽ ٻاٻرن ڪنڊن تان گذرندي جاري رهيو جنهن جي تفصيلن ۾ وڃڻ سان ڀٽائي جو اهو بيت ياد اچي ٿو جنهن ۾ چئي ٿو تہ

” پٽيندي سائي، جنهن سُور ڇڏايو سنڌرو،
ٻي ھر ڪا ٿي ھٿنڊي ھٿ ميار جا“

جيل مان ريل ۾، ريل مان جيل ۾، ڪٿي پنڌ، ڪٿي ٽانگي ۾ تہ ڪٿي رڪشا ۾، ڪٿي عام ماڻهن جي نظرن ۾ ”بدڪردار“. تہ ڪٿي لاوارث ۽ سياسي يتيم. ڪٿي ڪچي آبادي جي اهڙي گهر ۾ رهندڙ هجي جتي ساهہ کڻڻ سان مچر نڪ ۽ وات ۾ هليا وڃن. تہ ڪٿي عشق مان شادي ڪيل سنڌ جي شاندار انقلابي نوجوان مڙس جي فوجي ٽارچر ۾ شهادت جي خبر ٻڌندڙ هيءَ عورت اڃا زنده آهي!! اهو بہ هڪ سياسي معجزو آهي. هي ڪتاب سندس ”پيڙا جي سفر“ جي پهرين وک آهي جڏهن تہ سندس پوڻا جي سفر جو ٻيو حصو ۽ آخري وک ايتري اذيتناڪ آهي جنهن لاءِ ”پيڙا“ اسم پورو مفهوم بيان ڪري نہ ٿو سگهي. حميدا گهانگهرو جي سياسي زندگي جو اهم ”اڻ لکيل آئين“ پڙهي مونکي ايلزابيٿ ڪئنڊي اسٽئنٽن جو اهو قول ياد ٿو اچي جنهن ۾ هن چيو هو تہ. ”انسان ذات جي تاريخ مرد هٿان عورت کي ڏنل بار بار زخمن جو لاڳيتو ورجاءُ ۽ سندس حقن جي تلافي جي تاريخ آهي.“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نذير عباسي جي شهادت، پارٽيءَ جو ٽٽڻ ۽ حميدا جو هميشہ لاءِ ڏهاڳ وٺڻ هڪ عورت جي اندر کي ڳيا ڳيا ڪرڻ لاءِ ڪافي هو. ان ڪانپوءِ بہ هوءَ زنده آهي، ان جو راز زرقا آهي جنهن پنهنجي ماءُ جي پوڙهنا کي پليءَ پِٽ محسوس ڪيو ۽ لکيو تہ "هوءَ هرپل مرندي ۽ جئيندي هئي".
زرقا هن لاءِ نذير جي نشاني آهي، زرقا هن جو پنهنجو اولاد آهي، زرقا هن جي ڄائي آهي. ماڻهو ڪڏهن ڪڏهن بين لاءِ بہ جيئڻ ضروري سمجهندو آهي جڏهن پنهنجي پاڻ لاءِ جيئڻ واري جنگ هارائي ويهندو آهي ۽ پنهنجي اولاد لاءِ جيئڻ شايد ماءُ پيءُ لاءِ ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي لاءِ جيئڻ کان بہ وڌيڪ ضروري ٿيو پوي.
حميدا جي جياپي واري جنگ کي شهيد نذير عباسيءَ جي ياد جو بہ وڏو سهارو آهي، نذير عباسي، جيڪو ايندڙ ڪيترن نسلن کي جيئري رهڻ ۽ جدوجهد ڪرڻ لاءِ اتساهڻ جو ذريعو آهي، ان جي ايڏي رفاقت جيڪا حميدا جي نصيب ۾ هئي، سا هن جي ٽٽندڙ ساهن کي ڳنڍڻ لاءِ ڪوڙ آهي.
هي "پيڙا جو سفر" هوءَ جنهن سهاري سان ڪري جاري رکي سگهي آهي سو نذير عباسي جو شخصي وجود هو. جنهن سان جيون ٻڌڻ سبب هن کي "شهيدجي بيوهہ" جو اعزاز حاصل ٿيو آهي.

مُنهن مٿانهان جن جا، سي پٽيو ڪڍن پار،
جيڏيون هن جهونجهار، اُجاري سَپَ اُجا ڪيا.

پٽائي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنهنجي پاران

”پيڙا جو سفر“ منهنجي پهرين ڪاوش آهي. مان ڪا وڏي اديب ته نه آهيان پر هر انسان ڪنهن نه ڪنهن مقصد خاطر جيئندو آهي. جيئڻ صرف اهو ناهي ته پنهنجي ذات لاءِ آرائش ۽ تسڪين ڪبي. اهڙا موقعا شايد گهٽائي مليا جن ۾ سک، شانتي ۽ وڏ ماٺهپائي واري زندگي گذاريان، پر زندگيءَ جي انهيءَ چيندڙ درد ۽ سوچ جي گهرائيءَ ۾ گم ٿي ڪنهن خوبصورت خواب جي تعبير کي ڪاڏي ڪيان. جيڪا ”پيڙا جي سفر“ ۾ به مونکان الڳ نه ٿي.

”پيڙا جو سفر“ صرف منهنجي پيڙا ناهي. بلڪ، جيڪا پيڙا مون معاشري ۾ هتان جي هر انسان ۾، محنت ڪش هاري ناري جي پگهر جي پورهئي ۾، عورت سان ڪيل ڏاڍائي ۾، معصومن ننڍڙن گلن جهڙن ٻارن جي آهن ۽ سسڪين ۾ جيڪي تعليم کان محروم بوٽ پالشون، بيرا گيري، گاڏين کي صاف ڪن، اڌ رات کان گلين مان ڪاغذ چونڊين، مدرسن ۾ مهذب تعليم حاصل ڪرڻ سان گڏوگڏ تالهه مٿي تي رکي گهر گهر مان ماني وٺن (جنهن کي عام ٻوليءَ ۾ پنڻ به چئي سگهجي ٿو) ننڍڙي عمر ۾نشي جو عادي ڪرائي جرم جي دنيا ۾دادا ٿيڻ جي تربيت ڏيڻ، ٻارن جو اغوا ڪري اٺن جي ريس ۾ غير انساني راند جو نشانو بنائڻ. مطلب ته وقت کان اڳ زندگي جي خوشين کان محروم ٻار، اج به منهنجي لاءِ وڏي ۾ وڏي پيڙا آهن. مان پنهنجي هن سفر ۾ جتي هڪ ننڍيءَ عمر جي ڇوڪري جيل ٿي وڃي. ننڍي عمر ۾ نذير نالي نوجوان سان پيار ٿي ڪري ۽ ننڍيءَ عمر ۾ ئي هڪ معصوم نياڻيءَ کي جنم ڏيڻ ڪانپوءِ ٿوري عرصي ۾ ئي بيوهه ٿي ٿئي. مان سمجهان ٿي ته حميده جو اهو ڪردار جيڪو سڌوسنئون سياسي ۽ اڻ سڌيءَ طرح غيرسياسي ڪيترين نوجوان ڇوڪرين سان وابسط هوندو. مون سماج ۾ جي ويڙهه ڪندي پنهنجن نظرياتي ساٿين جا ستم سٺا آهن ۽ غيرسياسي ڇوڪريون پنهنجي خاندان ۽ معاشري ۾ بي بسيءَ جا سور سهنديون آهن. فرق صرف اهو آهي ته مون پنهنجا ڏک ٻهول پائي جهليا هئا. شاهه سائين جي چواڻي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

الا ڏاهي ۾ ٿيان. ڏاهيون ڏک ڏسن."

نذير ۽ مان پنهنجي جيون گڏ گذارڻ لاءِ اهوئي وچن ڪيو هئو ته هي ماڻهو وهه جو ڪ ٿيا جيئن لڪ لڳي تيئن رڪ ٿيا. اڄ آزاديءَ جي نعرن سان سڀ درد ويا رنگينن جا هڪ نظرياتي ماڻهوءَ لاءِ انقلاب جو تصور ئي ايڏو خوبصورت هوندو آهي جو وهه جو ڍڪ پيئڻ ڪان به ڪونه ڪيٻائيندو. ڪنهن به خوش فهمي ۾ پوڻ ڪانسواءِ اها خبر هوندس ته جيڪا جدوجهد مون ڪئي آهي تنهن جو صلو منهنجي پونيئر ڏسندي. پر تڏهن به سندس قدم پوئتي نه ٿيندا ۽ اڳتي وڌڻ لاءِ اجا اڳيرا ٿيندا. نذير به پنهنجي انقلابي، نظرياتي سوچ جي دائري کي دنيا جي گول دائري ۾ محفوظ ڪيو هو انهي ڪري ئي محنت ڪش جو نعرو هڻندي ته مزدور جي قوت ۽ اتحاد کي ڪابه سازش ختم نٿي ڪري سگهي ۽ اها قوت ۽ طاقت جڏهن هر روڊ رستي گليءَ گليءَ ۾ گونجندي ته انهي ڏينهن صبح جو سج عام رواجي سج نه هوندو بلڪ انقلاب جي لاٽ سان سرشار سج هوندو نذير جي انهيءَ پختي ويساهه سندس جان ته ورتي پر آواز ختم نه ٿي سگهيس.

1917ع جي بالشويڪ انقلاب جو دنيا جي پسمانده ملڪن تي تمام گهڻو اثر هو تمام وڏي قوت ايري رهي هئي پر سوويت يونين جي ٽٽڻ ڪانپوءِ ٿورو جهڪائي ضرور آئي پر ٿيو ائين جو اڄ وينزويلا جو انقلاب هو شاويز جا ڪارناما تيزيءَ سان ملڪ اندر ۽ دنيا جي دائري تي ڇانئجي ويا. شعور جي دنيا ۾ هڪ وڏي تبديلي آهي ۽ جڏهن اهڙيون تبديليون نظر ايندیون آهن ته پوءِ ڌرتيءَ جا شهيد دنيا جا وڏي ۾ وڏا ڪردار ٿي اڀرندا آهن. نذير به انهن ڪردارن مان هڪ آهي. پوءِ مان سمجهان ٿي ته منهنجي "پيڙا جي سفر" ۾ ڪو سنو اپريو جنهن احساس ڏياريو ته وقت ۽ تاريخ ڪنهن کي بخشيندي به ناهي ۽ لڪائيندي به ناهي پوءِ مان چو لڪان. مونکي سامهون اچڻ کپي پنهنجن ساٿين ۾، پنهنجي معاشري ۾ اندڙ نئين نسل ۾ مان چو چوان ته هڪ عورت قيد نٿي ڪاٽي سگهي. بلڪ مان ودي واکي چئي سگهان ٿي ته هڪ عورت پنهنجي ٻن محبتن خاطر هڪ نظرياتي، سياسي ۽ ٻي ذاتي جيڪا سندس ور طرفان مليل آهي. ڏن لاءِ هو ڪيڏا ڪشالا ڪيڏي ڏکي منزل ڪاٽي سگهي ٿي. هو پنهنجو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وچن کيئن ٿوڙ ي سگهي ٿي جيڪو آخري دفعو سڄي رات انتظار ڪرڻ ڪانپوءِ ڪنهن خوني درندي جي انهيءَ پيغام سان ته تنهنجي مڙس کي ماري مٽيءَ ماءُ حوالي ڪيو ويو. ان وقت مون هڪ بيوهه عورت ٿي وار نه کوليا. چوڙيون ڀڃي اڇو لباس پائي ماتم نه ڪيو. بلڪ ظلم خلاف نفرت ۽ نظرئي خاطر جنگ ڪرڻ جو عهد ڪيو. چاڪاڻ جو نذير جو خون هڪ انقلابي جو خون هو. پنهنجي جوانيءَ جي جوڀن ۾ شهادت جو جام پي خاموشيءَ جي ابدي ننڊ ۾ ضرور ويو پر سندس لاءِ اهو وڙ نه هو ته مٿان ماتم ڪيو وڃي. هو مرڻ ڪانپوءِ به پيغام هو جيڪو ستل ذهنن کي سجاڳ پيو ڪري. سندس جي اڇي ڪفن ۾ به خون جو رنگ انقلاب جي سرخ جهنڊي جو ڏيک پيو ڏي.

منهنجي لاءِ هي شهادت ٻن محبتن جي شهادت آهي. هڪ اها جيڪا نظرياتي ساٿيءَ جي هئي. نظرياتي ساٿي ته ڪڏهن به ناهن مرندا هو هر هر جنم وٺندا آهن. پلي، جو ڪٿي سوين سالن ۾ نذير جهڙا پيدا ٿيندا پر ضرور پيدا ٿيندا. ان ڪري ئي اسان پنهنجي نظرئي سان محبت ڪندا آهيون. چاڪاڻ جو نظريا مرندا ناهن. ٻيو منهنجي پنهنجي ذاتي محبت هئي، جيڪا ڪڏهن به واپس نه ايندي. زرقا کي ٻيهر پيءُ ڪڏهن به نه ملي سگهندو. زرقا نذير جي وجود جي نشاني آهي. شايد انهيءَ ۾ ئي مان پنهنجي ٻي محبت جو پاڇو ڏسان.

منو ڀائي ادب جي دنيا جو وڏو نالو مونکي اها خبر نه هئي ته هڪ ڏينهن منهنجي ڪتاب لاءِ پيش لفظ لکڻ جو مان منو ڀائي طرفان ملندو پر اها هڪ حقيقت آهي ته جڏهن منو ڀائي جي تحرير ملي ته مان بي ساخته پاڻ کي ائين محسوس ڪيو جيئن اولاد کي پيءُ ماءُ جو سهارو ۽ سرپرستي هجي ائين جدوجهد ۾ ساٿين جو اعتماد هڪ ٻي لاءِ احساس، محبت، سچائي ۽ همدردي نه صرف حوصلو ڏيارڻ ۾ مددگار ثابت ٿيندي آهي. بلڪ پنهنجا انفرادي رشتا سڀ پوئتي ڪري هڪ رشتو جنهن کي ائين چئجي ته نظرياتي رشتو وڌيڪ مضبوط ٿيڻ لڳندو آهي. منو ڀائي انهي رشتي جو مان مٿانهون ڪيو آهي. جنهن ٻوليءَ، ثقافت، تهذيب، علائقائي فرق کي الڳ ڪري اهڙي مالهاپوئي آهي جيڪا دنيا جي گول

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دائري کي ويڙهي محنت ڪشن جي حقن حاصل ڪيل انسان جي آزاديءَ جي هڪ نئين دنيا آباد هجي.

مان انقلابي ته پاڻ کي نه چونديس. چاڪاڻ جو انقلابي وڏو اعزاز آهي. مان انقلاب جي واٽ تي هلندڙ هڪ ننڍڙي ڪارڪن آهيان. بقول ادا انور پيرزادي جي ته هي ڪتاب "پيڙا جي سفر" نه آهي انقلاب جو سفر آهي. ادا انور سنڌ جي پڙهيل لکيل دانشورن ۾ اها هستي آهي جنهن ڪميونسٽ پارٽيءَ سان تمام گهٽي ويجهڙائي هئڻ ڪري ڪيترا دفعا جيل ڀوڳيا ۽ سياست جي ڪري تڪليفون ڪاٽيون ۽ سٺين سٺين نوڪرين تان هٿ ڪٽڻا پيس. سندس تازو ڇپيل ڪتاب "اي چنڊ ڀٽائي کي چئجان."ڪانپوءِ منهنجي ڪتاب لاءِ اهو ايڏو وڏو اعزاز ته "پيڙا جو سفر" نه پر "انقلاب جو سفر" آهي جڻ ته چنڊ وسيلي ڀٽائي کي چوندو هجي ته تنهنجي 30 سرن ۾ هڪ سر هي به شامل ڪر. مان جڏهن تعارف پڙهيم ته مونکي اڄ جو ڀٽائي انور پيرزادي ۾ ٿي نظر آيو. چاڪاڻ جو ڀٽائي عورت جي ڪردار کي ڏاڍو همت ڀريو ۽ حوصلي سان ساراهيو آهي.

مونکي اها همٿ ۽ حوصلو (پلي جو ڪٿي ڪتاب لکڻ وقت ڪيئي دفعا ڳوڙها ڳاڙيا هئم ۽ گهر وارن يعني پنهنجي ڌيءَ زرقا کان لڪي باٿ روم ۾ وڃي خوب ر وئي دل هلڪو ڪري وري اچي لکندي هئم.) منهنجي امڙ جيڪا ڪڏهن به همٿ نه هاري سگهي ان کان ورثي ۾ ملي هئي. مان پنهنجي ماءُ سان پنهنجي اڪيلي ڪمري ۾ ڪيئي ڪلاڪ ڪچهري ڪندي آهيان. هن جي ڪاٻه تصوير منهنجي ڪمري ۾ ناهي پر هڪ ماءُ جي مامتا جي تصوير سندس اولاد جي اکين ۽ دل ۾ پني تي اڪريل تصوير کان ڪئي درجا مٿانهين آهي. هن ڪتاب ۾ به منهنجي ماءُ جو بهادر ڪردار آهي. پر اڄ به سندس جو بهادر ڪردار آهي جو منهنجي حوصلي هارڻ کان اڳ ٿي منهنجي اڳيان وڏي ڍال ٿي بيهندي آهي ۽ تمام گهٽي پيار مان منهنجا ڳوڙها اگهي منهنجي مٿي ۾ پنهنجي شفقت ڀري هٿن جي آڱرين سان زور ڏئي سمهاريندي آهي. چاڪاڻ جو اها شفقت مان ڪيترن سالن کان ساندي آهي. امان کي مري وئي ڪيترا سال ٿيا آهن پر سندس شفقت، محبت، مٺڙو انداز هرپل مونسان گڏ رهندو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هونئن ٻه چوندا آهن ته ڪوٻه ڪم تيسين نه ٿي سگهندو جيسين ڪنهن جو ساٿ نه هوندو. مونکي گهر ۾، گهر ڪان ٻاهر عزت، محبت ۽ تعاون نصيب ۾ آهي اهو منهنجو نصيب نه ڪير ڪسي سگهيو آهي ۽ نه ڪير ڪسي سگهي ٿو انهيءَ ڪري جڏهن قلم هٿ ۾ ڪنيم ته ڏکيائي نه ٿي. ڏيءَ ڄاڻي، ڀينرن، ڀائرن، ڀيڻيون، ساٿين ڪان وٺي جتي روايتي نڻان ڀاڄائي جو نه ٺهندڙ رشتو هوندي ٻه مونکي ڀاڄائي عابده قمر ڏاڍي دوستانه انداز ۽ عزت ڀري نگاهه سان مليو، جو ڪتاب لکڻ وقت هر سک ۽ سڪون حاصل هو. مان پنهنجن ڏوهٽن (زرقا جي پٽن) احمر ۽ علي رضا ڪي ٻه نه وساريندس انهن جون شرارتون ڀين جو گم ڪرڻ. جنهن جي ڪري مان تقريبن درجن ڀينون وٺي رکندي آهيان. ڀيپر مڪس ڪري ڇڏڻ ۽ وري ڏاڍي نماڻائي سان اڻ ڄاڻ ٿي وڃڻ يا ٻئي ڀائر هڪ ٻئي تي هٽن ڀوءِ ڪڏهن ڪڏهن مان ڀيڻ يا ڀاءُ جي گهر هلي وڃان. ڇاڪاڻ جو انهن جا ٻار وڏا آهن پر آرام نه اچي وري ٻه موٽي اچي چوان ته ناني ڪي تنگ نه ڪجو. ناني ٻه چا ڪري. وڃي ٿي ته ائين ٿو لڳي ڄڻ سڀ ڪجهه ڇڏي ٿي وڃي. شايد پنهنجو ذهن ٻه، جنهن سان هو سوچي ڪجهه لکي ٿي. انهي ڪري هنن جون شراتون ياد ڪرڻ ٻه منهنجي زندگيءَ جي سفر جو ڏاڍو وڻندڙ حصو آهي. ڀوءِ فون ڪري گهرائيندا. موٽيه چوندن امي ڪي تنگ نه ڪيو نه ته هلي ويندي ته دروازي ڪان ٻيهي اجازت وٺندا ۽ يقين ڏياريندا ته هاڻي ڪاٻه شئي خراب نه ڪنداسين. ۽ ڀوءِ واقعي منهنجن سيني شين ڪي سانڍي رکندا.

نذير عباسي هر دور ، هر وقت، هر جنم لاءِ هڪ سوال آهي. ڀهرين زرقا ڀيءُ جي متعلق سوال ڪندي هئي ۽ هاڻي سندس ٻار جيڪي نذير جي تصوير ڪي ڪٿي ٻه ڏسي ضرور ڀڇندا ته نانا ڪاٿي آهي ۽ ڇو مري ويو.

منهنجي خيال ۾ ته ضمير جي عدالت ۾ اڄ ٻه اهو سوال ضرور اپيل آهي ته نذير عباسي جا قاتل ڪير آهن. هن ڌرتيءَ جي شهيد جو خون رائيگان نه ٿيڻ گهرجي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"The history of makind is a history of repeated injuries and usurpation's on the part of man towards woman."

Elizabeth Cady Slanton

نِنڍپڻ

هوش سنڀاليندي ئي گهر ۾ ڏاتن ۽ ڀينرن ذهن ۾ سوچ جو استقبال ڪيو. اسانجو گهر محرابپور شهر جي وچ ۾ واڻڪو ۽ ڏاڍو خوبصورت ٻه منزل ٺهيل هو جنهن مان سڄي شهر جي منظر ڪي ڏسي سگهبو هو. گهر جي اندر چوڌاري الماريون لڳل هيون جنهن تي ڪرشن ڀڳوان بنسري وڄائيندي ۽ سهڻا سهڻا مندر به شيشن تي اڪريل هئا. وچ تي هڪ وڏي الماري، ان ۾ هڪ وڏو خانو هو جنهن ۾ قرآن شريف رکيل هئا. مان هڪ اهڙي انسان جي گهر ۾ جنم ورتو جنهن ڪنهن به مذهب جي توهين نه ڪئي بلڪ بابا عالم فاضل 14 علمن جي دستاربندي ٿيل هو ان کان علاوه رٽائرڊ فوجي به هو، جڏهن مون جنم ورتو ان وقت محرابپور شاهي بازار جو وڏو ڪاروباري سيٺ محمد هاشم جي نالي سڃاتو ويندو هو. مان پنجون نمبر اولاد هئم. منهنجي جنم وقت امان ۽ ماسيون ڏاڍو رنيون هيون ته هي واڌاري پيدا ٿي آهي ڇاڪاڻ جو منهنجا ٻه ڀائر ۽ ٻه ڀينر مون کان وڏا هئا. امان جن جو چوڻ هو ته انهن جي جوڙي جوڙي آهي ۽ مان واڌاري ڏيءَ ٿيم. بابا ڪوبه تاثر نه ڏيندي هڪ ڪتاب وٺي آيو ۽ مونکي گفت ڏيندي چيائين منهنجي ڏيءَ جو هيءَ ساٿي آهي مان جڏهن سمجهه ڀري ٿيم ته انهي ڳالهه منهنجي ذهن تي ڏاڍو سٺو اثر ڇڏيو ۽ مان بابا جي انهي جذبي کي اندر ۾ سموئي ڇڏيو. بابا پاڻ پنهنجي ڪاروباري حيثيت کي گهٽو برقرار نه رکي سگهيو، ڇاڪاڻ جو اصول پسند ڪرو ۽ سچو انسان هئڻ ڪري پنهنجي ذهني سوچ کي بدلائي نه سگهيو ۽ نه ئي ڪنهن شيءِ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ لالچ رکيائين ۽ نہ ڪا وڏي تمنا انھيءَ ڪري ڪاروبار ۾ نقصان پوڻ ڪري بہ دل تي نہ ورتائين. بلڪ پنھنجي ھاري حقدار جي نعري ۽ سياسي ھلچل کي برقرار رکيائين. مون سمجھہ پوندي بابا کي خدا جي اڳيان سجدو ڪندي ۽ قرآن پڙھندي ڏٺو ۽ پوءِ سڄي ڏينھن ۾ اھڙا بحث اھڙا مباحثا جيڪي سمجھہ ۾ نہ ايندا ھئا. ماڻھن جي گھٽائي ۽ انھن جو ڌيان ڏئي ٻڌڻ اسان کي بہ ٿورو سوچڻ تي مجبور ڪندو ھو. انھيءَ بحث دوران ھڪ لفظ ٻڌڻ ۾ ايندو ھو. "ڪامريڊ" اھو لفظ ڏاڍو يونيڪ قسم جو لڳندو ھئو ان لاءِ تہ محرابپور ۾ ٻيو ڪوبہ ڪامريڊ نالي سان نہ ھئو. بابا ھڪ عالم فاضل سان گڏوگڏ سوشلزم جو پرچار ڪندڙ ۽ وڏو فلاسافر لڳندو ھئو. ڪامريڊ لفظ سندس سڃاڻپ ھئي، پر پاڻ کي قرآني ڪميونسٽ سڏائيندو ھئو.

مولانا عبيدالله سنڌي ۽ مولوي محمد صادق جو شاگرد ھئو ان ڪري مذھبي تعليم سان گڏوگڏ سوشلزم ڪميونزم جي نظرئي ۽ فلسفي جي بہ چڱي خاصي ڄاڻ ھئس. اھوئي سبب آھي جو پنھنجي اولاد کي ڪڏھن بہ ڪنھن جي ماتحت رھڻ لاءِ ڪمزور نہ ڪيائين ۽ برد باري ۽ اعتماد جو درس ڏيڻ سندس وڏي ۾ وڏو مقصد رھيو. ھن جو ذھن اڻ ڪٿ لفظن ۽ ٺوس دليلن جي مالھا ۾ پوئيل ھئو.

مان پھرين درجي جو قائدو ڪڇي بابا کان سبق وٺڻ لاءِ دڪان تي ويندي ھئس تہ ھڪ دفعي جي ڳالھہ ياد آھي ڪنھن سان بحث پئي ڪيائين تہ بابا مذھب جي توھين اھا آھي تہ توھان پنھنجي قول ۽ فعل ۾ تضاد پيدا ڪريو ٿا. باقي ڪابہ مورتي مسجد نٿي ٽوڙي سگھي ۽ ڪابہ مسجد مندر ختم نٿي ڪري سگھي. شايد ھي مسجد منزل گاھہ واري واقعي تي بحث ھئو. جيڪو مونکي پوررو ياد نہ آھي. منھنجي ذھن ۾ ھڪ ڳالھہ ايندي ھئي تہ بابا کي سڀ ڪامريڊ چو ٿا چون مون وانگر بابا چون يا ادا، چاچا ۽ ماما چون پر پوءِ سوچيندي ھئس تہ شايد دڪاندارن کي ڪامريڊ چئبو آھي ۽ ھڪ مزيدار واقعو ٿيو شام جو لالٽين (بتي) ٻارڻ جي ڊيوٽي مونتي ھوندي ھئي ۽ لالٽين جي شيشي کي ڏاڍو چمڪائيندي ھئس امان تعريف ڪندي ھئي. وري نندي اڳتي ڪٽي سڄي لالٽين صاف ڪندي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هئم. اهڙي نموني تعريف جي جنون ۾ لالٽين ڏاڍي چمڪندي هئي سو ڳالهه ڳاسليٽ جي ته ادا رانجهن جي دڪان تي ويم ۽ ان کي چيم ڪامريڊ ڳاسليٽ ڏيو. ويچارو دڪاندار چرڪي ويو ۽ چيائين ته ننڍڙي اهو لفظ رڳو توهانجي پيءُ لاءِ آهي. سوچيم ته ٻه هٿ ٻه پير ٻه اکيون سڀ سيني وانگر اٿس صرف اهو لفظ بابا لاءِ ڇو؟

مون سوچيو ته بابا کي ڏاڙهي آهي ان لاءِ ٿا چون ٻين ملن کي ڏاڙهي ته آهي پر دڪاندار ناهن. اهو فرق آهي تنهن هوندي به مان پنهنجي ان جواب مان مطمئن نه هئم ۽ آخر هڪ ڏينهن آيو هي اها رات هئي جڏهن بابا ادي حسنه (منهنجي ماسات) ۽ امان کان سڄي رات اڇي ڳول ڳتي کي ڪترائي ڏاٽا نهرايا ڳاڙهي ڏاٽي وارا ٻيج ڏاڍا سهڻا پئي لڳا. امان سيني کي صبح سان اتاري وهنجاري صاف سٿرا ڪپڙا پارايا ادي خورشيد جيڪا اسان ۾ وڏي هئي اسان کي فراڪ تي ٻيج لڳايا ته اڄ بابا وٽ مهمان ايندا اسانکي اها خبر نه هئي ته مهمانن جي آجيان اسان ٻارن کان ڪرائي ويندي ۽ اهڙي نموني امام بارگاهه جيڪا ننڍي شهر ۾ ڪنهن به هال وغيره نه هئڻ ڪري اڪثر ميڙ اتي ئي ٿيندا هئا. اسان امام بارگاهه جي در تي بيهي رهياسين ڪافي ماڻهو آيا جوان به هئا ڪراڙا به. ڪن کي ته صاف سٿرا اڇا ڦول ڪپڙا هجن ڪن کي وري ميرانجهڙا پنهنجي طور تي انهن به ڏوتل پاتا هوندا پر هتي ڪجهه هاري ليڊرن جي ڪڙڪي دار اڇي ڳوڏ ۽ ڪڙتي جي اڳيان بلڪل ميرا پيا لڳن. بهرحال حيثيت سيني جي هڪ جيتري هئي. سڀ هڪ ٻئي کي ڀاڪر پائي پيا ملن. هڪ ساٿي اڇي رنگ جي ڪپڙن ۾ ڏٺي قد جو شايد مان ننڍڙي هئم ان ڪري به ڏٺو پيو لڳي چاڪاڻ جو ڪنڌ مون تمام گهڻو مٿي ڪنيو. ڪٿي هڪدم ڀاڪر پائي جهول ۾ کيائين پيار ڪري وري سڏو ڪري ٻيهاري ڇڏيائين خبر پئي ته چوڌري فضل هئو. اسان هن جي نالي کان واقف نه هئاسين. بلڪ چوڌري فضل کي ڪمند وارو چاچا چوندا هئاسين. ڪمند وارو چاچا ان ڪري چوندا هئاسين جو اڪثر اسانجي گهر ڪمند ڪٽي ايندو. محرابپور جي ڳوٺن ۾ جاڏي به ويندو ته ڪمند ملندس ۽ چوندو میں اپنی بھتیجیوں کے پاس لے کر جاؤں گا۔ بهرحال منظر ڏاڍو سٺو هئو. هر ايندڙ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ويندڙ تي اسانجي بہ نظر هئي ڪن ڪي تائر جون چپل پاتل هجن تہ ڪن جي هٿ ۾ حنا ڪنيل هجن. وري ڪن جي هٿ ۾ ڪتاب بہ هئا. هڪ ماڻهو آيو ڪافي وڏو پنن جو بنڊل هٿ ۾ڪنيل ۽ اهو سيني کي هڪ هڪ ڪري ورهائي ڏنائين اسان انڪري نہ ورتو جو هن ۾ ڪابہ خوبصورت تصوير يا گل وغيره نہ هئو ۽ صرف ڪاري مس سان ڪجهہ لکيل هئو ان ڪرڻ منهن ڦيرائي ٻئي پاسي ڏسڻ لڳيون سين. تقريرون ٿيون ڪن جي تقرير تي تمام گهڻيون تاڙيون پئي وڳيون تہ ڪن جي تي گهٽ بهرحال خاموشي هئي. سيني جو ڌيان مقرر ڏي هئو ڪڏهن ڪڏهن خاموشي ۾ حقي جي گڙ گڙ ٻڌڻ ۾ پئي آئي ۽ اسين سيئي پينر ڏاڍو کلون پيون مختلف ماڻهن کي پاڙي جي مختلف ماڻهن سان منسوب پيون ڪيون. بهرحال هي اجلاس سجو ڏينهن هليو هاري حقدار جا نعرا ڪجهہ عڪس اسان جي ذهن تي چڙي ويا. بابا بہ تقرير ڪئي پوءِ سمجهہ ۾ آيو تہ بابا کي ڪامريڊ چو تا چون. قاضي فيض محمد، چوڌري فضل، سي آر اسلم بابا جا گهاٽا دوست هئا چاچا قاضي هميشہ اسان لاءِ ننڍڙا ننڍڙا ڪتاب وٺي ايندو هئو. چاچا قاضي جو نالو اسان ڪتابن وارو چاچا رکيو هئوسين.

بابا قرآن جي تعليم بہ پاڻ ڏني ۽ ساڻ پڙهائي بہ جاري رکيائين. گهانگهرا قوم ۾ پڙهائي کي عيب سمجهيو ويندو هئو انڪري مائٽن جي مرضي هئي تہ اسين نہ پڙهون نہ تہ ٻي صورت ۾ خاندان مان ڪڍيو ويندو. اسانجي قوم وارا بہ ضدي هئا هنن اچڻ وڃڻ ڇڏي ڏنو بابا جي ٿوري زمين هئي هڪ ننڍڙو زيتونن جو باغ اتان پئسا ايندا هئا پر اهي بہ گهٽ اچڻ لڳا ڪڏهن ڪڏهن تہ ڪٽڪ جي تيار ديري کي باهہ لڳائي ويندي يا پيلرايو ويندو مطلب تڪليف ڏيڻ جي هر ممڪن ڪوشش جاري هئي پر بابا بہ تہ ان خاندان جو هئو هن بہ سقراط وانگر زهر پيئڻ پسند ڪيو پر خاندان جون فرسودهہ ريتون رسمون ڪوڙي اناپرستي جي آڏو ڪڏهن بہ نہ جهڪيو. عورت جو قدر عورت جو شعور بابا لاءِ ڏاڍي اهميت پيو رکي ان ڪري ڪافي سالن تائين اسان خاندان ۾ اچڻ وڃڻ بند ڪري ڇڏيو هئو ڪنهن جي بہ مرڻي پرڻي ۾ نہ پيا وڃون. پر بابا هڪ بهادر سپاهي وانگر اسانکي ڪنهن بہ شيءِ جي ڪمي محسوس نہ ٿيڻ ڏني.ويندي خاندان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي غيرحاضري جي بہ محرابپور جي ننڍڙي شهر ۾ هن سپاهي جي تحريڪ الڳ تلڳ هئي، جڏهن بہ بابا کي ڪنهن ڳالهہ جو اظهار ڪرڻو هوندو هو تہ پلي ڪارڊ ۽ بينر ٺاهي اسان سڀني ٻينرن ڀائرن جي هٿ ۾ ڏئي سڄي شهر ۾ پرامن جلوس ڪڍندو هو رهيل امان بہ نہ هوندي هئي. آخر ۾ امان بہ قطار ۾ هوندي هئي. انهيءَ وقت ڏاڍي شرمندگي بہ ٿيندي هئي. سڀ ماڻهو دڪانن مان نڪري ڏسندا هئا. بابا جي جنوني ڪيفيت کي شهر جا پڙهيل چاهي سمجهدار ماڻهو ڏاڍي عزت ڀري نگاهہ سان ڏسندا هئا. پر ان وقت اسانجي ايتري سمجهہ نہ هوندي هئي جو صحيح غلط جي سڃاڻپ ڪري سگهون. ها البت هڪ دفعي اسڪول ۾ اسانجي استاد رسول بخش شيخ ٻڌايو تہ بابا مون توهانجي بابا جا لکيل سڀ ڪارڊ جمع ڪري رکيا آهن اهي تہ سڀ نعرا اسانجي لاءِ پيغام آهن. مون ڪنڌ ورائي ڪلاس ۾ ٻين ٻارن کي ڏٺو تہ پوءِ محسوس ٿيو تہ بابا اهم آهي ۽ هڪ دفعو اسانجو جلوس شهر کان ٻاهر وڃي رهيو هو تہ چاچا بابا کي چيو تہ ادا ٻارن کي ڪيڏانهن گهليو اٿئي ايڏي گرمي تہ قمر ياءُ جواب ڏنس چاچا ڪچو دلو جڏهن پچندو آهي تڏهن پاڻي جي ڪم ايندو آهي ۽ اسين ڪچي مٽي نٿا ٿيڻ چاهيون انهي لفظن چاچا کي ڏندين آڱريون ڏئي ڇڏيون ۽ اسان پنهنجي هٿ ۾ جهليل ڪانن کي مضبوطي سان جهليندي اڳتي وڌياسين. بابا جڏهن بہ گهڻ ٻوسٽ محسوس ڪيو تہ اظهار لاءِ اسان نون ڀينرن ڀائرن جو جلوس تيار هوندو هئو. اهي ماڻهو سڀ بيوقوف آهن. ڇاڪاڻ جو بابا اسان سڀني جي زندگين کي سماج جي انهن ناانصافين کان آگاهہ پيو ڪري جيڪي هتي جي ماڻهن جو مقدر سمجهيون وڃن ٿيون. مطلب بابا جي اها ننڍڙي هلچل هڪ ڏينهن وڏي جدوجهد ڏانهن ڌڪي وئي. محرابپور ۾ پرائمري سنڌي گرلس اسڪول هئو ۽ سيڪنڊري اسڪول اردو ميڊيم هئو. اردو ميڊيم ۾ ڪي پنجابي ڇوڪريون هيون تہ ڪي مهاجر پر سڀني جو تعلق جماعت اسلامي سان هئو ۽ اسين 3 ڀينر ادي خورشيد ادي زبيده ۽ مان سنڌي ڇوڪريون ٻئي صاحب جون حمايتي هيوسين. اسانکي ڇوڪريون ڇوٽين کان پٺي چونديون هيون لکھو پاکستان کا مطلب کیا لاالہ الااللہ مان ڇهين درجي ۾ پڙهندڙ ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تقريباً سيني چوڪرين ۾ ننڍي هئس ان ڪري نفرت جو اپار وڌيڪ رهيو گهر ۾پيل شيخ اياز جا ڪتابُ سٽي تنهنجو سڏ ڪلهي پاتم ڪينرو ۾ ڀيوُجي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي تن لهين نہ لاليٰ پڙهندي هئس. ان ڪري جڏهن امتحان ٿيو تہ شيخ اياز جا شعر سيني پيپرن ۾ لکي رکيم ظاهر آهي اردو جي ماسترياڻين ڪان شيخ اياز جا شعر هضم نہ ٿي سگهيا ۽ امتحان ۾ فيل ڪري ڇڏين. مون احتجاجاً پڙهڻ جو بائيڪاٽ ڪيو ۽ گهر ويهي رهيس بابا ڀ ٿي ڏينهن صبر ڪيو پر پوءِ چيائين اٿي بابا اسڪول هل مان ٿو توکي ڇڏي اچان ڪير ڪونہ وڙهندو. منهنجو چوڪرين پنهنجي طنز مزاح ۾ استقبال ڪيو ۽ مان نفرت جا ڍڪ خاموشيءَ ۾ پريندي رهيس. پر گهر ۾ منهنجو اردو جي خلاف احتجاج رهندو هئو.گهر ۾ اردو ڳالهائيندڙ جيڪي بہ مايون انڊيون هيون اڪثر ادي خورشيد جو انهن سان بحث رهندو هئو ۽ اهي چونديون هيون تہ اسين سونيون سرون هندستان ۾ ڇڏي آيا آهيون اهي هتان وصول ڪرڻيون آهن. مونکي چڙ لڳندي هئي ۽ چانهہ ۾ لوڻ وجهي ڇڏيندي هئس. اهڙي نموني هو ويچاريون چانهہ پيئڻ جي زحمت ڪان آجيون ٿي ويندبون هيون. گهر ۾ سهٽي، روح رهاڻ، نئين زندگي، سوجهرو ۽ سنڌي اخبارن جو باقاعدگي سان وٺڻ جو سلسلو رهيو. ادا قمر ميمڻ منهنجي قومپرستي کي ڪجهہ وڌيڪ ٺي چار چنڊ لڳائڻ لاءِ هميشہ اردو جي خلاف ڳالهائيندو هئو. مون ۾ ٻوليءَ سان گڏ ثقافت جو بہ جنون طاري ٿي ويو هڪ ڏينهن امان کي چيو تہ مونکي صرف گج گربي ۽ اجرڪ پائڻو آهي. امان تمام گهڻيون منٿون ڪيون تہ ضد نہ ڪر پر مان سڄو ڏينهن ڏاڪڻ ۾ ويٺي رنو آخر امان ماما خدا بخش جي گهران ڪجهہ پئسا اڌارا وٺي آئي ۽ مونکي گربي وٺي ڏني. اهو منهنجي نفرت ۽ جنگ جو پهريون مرحلو هئو.

فيض ياءُ جو سکر جيل مان آيل خط تہ پيڻ اسين سڀ انسان هڪ آهيون هتي صرف هڪ ئي ظلم جي چڪي آهي جنهن ۾ اسان جهڙا ماڻهو پيسبا رهن ٿا. اسانجون عورتون اڳي ئي سماج ۾ پتين ۾ پوريل آهن تون پنهنجو پاڻ کي سجاڳ ڪري باقاعده پڙهائي تي ڌيان ڏي. مون ڏٺو تہ منهنجي چاچيءَ جو موت ڊاڪٽر جي نہ هئڻ ڪري ڪمپائونڊر ۽ فيملي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پلاننگ جي نرس جي نااهلي جي ڪري ٿيو. انهي ڪري بابا اسانجي پڙهائي تي تمام گهڻو ڌيان ڏيندو هئو. بابا کي ڪڏهن ڪڏهن چوندا هئاسين ته بابا توهان پنهنجو سڀ ڪجهه تباهه ٿيندي ائين ڏٺو ۽ ڪجهه ٻه نه ڪيو ته بابا چوندو هئو ته منهنجو سڄو سرمايو توهين آهيو ۽ مان توهانکي آزاد فضا ۾ آزاد پکين وانگر ڏسڻ چاهيان ٿو بابا انهيءَ وڏيرڪي سوچ کان پاسو ڪجو اهو گمراهي جو رستو آهي. بابا جي آزادي ۽ ڏنل شعور اسان ۾ هڪ خود اعتمادي پيدا ڪئي. هڪ ڏينهن محرابپور ۾ ايس اين ايس ايف جي ميٽنگ هئي ۽ بابا چيو ته توهين سڀ تيار ٿيو ڪجهه شاگرد حيدرآباد کان آيا آهن توهانکي انهن سان ملائڻ هلان ٿو ۽ اهڙي نموني اسين سڀ تيار ٿي ادا غلام رسول سهتي جي جاءِ تي پهتاسين اصل ۾ ورڪنگ ڪاميٽي جي ميٽنگ هئي اسانکي نه ويهڻو هئو پر بابا جي خلوص اڳيان هر ڪنهن پئي احترام ڪيو. ميٽنگ جي ڪارروائي هلي پئي بابا پنهنجي هٽن سان گهڙي گهڙي چانهه پئي تيار ڪري آندي. مونکي ميٽنگ ۾ نند ٻه پئي آئي پر سرفراز جي هڪ رڙ سجاڳ ڪرڻ لاءِ ڪافي هئي. ميٽنگ ۾ صرف هڪ ئي ڪراچي کان چوڪري آئي هئي اها هئي آصفه رضوي. مونکي ياد آهي. نذير ۽ سرفراز ميمڻ هڪ جملو چيو ته يار آهن ته ساٿي ٻارڙا جو پليٽ فارم پر آصفه جي هن ننڍڙي ڳوٺ ۾ پلي انهن سان ڪمپني هجي.

ميٽنگ شروع ٿي ڪارروائي نذير پئي هلائي نذير جنرل سيڪريٽري هو صدارت مرڪزي نائب صدر خير محمد جوڻو ڪري رهيو هو. مرڪزي صدر امداد اوڍو ڪنهن مجبوري سبب ميٽنگ ۾ شريڪ نه ٿي سگهيو هئو. نذير ڏاڙهي ۾ سنهڙو مٿان وري پينٽ شرٽ پاتل ڳچيءَ ۾ مفلر. سمجهه ۾ نه پئي آيو ته هيءَ شاگرد اڳواڻ آهي يا ٻيو ڪجهه. منهن تي ڏاڙهي ۾ ائين پيو لڳي جڻ پير ونهيل جو غريب ماستر . پينٽ شرٽ اهڙي نموني جي جڻ ڪنهن فيڪٽري مان مزدور جي هاٿي موڪل ٿي هجي، پر جڏهن هن جي اکين جي چمڪ ذهن جي سجاڳپ معصوم هٽن ۾ جڪڙيل بال پوائنٽ پئي ڪئي ته ائين پئي لڳو جڻ تاريخ جو آئينو نئين سج جو اولڙو ڪري ڏاڍ ۽ ظلم کي ديجاري چرڪائيندو هجي. حقيقتون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيترين نہ ڳجهيون آهن پر تاريخ جي پاڇولي ۾ ڪڏهن بہ ناهن لڪنديون. هن تي سچ جو ڪرڻو هر دور ۾ نئين لاٽ سان عڪس ڇڏيندو آهي اهوئي سبب آهي جو منهنجي چيل لفظن ”سڪل ٽڪل بہ آهن قرباني جا ٻڪرا تيڻ جي جواب ۾ ادي زبيده چيو تہ وقت ڪنهن کي بہ ناهي پناهہ ڏيندو انهي جو وقت ئي جواب ڏيندو. ڇاڪاڻ جو اهڙا ماڻهو ئي قرباني جا ٻڪرا ٿيندا آهن. ميٽنگ ڪانپوءِ اسين گهر آيوسين امان آصف جي آڌرياءَ لاءِ پنهنجي روائتي انداز ۾رلهي ۽ پرت پريل وهاڻو کٽ تي رکيو هئو جنهن کي آصف ڏسي ڏاڍو خوش ٿي.اسانجي وڏي ماسي جنهن کي اسان امان دادا چوندا هئاسين انتظار پئي ڪري آصف کي اهو منظر ڏاڍو وڻي پيو تہ اسان سڀ پيٽيون پائر پنهنجي وڏي ماسي کي امان امان چئي چنبڙون پيا امان بہ ڪنهن کي ڪيڏي مهل جهول ۾ پئي ويهاري تہ ڪنهن کي ڪيڏي مهل اهڙي طرح رات جا 3 پهر ڪچهريءَ ۾ گذري ويا ۽ پوءِ آصف سمهي پئي. مان ڪجهہ اردو ڪتاب بہ پڙهڻ شروع ڪيا هئا خاص ڪري ميڪسم گورڪي جو ناول ”ماءُ“ پڙهيو هئم. ماءُ جي ڪردار ۽ پارٽيءَ جي ماڻهن جي پنهنجائپ ۽ انهن جو هڪ ٻئي سان رويو مونکي ڏاڍو متاثر ڪيو. بابا هميشہ چوندو هو تہ علم ڪنهن جي بہ ملڪيت ناهي جيڪو پڙهي انهيءَ جو سرمايو آهي. ان ڪان اڳ شفاعت ياءُ جيڪبآباد جي ڪنوينشن ۾ شريڪ ٿيو هئو ۽ اسانکي اچي سجو ٻڌايو هئائين تہ هڪ تنظيم آهي جنهن ۾ توهين بہ شامل ٿيو. اها تنظيم غريبن جي هڏ ڏوکي ۽ شاگردن جي ڀلائيءَ لاءِ ڪم ڪري رهي آهي. هاڻي ٻيهر ڪنوينشن ٿيو تہ مان وٺي هلندس پوءِ مون ڪجهہ مڙئي اردو ڪتابن تي بہ ڌيان ڏنو. ادي خورشيد تہ سمجهي وئي تہ هي انهيءَ تنظيم جا شاگرد آهن. انهي ڪري خوب ڪچهري ڪيائين. هڪ ڏينهن محرابپور ۾ چورن ۽ پاٿاريدارن جي خلاف هڪ تحريڪ هلي جنهن ۾ شفاعت ياءُ بہ ٻڪ هڙتال تي وينو روهڙي سيمينٽ فيڪٽري کان ورڪرز فيڊريشن جا نمائندا ۽ انجمن جمهوريت پسند خواتين جي نگهت حسن حميدي بہ آئي جنهن اچي محرابپور جي سيني ماڻهن سان تعاون جو يقين ڏياريو. انهي تحريڪ کي هلي ڪجهہ ڏينهن گذرڻ کانپوءِ احتجاج ڪيو ويو ۽ تمام

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسڪول بند ڪرايا ويا. اتفاق سان مان انهيءَ ڏينهن اسڪول نہ وئي هئس جو ڇام ساقي ۽ سڪان پاڇائي آيل هئا ۽ گھر ۾ ڪم ڪرڻو هئو. پر جڏهن مون گھر جي گيلري مان ڏٺو تہ ادي خورشيد ۽ ادي زبيده انهي جلوس ۾ آهن تہ بغير پڇڻ جي بابا امان کي خبر بہ ناهي ۽ وڃي جلوس ۾ پهتس. گھر پهتس تہ ادا ڇام منهنجي جذباتي انداز کي ساراهڻ لڳو. مونکي ڪاهوڙي ڪجن ڏيندي ڇيائين تہ هي پڙهہ سڪان پاڇائي پنهنجي عادتن ۽ خلوص ۾ بلڪل تري ماڻهن واري سادگي جي جهلڪ ڏيندي هئي پر مونکي ڪتاب پڙهڻ لاءِ هڪ سني ڪمپني بہ ڏنائين. هڪ ڏينهن حيدرآباد کان هڪ ليٽر آيو جيڪو نوابشاهہ ۾ ڪائونسل سيشن جو هئو هاڻي اسان سيئي پينر تيار تي نوابشاهہ لاءِ روانيون ٿيوسين. سيشن ۾ ڏينهن هليو عورتن جي رهڻ جو بندوبست سيد رشيد احمد شاهہ جي گھر هئو ۽ مهمان نوازي آپا حميرا پئي ڪئي. ڪائونسل سيشن ۾ سيني جا هڪ ٻئي سان رويا ۽ خلوص انهيءَ ڳالهہ جو ثبوت هئو تہ هنن وٽ سڀ ڪان ويجهو رشتو ساٿي جو آهي. سيشن ۾ پهريون ڀيرو مون بہ تقرير ڪئي. منهنجي تقرير ايتري نظرياتي تہ نہ هئي پر سڻي ڳالهہ اها هئي تہ 500 ماڻهن جي وچ ۾ هڪ ننڍڙي ڳوٺ جي ڇوڪري اسٽيج تي اچڻ جي همت ڪئي. سيشن ۾ نئين اليڪشن تي امداد اوڊو پراڻو مرڪزي صدر تي چڪو هو ۽ نئين مرڪزي صدر جو انتخاب ٿيو. جنهن لاءِ ڪراچيءَ جي شاگردن جبار ختڪ جي نالو ڏنو. ۽ اندرون سنڌ جي شاگردن نذير جو نالو ڏنو. اليڪشن ڪرائي سيني کان هٿ مٿي ڪٽايو نذير کٽي ويو پر مذاق ۾ چيائين تہ جنهن منهنجو نالو نہ ڏنو صبر ڪيو تہ پوءِ انهن سان حساب ٽيندو. انهي جملي ۾ نذير جو سنڌي روائتي انداز بہ هئو تہ پيار ۽ محبت جو پيغام بہ جيڪو صرف ۽ صرف ماڻهو پنهنجن کي چئي سگھي ٿو پر تڏهن بہ ساٿين اعتراض ڪيو تہ نذير کي ائين نہ چوڻ گھرجي تہ نذير سيني جي سامهون معافي ورتي. ڪائونسل سيشن ۾ ڪافي اهڙيون ڳالهيون هيون جن اسانکي متاثر ڪيو ادي خورشيد جي تقرير ۾ انهي حوالي سان تہ مهاجر چون ٿا اسين سونيون سرون جيڪي انديا ۾ ڇڏي آيا آهيون سنڌ مان حاصل ڪنداسين.انهي اردو ڳالهائيندڙن کي ٽورو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جذباتي ڪيو پر وري سيٺي نارمل ائين ٿيا جو ادي چيو جيڪي سنڌ ۾ رهي سنڌ جي مفادن ۽ انهيءَ جي حفاظت ڪندا اهي اسانجا ڀائر آهن. ڪارروائي اڳتي هلندي رهي. ادي خورشيد کي انهي سيشن ڪانپوءِ مرڪزي خزانچي مقرر ڪيو ويو. اسان ان سيشن ڪانپوءِ محرابپور ۾ وڌيڪ سرگرم ٿيڻ لڳاسين.

منهنجي انتقامي ۽ نفرت جي رويي کي ڏسي بابا محرابپور هاءِ اسڪول ۾ داخلا وٺرائي ڏني. محرابپور هاءِ اسڪول ۾هيڊ ماستر غلام شبير عباسي تعاون ڪيو. محرابپور جي ننڍڙي شهر ۾ ڇوڪرن سان گڏ ڇوڪرين جو پڙهڻ عجيب ته هو پر استاد تمام گهڻو تعاون ڪندا هئا ۽ مڪمل تحفظ هوندو هو. جڏهن ته خاندان وارن تمام گهڻو اعتراض ڪيو. ڪن ته مارڻ جون به ڌمڪيون ڏنيون اسان ننڍي عمر ۾ به اسڪو ل ۾ برقعا پائي ويندڀون هيوسين. سنڌي سماج ۾ لفظ سائين ڏاڍو غلط سمجهيو ويندو آهي. چاڪاڻ جو سائين مان مراد هڪ الله. پيو ڪو پير وغيره ٿيون عورت پنهنجي مڙس کي چوندي آهي. انهيءَ ڪري اسڪول ۾ اسان سيني استادن کي ادا چونديون هيوسين ۽ استاد به اسان کي ادي چوندا هئا. ڪڏهن به ڪنهن استاد اسانجو نالو نه ڪنيو. بلڪ بريڪ يا موڪل وقت ڪاريڊور مان استاد پري تي ويندا هئا ته اسان هليون وڃون. اسڪول ۾ هر طرح جا شاگرد پڙهندا هئا. غريب وچولي طبقي ۽ وڏيرن جا انهيءَ ڪري سيني کي سمجهڻ ۽ انهيءَ سوچ جو اندازو چڱي طرح لڳائي سگهجي پيو. هڪ ڏينهن اسڪول جا شاگرد پڪنڪ تي ويا ننڍن شهرن ۾ پڪنڪ ڪنهن واهه جي ڪناري يا ڪنهن باغ وغيره ۾ٿيندي آهي سو ٻار سڀ واهه جي ڪناري ويا. ستين ڪلاس جو غلام حسين صرف ان لاءِ پڪنڪ تي نه ويو جو ان وٽ پڪنڪ لاءِ پئسا جمع ڪرائڻ لاءِ هڪ رپئو نه هئو. غلام حسين جو پيءُ بابا جي دڪان تي ملازم هو ۽ جڏهن بابا جي ڪاروبار ۾ خسارو پيو ته اهي سڀ ملازم به غريبي جي زندگي گذارڻ لڳا. بهرحال غلام حسين شام جو ڪائيون ڪري واپس گهر اچي پيو ته ماءُ کي چيائين امان منهنجا دوست سامهون وهنجن ٿا مان به انهن سان وڃي واهه ۾ ٽڙ ڪندس. غريب عورت جي انا ۽ خودداري پٽ کي چيائين تو پئسا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ناهن ڏنا ڪا شيءِ ڪائجان نہ باقي پلي وچ. غلام حسين پنهنجي دوستن سان واهہ تي وهنجڻ لڳو. ڪجھہ ڇوڪرا طنز ڪرڻ لڳس ڪن غريبيءَ جو طعنو هنيو. بهرحال هن ڇيو تہ مان ڪجھہ بہ ڪائڻ نہ پر توهان سان وهنجڻ آيو آهيان جنهن تي هن بہ شاخ ۾ ٽپو ڏنو. ڪجھہ دير ڪانپوءِ غلام حسين سيني جي اکين ڪان اوجهل ٿي ويو ڪاڏي ويو. ڪنهن ڪيو ڪنهن جي ذميواري نہ هئي انڪري جو هن پئسا ڏئي لست ۾ نالو نہ لکرايو هئو. آخر شام تي ڇوڪرو جڏهن گهر نہ موٽيو تہ هن جي ماءُ ۽ پاءُ سڄي شهر ۾ رڙيون ڪري سڏين پيا دوستن ڪان پڇن پيا مسجدن ۾ اعلان ٿيا ڪنهن نہ ٻڌايو ڪنهن گواهي نہ ڏني آخر صبح سان هڪ ڪير واري اچي اها خبر ٻڌائي تہ واهہ جي وچ سير ۾ هڪ لاش لڙهندو ٿو وڃي. سيني ڏٺو تہ *محراب شاخ ۾ هي لڙهندڙ لاش پاڻي جي لهرن ڪنڌن ڪانڌيرن ڪي ائين ڇيريندو اڳتي پئي ويو جيئن ماءُ پنهنجي جهول ۾ ڪنهن ننڍڙي ٻار ڪي کڻي ڪڏهن هيٺن ۾ اڇلائيندي آهي تہ ڪڏهن ڇاتي لائيندي آهي. هن لاش ڪي بہ درياهہ جي وچ سير تي پنهنجي ڇاتي لاتو هئو. باقي ڪنهن ماڻهوءَ هٿ نہ پئي لڳايو ڇاڪاڻ جو قانوني طرح اهو جرم هئو ۽ آخر قانون جي رکوالن پنهنجو ڪري لاش ڪيرايو. جمعدارن ڪان انهيءَ تي ڪپڙو ويڙهايو ۽ پوءِ پيءُ جي حوالي ڪيو اهڙيءَ طرح هي لاش سرد لاش ٿي ويو. انصاف ۽ قانون بہ سرد ٿي ويا تہ ڪير ماتم ڪرڻ وارو هئو نہ ڪير انصاف لاءِ آواز اٿارڻ وارو هئو؟ ريڙهي تي ٻارن جا رانديڪا وڪڻڻ وارو پيءُ ڇا ٿو ڪري سگهي! لاش ڪي تہ پيءُ سان چند دوستن دفن ڪيو پر انصاف ۽ قانون ڪي سڄي شهر جي ماڻهن دفن ڪيو.*

اهو واقعو ڪيترا ڏينهن منهنجي ذهن ۾ هلي رهيو هئو. غلام حسين ادي زبيده جو ڪلاس فيلو هئو. ساهہ نڪرڻ مهل بہ ٽن دفعن جي مهلت ملندي آهي پر غلام حسين جو نالو رجسٽر سان پين جي هڪ لڪير ڏيڻ سان نڪري ويو. اهڙي نموني شاگردن جو تعداد ڪلاس ۾ 50 جي بجاءِ 49 ٿي ويو. ڪيترن ڏينهن تائين منهنجي ذهن ۾ درياهہ جون اهي سيرون ۽ گجگوڙ وارين موجن ۾ غلام حسين جو آواز ٻڌڻ ۾ ايندو هئو. مان حساس تمام گهٽي هئم. انهي ڪري گهر ۾ هڪ خوبصورت پهاڙي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ان جي وچ ۾ پاٽي جي سِينسري لڳل هئي، جنهن کي لاهي ڇڏيم. پوءِ ڪجھ ڪتاب وغيره پڙهڻ لڳم. ايتري ۾ فيض پاءُ سکر جيل مان خط اماڻيو تہ پيڻ تون اچا نندي آهين. هتي ظالم ڪير آهي اها توکي خبر ناهي. جيڪڏهن ظلم جي هڪ هٽي آهي تہ مظلوميت کي ختم ڪرڻ لاءِ اسان سيني کي مذهب، رنگ، نسل، زبان کان الڳ ٿي صرف انسان بنجي سوچڻو پوندو ۽ جڏهن انسان بنجي سوچيندا سين تہ ڪافي ڏک اسانکي پنهنجي ماڻهن جا بہ محسوس ٿيندا. انهي خط ڪافي حد تائين منهنجو ذهن صاف ڪري ڇڏيو. چاڪاڻ جو تازو واقعو بہ ٿيل هئو. مون ڏٺو تہ واقعي اسانجي معاشري ۾ عورتون پتين ۾ پوريل ڪولين ۽ ماڪوڙن وانگر آهن. *انارڪلي کي پٽ ۾ پورايو ويو تہ تاريخ جو هڪ حصو بنجي وئي انهي ڪري جو انهيءَ جو واسطو شهزادي سليم سان هئو، پر جيڪڏهن اسانجي معاشري ۾ ڪنهن غريب طبقي جي عورت کي وهاڻو منهن تي ڏئي ماريو ٿو وڃي يا ڪاروڪاري جي رسم کي برقرار رکندي کهاڙين سان قتل ڪيو ٿو وڃي انهي وقت ڪا تاريخ نٿي لکجي ڪو انصاف نٿو ٿئي. چاڪاڻ تہ اڄ شاهہ پٽائي ناهي جو ڪنهن کي سورميءَ جو لقب ڏئي.* اڄ تہ صرف اهي ماڻهو آهن جيڪي روايتن جا رکوالا ٿي عورت کي شادي ڪرائڻ لاءِ منڊي ۾ بيٺل ڳئون ٻڪري وانگر واڪ ڏيندا آهن. يا وري جهور ڪراڙا لٺ هٿ ۾ ڪٽي پنهنجي مردانگيءَ جو مظاهرو ڪندي ٻار هن سالن جي ٻارڙيءَ جا گهوٽ ٿيندا انهي ڪري جو مفت ۾ پنهنجي ڌيءُ پيڻ ڏيڻ توهين هوندي آهي. بلڪ انهيءَ ڇوڪري جو قدر نہ سمجهيو ويندو آهي. پوءِ ڪٽي ڪراڙي جي ڪنوار کي ڇهن مهينن ڪانپوءِ بيواهہ ٿيڻو پوي پر مائٽن تان ڪنوارپ جو بوجھ هلڪو ٿي ويندو اچي رئي ۾ ويڙهيل اها ڇوڪري هرجوان پوڙهي ٻار جي نظر ۾ هڪ تماشو هوندي آهي ڪٽي ماڻهو خوبصورتي کي ڏسي شادي ڪرڻ جا سانباها ڪندا پر بيواهہ جي لقب ڪانپوءِ پير پوئتي ڪري ڇڏيندا ۽ آخرڪار 6 يا 12 مهينا يا ڪجھ سال ويهڻ ڪانپوءِ وري بہ ڪو پوڙهو يا جنهن جي زال مري وڃي گهوٽ بنجي چاچين جيترا پنهنجا ٻار وٺي اچي هن کي ڪنوار ڪري وٺي ويندو. اهڙي طرح اينڊڙ ويندڙ کي اهو محسوس نہ ٿيندو تہ هن جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏيءَ کھڙي آهي ۽ زال کھڙي. اهو اسانجي معاشري جو دستور آهي. پوءِ اها عورت پنهنجي عمر جي افساني سان پوڙهائپ کان اڳ پوڙهي ٿي ويندي. جلدي وار اڇا ٿيڻ ۽ ڏند پڇڻ ته اسانجي معاشري ۾ قدرت جي ڪري نہ پر عورت جي بي وسي هونديآهي. پنهنجي گهر ۾ جيڪا هن جي ناني ۽ ڏاڏي روز کهاڻيون ٻڌائي ننڊ ڪرائيندي آهي هاڻي ساهرين گهر ۾ ناني ۽ ڏاڏي جيتري هن جي سس لٺ ۽ گارين جي زيبٽ سان ٽن وقتن جي ماني ۽ سڄي گهر جو ڪم هن جي لاءِ مقرر ڪندي مهڻو ڏيندي تہ اها بہ اسانجي توتي مهرباني جو قبول ڪيوسين نہ تہ بيواهہ ڪي ڪير پيو ڏسي.

هونئن تہ معاشري ۾ هر عورت ڪنهن نہ ڪنهن مسئلي ۽ مونجهاري جو شڪار آهي. *مرد جو استحصال عورت سان ۽ عورت جو استحصال عورت سان هوندو آهي. هو جڏهن پنهنجي مرد سا مقابلو ناهي ڪري سگهندي تہ ٻئي مرد سان دوستي رکي انتقام وٺڻ جي ڪوشش ڪندي. بغير اهو سوچڻ جي تہ انهيءَ مرد جي گهر ۾ بہ اڳ عورت آهي ۽ هن وقت انهي جي دل تي ڇا گذرندي هوندي.* عورت جنهن بہ روپ ۾ آهي خوب کان خوب تر رهي ٿي. ماءُ تہ سڀ ڪجهہ قربان ڪري ڇڏيندي مرد جي هر ڏاڍائي ڪي اولاد جي پيار تان قربان ڪندي. ساهرن سان سمجهوتو هوندس جيڪڏهن مرد ٻي شادي جي ڌمڪي ڏئي آخر ڪري ايندو تہ خاموش ٿي برداش ڪري انهي کي پنهنجو مقدر سمجهندي. وري جيڪڏهن شادي نہ هئڻ جي صورت ۾ باغي ٿيندي تہ بغير سوچي سمجهي پيءُ ماءُ جي گهر جي چوديواري ٽپي هلي وڃڻ پنهنجي آزاديءَ محسوس ڪندي پر هن کي اها خبر ناهي پوندي تہ گهر کان نڪتل عورت جو هن معاشري ۾ کهڙو قدر آهي. آيا انهيءَ عورت کي هيءَ معاشرو زنده رکي بہ اتو يا نہ. پوءِ گهٽين جاين تي تہ ائين بہ ٿيندو آهي تہ انهي عورت کي قتل ڪري ڇڏيندا آهن. ملڪ جي قانون کان اڳ جرڳي ۽ خاندان جا قانون هوندا آهن. پر وري جيڪڏهن ڪا مائي بچي وڃي تہ ان کي ياجوڪڙ جو لقب ملندو مرد ڀهرين تہ ان سان محبت ڪندو پوءِ شڪ ڪندو تہ ڪٿي مو ن وٽان بہ نہ ڀڄي وڃي ۽ اهڙي طرح سختي جي زندگيءَ گذارڻي پوندس.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وري ٻئي پاسي اها به عورت آهي جيڪا عورت جي دلالي ڪري ٿي. عورت ڪوٺي جي رکوالي بنجي ٻين عورتن جي دلالي ڪري. وڏو پان وات ۾ وجهي گول وهاٽي ڪي ٽيڪ ڏئي ڪنهن امير ماڻهو جي حوالي ڪري پنهنجي ڪمائيءَ جو ذريعو سمجهندي.

اسان جنهن معاشري ۾ رهون ٿا اهو هڪ مسلم معاشرو آهي هڪ عورت جي بيحرمتي اسلام جي بيحرمتي هوندي به خاموش انهيءَ ڪري هوندا آهيون ڇاڪاڻ جو پئسي جي هڪ وڏي ديوار ماڻهن ۽ اسلام جي وچ ۾ هوندي آهي. اسان وٽ وڏا وڏا ملان مسجدن ۾ خطبا ٻڌائيندا. سڄيون سڄيون راتيون جاڳي خدا جي عبادت ڪندا واٽ ويندي سبزيون ڀاڄيون خريد ڪندي وقت هڪ هٿ ۾ سامان جي ٽوڪري هوندي ته ٻئي هٿ ۾ تسبيح. وري اخبار کڻي ڏسبي ته ٻن ٽن ڪالمن جي وڏي سرخيءَ سان خبر هوندي ته هڪ ملان قرآن پڙهندڙ ننڍڙي ڇوڪري سان غير اخلاقي حرڪت ڪئي. اهڙي نموني هي اسلام جا دعويدار به پنهنجي مردانگيءَ جي حوس کي اجاگر ڪري سڀ ڪجهه قربان ڪري ڇڏيندا آهن. هونئن به ڏسجي جيڪڏهن ڪوبه واپار جا معاشي ذريعو نظر نه ايندو ته عورت جو واپار ڪندا. بهرحال عورت کي تقدس به سمجهيو وڃي ٿو. عورت کي ست قرآن به سمجهيو وڃي ٿو. عورت کي خوبصورت گلاب به سمجهيو وڃي ٿو. ٻئي پاسي ڏور ٻڌي هڪ پتنگ بنائي سيني لاءِ تماشو به سمجهيو وڃي ٿو. سو ڳالهه اها آهي ته اهي اسانجون جاگيرداري باقيات آهن جيڪي تعليم نه هئڻ ڪري وري جيڪڏهن تعليم ڊگري جي حد تائين هوندي ته تعليم جي مفهوم جو شعور نه هئڻ ڪري سڀ ڪجهه ٿئي ٿو.

هونئن ته هر خاندان جون پنهنجون ريتون رسمون آهن. جيڪڏهن ڏسجي ته روايتون تمام گهڻو تحفظ به ڪن ٿيون ته روايتون گمراهي ۽ بي عقليءَ کي به برقرار رکن ٿيون. مان هونئن روايتن کي گهٽ مڃيندي آهيان ڇاڪاڻ جو اڄ جيڪڏهن مان جيڪو ڪجهه به آهيان اها پنهنجي خاندان جي رسم کان باغي ٿيڻ ڪري آهيان. اها رسم تعليم نه ڏيڻ ڪري ٿي. گهانگهرا قوم هونئن ته پاڳيائي ليکي ويندي آهي. بابا پنهنجي برادر کان باغي ٿي اسان کي پڙهايو. انهي ڪري اڄ ڏينهن تائين مان باغي آهيان.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پر اها هڪ حقيقت آهي تہ ڪجهہ رسمون اسانجو قدر بہ ڪن ٿيون. جيئن قومن ۽ قبيلن جي فيصلي تحت ماڻهو تحفظ محسوس ڪندي پنهنجو پاڻ کي اڪيلو نٿو سمجهي ڏکي سکي هڪ ٻئي سان همدردي اخلاقي فرض آهي. اهڙي نموني روائتي گهراڻن ۾ شام جي ٽائيم تي هڪ ئي اڱڻ ۾ ڪٺون رکي ڪچهريون ڪرڻ ڏک سور ٻڌائڻ شادي جي موقعن تي گڏجي ڳيچ ڳائڻ محبت ۽ پائيچاري جو سبق ڏئي ٿي ٻئي پاسي خانداني رسمن کان بلڪل الڳ هڪ شهري رسم خوبصورت هال ۾ اسٽيج تي سجائي ويٺل گهوٽ ڪنوار تہ ڏسي سگهجي ٿو پر پرسان ڪرسيءَ تي ويٺل ٻئي مهمان سان ڳالهائڻ بہ هلڪڙائپ ۾ شمار ٿيندو. اهڙي صورتحال ۾ نظرون ڪنهن جاڻ سڃاڻ واري کي ڳولڻ ۾ ڪپيل هونديون. آخر مانيءَ جو ٽائيم ٿيندو پليٽ پري ٻوڙ جي تي چوٿو مانيءَ جو رکي ڪائي گهوٽ کي خاموشيءَ سان لفافو هٿ ۾ ڏئي هليو ويندو.

اسانجي معاشري ۾ جديد ٽيڪنالوجي جون شيون هر گهر ۾ اچي ويون آهن اڳي ماڻهو قافلي جي شڪل ۾ گڏجي سفر ڪندا هئا ۽ هاٿي هوائي جهاز ۽ ڪار جو سفر ٿئي ٿو. *اڳي هڪ خاندان شام جي ٽائيم تي گڏجي ويهي هڪ ٻئي سان حال اوري پنهنجو پاڻ کي هلڪو محسوس ڪندو هئو اڄ اسين ڊش اينٽنا يا ڪيبل رکي پوري دنيا کي ڏسي ٻڌي بہ اڪيلو محسوس ڪيون ٿا. پوءِ بہ دل جو بوجهہ ۽ ذهن جي پريشاني هلڪي نہ ٿي ٿئي. آخر ننڊ جي گوري ڪائي اڌ موت جي تسڪين ٿا ڏئي ڇڏيون. اڄ جي دور ۾ جيترو تہ انساني زندگيءَ کي آسان ڪرڻ لاءِ مشينون ايجاد ٿيون آهن انهيءَ کان ٻيڻ تي انساني زندگي مشين بنجي وئي آهي.*

مفادن انساني زندگيءَ جي جذبن کي مفلوج ڪري ڇڏيو آهي رشتا ناتا بي معنيٰ ٿي ويا آهن. هڪ ٻئي جو درد ان جو پنهنجو درد سمجهي نظرانداز ٿو ڪيو وڃي. مفادن خاطر ماڻهو هڪ ٻئي جي آڏو ڪري پوي ٿو. اهڙي طرح ننڊ جون گوريون کائيندڙ انسان جو ضمير ابدي ننڊ ۾ پئجي ٿو وڃي دنيا جي آڏو هو صرف سنو سوٽ پاتل هڪ ڍانچو آهي. سو ڳالهہ آهي رسم جي. گهانگهرا قوم جون پنهنجي علائقي مان پهريون پينر هيوسين جن تعليم حاصل ڪئي. تعليم حاصل ڪرڻ جو وڏي ۾ وڏو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سبب منهنجي بابا جو شعور ۽ چاچيءَ جو ڊاڪٽر نہ هئڻ سبب موت هئو. جيڪو هڪ فيملي پلاننگ جي نرس جي نااهليءَ سبب ٿيو. پلا ليڊي ڊاڪٽر جو ڪم هڪ فيملي پلاننگ نرس تہ نہ پئي ڪري سگهي. بابا جو موقف هو تہ مان پنهنجي اولاد کي آزاد انسانن وانگر جيئڻ سيکاريندس بابا وڏيرڪي سوچ کي گمراهيءَ جو رستو سمجهندو هئو. انهيءَ سيني ڳالهين جو اثر منهنجي زندگيءَ تي گهرو پيو.

هڪ ڏهاڙي فيض ڀاءُ سان ڄام ساقي گڏجي رات جو گهر آيو. ادا ڄام کي ڏاڙهي هجي ۽ مٿي تي رومال ويڙهيل جڻ ڪو مسجد جو وڏو پيش امام. بهرحال تعارف بہ ائين ڪرايو تہ هي مولانا آهي. سڄي رات اسان سان ڪچهري ڪيائين. دل ۾ سوچيم تہ هيءَ قرآن جون آيتون ٻڌائڻ بجاءِ ڪتابن جا نالا پيو ڪٿي تہ ڪهڙا ڪهڙا ڪتاب پڙهندا آهيون. آخر منهنجو شڪ صبح سان پڪ ۾ تبديل ٿيو. جڏهن بابا نماز پڙهڻ لاءِ اٿيو ۽ ادا ڄام ستو پيو هئو. آخر مون چومانس تہ "ادا توهين بي نمازي ملان آهيو." ڏاڏي پيار ۾ مٿي تي هٿ رکي چيائين "جنڙي! اها ڳالهہ توهانجي سمجهہ کان ٻاهر آهي. اوهين جلدي تيار ٿيو ۽ اسڪول وڃو پوءِ ڪچهري ڪنداسين." اسڪول ۾ استاد پڙهائي پيو منهن بورڊ ڏانهن هيو ڏيان سڄو گهر ۾ ويٺل ملان ڏي. آخر استاد راڄپر ڏسي چيو تہ اڄ توهانجو ڌيان ڪلاس ۾ ناهي انهي جملي تي پوري ڪلاس جا ڇوڪرا کلڻ لڳا. مون پنهنجي ڏاڍي بيعزتي محسوس ڪئي ظاهر آهي تہ ڇوڪرن جو اسڪول هئو صرف اسان ٽي ڀينرون پوري اسڪول ۾ پڙهون پيون ۽ ڪلاس ۾ مان اڪيلي هئم. آخر منهنجي نندي ڀاءُ قمر جيڪو منهنجو ڪلاس فيلو هئو نوٽ هٿي چيو ڀيڻ هي ڪتاب وٺ ڪتاب ۾ ڏس. ڪتاب ۾ انهيءَ وقت مولانا محمد علي جوهر جي ڇهري بجاءِ گهرواري ملان جو چهرو پيو نظر اچي. اهڙي طرح منهنجو اسڪول جو وقت خير خوبي سان گذريو.

گهر آياسين تہ ادا غلام رسول سهتو، قمر ميمڻ ۽ فيض ڀاءُ ڪچهري ۾ مشغول هئا. ڪجهہ ڪتاب ۽ ڪجهہ ڇپائي وارا پنا اڳيان رکيل هئا. مون کي ائين پئي لڳو تہ هٿ جي ڇپيل ڪا اخبار هجي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جڏهن هنن جي ڪچهري ختم ٿي ته مونکي سڏ ڪين. *فيض ڀاءُ ڏاڍي پيار مان مونکي ڀاڪر پائي سيني سان تعارف ڪرائڻ لڳو. هي اٿو منهنجي ضدي پيٽ حميده جيڪا پيپرن ۾ شعر لکي آئي ۽ فيل ٿي. مونکي ائين لڳو ته اها منهنجي وڏي سوپ آهي جنهن جي تعريف ٿي ٿئي ۽ ڏاڍي خوش ٿي چوڻ لڳم ته نفرت هئي ان ڪري بدلو ورتم.* پر پوءِ هڪدم ڏٺم ته سيني جي چهرن تي طنزيه مسڪراهٽ ۽ ڪجھ چوڻ چاهين پيا پر في الحال نظرانداز ڪين ته ڪنهن موقعي تي سمجهائيندا سين. مان پنهنجي انهي تعريف جي مغروريءَ ۾ ٻه ٻه ڏاڪا ٽپي متي ڇت تي هلي ويم ۽ امان کي چيم ته منهنجي فيل ٿيڻ تي سڀ خوش ٿا ٿين. امان گهر آيل مهمانن جي ڏاڍي آجيان ڪندي هئي انڪري اهڙي ڪابه ڳالھ نه ڪيائين جنهن سان مهمانن جو تاثر غلط پئي پر ٿوري دير ڪانپوءِ مونکي سڏ ٿيو. هاڻي مان چئني جي گهيراءُ ۾ هيم، وچ تي مان ڪجھ اخبارون ۽ ڪتاب هئا. سڀ چوڻ لڳا "هيءَ ڪتاب ڏسو ٿا." مون چيو ها. چين انهيءَ کي سمجهو ٿا .مون چيو ڪوشش ڪيان ٿي. جن تي فيض ڀاءُ جواب ڏنو ته گهر ۾ هي پنجون نمبر آهي، پهرين ٻه ڀائر پوءِ هن ڪان وڏيون ٻه ڀينر آهن. جڏهن اسان پيدا ٿياسين ته امان ۽ ماسين جو خيال هئو ته ٻن ڀينر جا ٻه ڀائر آهن. هي ٽين واڌاري آهي. انهي ڳالھ کي ٽوڙڻ لاءِ بابا هن جي پيدائش تي هڪ ڪتاب آندو ۽ امان کي چيو ته هي هن جو ساٿي آهي.

مون ڏنو ادا چار وڏو ٽهڪ ڏنو چاڪاڻ جو هاڻي مونکي سمجهائڻ ۾ آساني ٿيءِ ويس ۽ پوءِ پنهنجي فلسفي جي شروعات ڪيائين ته اسين سڀ انسان آهيون. پيدا ٿيڻ وقت نه اسانجي زبان هوندي آهي نه مذهب، اهو ته اسين سڀ ڪجھ پوءِ سکون ٿا. اهڙي نموني منهنجي ذهن کي ٻن ڪلاڪن جي ليڪچر سان پري ڇڏيائين. آخر ۾ خوش ڪرڻ لاءِ هڪ بال پوائنٽ ڏئي چوڻ لڳو هاڻي سوچجان. مهيني ڪانپوءِ مان ايندس وري ڳالهائيندا سين. مان پنهنجي عمر جي حساب سان پنهنجي ذهن کي ٻه پختو ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳس چاڪاڻ جو مان ڇهين درجي جي شاگرد ياڻي هئس. جيئن ته اسان وٽ محرابپور ۾ ڪاليج نه هئو ۽ اسين ٻه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڇوڪرين جو هاءِ اسڪول نہ هئڻ ڪري ڇوڪرن جي اسڪول ۾ پڙهون پيا. پر مئٽرڪ ڪانپوءِ *اهو بہ ڪرٽو ختم ٿئي* سوچيو تہ اهڙي تنظيم ٺاهي ڪاليج جو مطالبو ڪجي. اهڙي نموني اسان ايس اين ايس ايف جون ميمبر ٿي ويوسين. اسڪول جي شاگردن کي بہ سمجھائڻ لڳاسين تہ اسانکي گڏجي ڪاليج جو مطالبو ڪرڻ گهرجي. هيڊماستر باشعور ماڻهو هئو. ان چيو تہ بهتر آهي هاڻي اسڪولن جي يونين ٺاهڻ تي پابندي ناهي ۽ توهين بہ پنهنجي اسڪول جي يونين ٺاهيو. ان ڪانپوءِ مطالبو ڪريو. اسانکي اها خبر نہ هئي تہ يونينون پنهنجي سياسي ساک بچائڻ لاءِ ٺهنديون آهن يا مسئلا حل ڪرائڻ لاءِ، بهرحال جڏهن محرابپور اسڪول ۾ اعلان ٿيو تہ يونين ٺاهيو ان وقت جماعت اسلامي ۽ پيپلز پارٽي جو زور هئو. ان ڪري هنن بہ پنهنجا نمائندا بيهاريا. حالانڪ سياسي حوالي سان اسان پي پي جا همدرد رهيا هئاسين بلڪ ووٽ بہ پي پي کي ڏنو هئو. *1970ع ۾ جڏهن ذوالفقار علي ڀٽو، مير رسول بخش ٽالپر محرابپور ۾ جلسي ۾ آيا هئا تہ سڄي شهر مان صرف اسانجو پور وخاندان شامل هئو جنهن تي محمد بخش ڏامراهہ چيو تہ اسانجي ضلع نوابشاهہ جو هيءَ مجاهد خاندان آهي جنهن تي ڀٽو صاحب اسٽيج تان لهي اچي بابا سان مليو ۽ اسان سڀني جي مٿن تي هٿ رکيائين.* وقت وقت جي تقاضا هئي. پي پي کي اقتدار ملي چڪو هئو ان ڪري اهو اسانجو بنيادي حق هئو تہ اسين ڪاليج جو مطالبو ڪريون. *اسڪول ۾ اليڪشن تي سپاف ۽ جماعت اسلامي جا شاگرد ڪجھ شاگردن جي مائٽن ڏي قرآن کڻي ويا تہ ووٽ ڇوڪري کي نہ ڏجو پر مائٽن جو جواب هو تہ سائين هي هڪ قرآن هيڏي ڏيو پوتي پارائي رکون ٿا نيائي اسانجي ست قرآن آهي انهي ڪري ووٽ انهي جو آهي.* صبح سان اسڪول ۾ ووٽ شروع ٿيا سڀني شاگردن ۾ ڇوهول هجي تہ اديون ڪٽينديون الائي نہ ڇاڪاڻ جو اظهار ڪير بہ نہ پيو ڪري. آخر جڏهن ڳڻپ ٿي اسانجي *هيڊماسٽر مونکي هال ۾ نهيل اسٽيج تي گهرايو ۽ اعلان ڪيو تہ توهانجي هي ڀيڻ جنرل سيڪريٽري جي عهدي تي ڪامياب ٿي وئي. اهڙي نموني اسانجو پورو پينل ڪٽيو* ٿوري دير ۾ دهلن ۽ شرنائين جو آواز

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻڌڄڻ ۾ آيو اسڪول ڪان ٻاهر اڌ شهر جا ماڻهو هئا. ادا سهتو شفاعت ۽ پاءُ ڊانس ڪري رهيا هئا. پوءِ مونکي گلن جي هارن ۾ بلڪل لڪائي ڇڏين ۽ شهر ۾ ئي خوشيءَ جو جلوس سيني روڊ رستن تي هلڻ لڳو آخر ۾ تقريرون ڪري اهو عهد ڪيوسين ته هاڻي اسانکي پنهنجو عزم برقرار رکڻو آهي ۽ پنهنجي تنظيمي سرگرمي کي وڌائڻو آهي.

انهيءَ ڏينهن کانپوءِ اسانکي احساس ٿيو ته هاڻي خودمختيار ٿي پنهنجا مطالبا پورا ڪرائڻا آهن. شهر جي ماڻهن کي اسان تي تمام گهڻو ڀروسو هئو اُن جو هڪ سبب بابا هئو ته بابا پنهنجي سڄي حياتي قربانين ۾ گذاري ۽ ڪڏهن به ڪنهن مفاد خاطر اصول جي سوديبازي نه ڪئي هئي. انهيءَ ڪري ***اسان به سڀ کان پهرين پنهنجي هن ننڍڙي شهر ۾ ڪاليج قائم ڪرڻ جو مطالبو ڪيو.*** انهيءَ ڪري جو پڻو گورنمينٽ جي تعليم عام ۽ صحت مفت جا نعرا آهن پر وڏيرن جي ناراضگي پٺي صاحب پنهنجي سر نه پئي ورتي. بهرحال اسان پنهنجي ڳالهه تي قائم رهياسين ۽ پهرين اصولن لکت ۾ ۽ پوءِ وفد جي شڪل ۾ اهو مطالبو حڪمرانن تائين پهچايو پر انهيءَ جو ڪو جوڳو نتيجو نه نڪتو جنهن جي ڪري اسانکي مجبورن ڪلاسن جو بائيڪاٽ ڪرڻو پيو. انهي دوران هيڊماستر (غلام شبير عباسي) سان ڳالهيون ٿينديون رهيون. پر ڪنهن صحيح نتيجي جي اميد تمام گهٽ هئي. آخر اسانجي اها تحريڪ 15 ڏينهن هلي ۽ پوءِ وزيراعليٰ غلام مصطفيٰ جتوئي ڏي شاگردن جو وفد ويو. ڳالهائڻ کان اڳ ئي شاگردن جي تمام گهٽي بيعزتي ڪئي وئي ۽ ٻار سمجهي نظرانداز ڪيو ويو. حالانڪ اها خبر نه پين ته ٻار ئي معاشري جي پيڙهه آهي. جيڪڏهن معاشري جي پيڙهه سان بي اعتمادي وارو رويو هوندو ته اهو معاشرو صحتمند ذهن ڪيئن ٿو پيدا ڪري سگهي. بهرحال اها هڪ حقيقت آهي جڏهن ٻار ضد ڪندو آهي ته ڪنهن به ڊپ کانسواءِ هو پنهنجو احتجاج جاري رکندو. اهوئي سبب آهي جو اسان 20 ڊسمبر پي پي گورنمينٽ جي سالگرهه هئي ۽ اسان 19 ڊسمبر تي سڄي شهر ۾ اعلان ڪري يوم سياهه ملهايوسين ۽ متعلقه ماڻهن کي اهو ثابت ڪرايو ته خوشيون هميشه ڪنهن مقصد کي حاصل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪري ڪيون وينديون آهن.

سڄي شهر جي ماڻهن مڪمل ساٿ ڏنو تمام تعليمي ادارا دڪان وغيره بند ٿي ويا اسانجو جلوس هاءِ اسڪول کان نڪرندو شهر جي هر گهٽيءَ ۽ روڊ تان گذري پيو. انهيءَ ڏينهن محرابپور ۾ پوليس تمام گهٽ هئي. جيئن ته پوليس محرابپور کان ٻاهران گهرايل هئي انهن کي پورن رستن جي خبر نه هئي ۽ اسان کي گهيراءُ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي پر تڏهن به اسين ٻين رستن تان نڪري وياسين. هڪ جاءِ تي پوليس ۽ ادي زبيده وچ ۾ جهڙپ ٿي جنهن جي ڪري هڪ سپاهي ادي زبيده کي ڏنڊي هنئي جنهن تي شاگرد تمام گهڻو مشتعل ٿي ويا. پر انهيءَ ڏينهن اسانجو مقصد ڪاليج هئو نه ڪي پوليس سان مقابلو. انهي ڪري پوليس به پوءِ پويان هلڻ لڳي ۽ اسانجو جلوس اسٽيشن روڊ ڏانهن هلڻ لڳو. آخر ۾ اسٽيشن تي تقريرون ختم ڪري واپس پيا ٿيون ته ڏاهري چوڪري پوليس واري سان مذاق ڪئي ته سائين توهين ته اسانجا محافظ پيا لڳو اسانکي ڪيڏو نه پروٽوڪول آهي. حالانڪ هن بيوقوف کي اها خبر نه پئي ته پوليس وارا سيني کي نظر ۾ پيا رکيو اچن.

گهر موٽياسين شام ٿي مون ڪپڙا پئي ڌوتا ۽ ادي زبيده ٿانو ڌوئي رهي هئي بابا ڏاڪڻ مان آواز ڏنو ته بابا هيٺ اچو توهانکي پوليس گرفتار ڪرڻ آئي آهي. اسان ذهني طرح تيار هئاسين پر حيرت اها هئي ته *هڪ جمهوري حڪومت پيو عورتن جو عالمي سال 1975ع سو سنڌ ۾ اهو واقعو ڪنهن حادثي کان گهٽ نه هئو. هڪ ننڍڙي شهر ۾ هاءِ اسڪول ۾ پڙهندڙ شاگرديائيون ملڪ جو تختو اونڌو ڪري سگهنديون؟* بهرحال جڏهن به انسان جي قوت هڪ مقصد خاطر ڪم ڪندي آهي ته بم بارود به نيست نابود ٿي ويندا آهن. اهوئي سبب هئو جو هن ننڍڙي شهر ۾ ايرندڙ آواز حڪومت لاءِ نقصان ڪار ثابت ٿيو. انهيءَ شام مان ادي زبيده ۽ بابا سرڪاري مهمان بنجي وياسين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پهرين گرفتاري

محرابپور ٽاڻي تي اسانجي پهرين شام هئي. ايس پي ۽ ڊي ايس پي پوليس اسانجو آڌرڀاءُ ڪيو. بابا تي سوالن جي بوڇاڙ هئي تہ توهين سنڌي ٿي بہ پنهنجي ڌيئرن کي نتا سمجهايو؟ هي ڇوڪريون - اسان ڏانهن هٿ جو اشارو ڪندي- ايس پي بابا کي چيو هنن جي عمر آهي ٽاڻي تي اچڻ جي؟ بابا جواب ڏنو تہ سائين هنن جي عمر ڪتاب کڻي اسڪول وڃڻ جي آهي. بابا توهين هنن جا مطالبا مڃيو. بابا جو مخصوص انداز هوندو هئو. ڳالهائڻ وقت ٻي ڌر تي ڳالهائيندو هئو. شهر جي وڏيرن سرمائيدارن سيٺين کي سامهون ذليل ڪندو هئو ۽ اڄ پوليس کي بہ خوب پئي ٻڌايائين. آخر هڪ پوليس آفيسر اسماعيل سولنگي اسانکي الڳ وٺي ويو. پهرين ڏاڍي سٺي انداز ۾ همدردي ڪرڻ لڳو. بهرحال اسماعيل سولنگي پوليس کان هٽي ڪري اسان سان سنڌي ڇوڪريون سمجهي پنهنجي رويئي ۾ ڪا ناخوشگوار ڳالهہ نہ پيو ڪري پر تنهن هوندي بہ پنهنجي وردي آڏو مجبور هئو. مون شيخ اياز جو هڪ شعر ٻڌايو مانس جنهن جو ڏاڍو دادو پيو ڏي. يا وري هن جي پڇا جو ڪو انداز هئو جو پيهر پيهر چوڻ لاءِ پئي زور ڀريائين پر تنهن کانپوءِ ٻيا سپاهي بہ آيا ۽ اهڙي نموني اسان کان سوالن جي بوڇاڙ ٿيڻ لڳي. گهڻا سوال ڪيا ۽ اسان کان اهو معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا رهيا تہ اسين ڪنهن جي چوڻ تي اڳتي وڌي رهيا آهيون.

بهرحال انهن کي ڪير ٻڌائي تہ هن سماج ۾ اڳتي وڌڻ لاءِ ڪنهن کي چوڻ جي ضرورت ناهي هوندي پر اهي تمام حالتون هونديون آهن جيڪي غريب ۽ مظلوم ماڻهن جو مقدر سمجهيون وينديون آهن. غريب ڳوٺاڻين عورتن جا بيدرديءَ سان موت انهن جي زندگي ڪنهن ڳئون ٻڪري کان گهٽ ناهي هوندي. ڏيءَ جي جوان ٿيندي ئي پيءُ جي هڪ منڊي ڪلندي آهي ۽ هر صبح تي ڪنهن ڇوڪري جي خاندان وارا ٻولي لڳائيندا آهن ۽ آخر هڪ ڏينهن ڪنهن گگدام رڍ جيان سماج جي رسمن جي ديوار ۾ ٽنڊڻ تي رهجي وينديون آهن. هنن جو ڪم صرف اهو هوندو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي تہ ھو مرد جي ھر حڪم جي آجيان ڪن، نہ ڪرڻ تي مارڪائن مجازي خدا جو حق ھوندو آھي. زبان ھوندي بہ صرف ٻارن ڄڻڻ جي بي آواز مشين ھوندي آھي ۽ انھن ٻارن جو مقدر ڪھڙو جو ھو جيڪڏھن گرنھن وات ۾ وجھندا آھن تہ انگ ڍڪڻ لاءِ ناھي ھوند و ۽ جيڪڏھن انگ ڍڪڻ لاءِ ھوندو آھي تہ شعور ۽ تعليم کان محروم ھوندا آھن. اھڙي نموني سماج ۾ ھڪ ڏڪاريل نظرن سان جوان ٿيندڙ ٻار وڏي ھوندي چور ۽ ڌاڙيلن جي روپ ۾ زندگيءَ جي پناھ ڳوليندا آھن. يا وري پنھنجي جوانيءَ جي داستانن کي ڪنھن اثر رسوخ ماڻھو جي اڳيان پيش ڪري سھارو ڳوليندا آھن. اھي ڳالھيون ھر انسانن جي اکين جو منظر ھونديون آھن صرف ذھن سان قبول ڪري انھن پٽڪيل زندگين جو حل ڳولڻو ھوندو آھي ۽ اھو سڀ ڪجھ اسين انھي ننڍڙيءَ شھر ۾ پنھنجي گھر کان خاندان تائين ۽ خاندان کان قوم تائين ڏسي چڪا ھئاسين.

پوليس آفيسر مونکان پڇيو تہ توھين شيخ اياز جي شاعري ۾ ڇا پڙھندا آھيو تہ مون جواب ڏنو تہ اياز پنھنجي قلم ذريعي جيڪو پيغام ماڻھن ۾ پھچايو آھي انھي پيغام کي اسين پنھنجو فرض سمجھي اڳتي وڌون ٿا. تہ پوليس آفيسر ھڪدم ڳالھ ڪٽيندي چيو اسانجو بہ تہ فرض آھي تہ اسين ھن ملڪ جي غدارن کي منھن ڏيون. اسانکي سمجھ ۾ نہ پيو اچي تہ ھي ويچارو پنھنجي ٻارن جي پيٽ بکي تصور کي ڏسي وردي کان مجبور ھئو يا وري ھن جو ذھن بہ انھن مان ھئو جيڪي ٻين جي محرومين کي ڏسي پاڻ ۾ ھڪ خوشي محسوس ڪندا آھن.

بھرحال اسان ٻنھي ڀينرن کي انھي وقت فوري طور اھو فيصلو ڪرڻو ھئو تہ ڪجھ بہ ٿي پوي اھو ناھي ٻڌائڻ تہ اسان ڪنھن جي چوڻ تي جلوس ڪڍيو ۽ ٻيو تہ ذھني طور ھر انھي اذيت کي بہ منھن ڏيڻ لاءِ تيار آھيون جيڪي اسانجي زندگي لاءِ پلي نقصانڪار ھجي.

ايتري ۾ پوليس ھڪ پيرسن غريب بدرالدين سومري جي والد کي وٺي اچي تمام گھٽو ڌمڪائڻ لڳي ۽ مياناداد. شفاعت پاءُ ۽ حاجي خان لوھار لاءِ پوليس تمام گھٽين جاين تي ڇاپا ھنيا. صوبيدار جي ٿڪاوٽ واري انداز ۽ بيزاريءَ ۾ اھو چوندي تہ اھو ڇوڪرو مونکي ھر حالت ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وڻڻو آهي جيڪو صبح جلسي ۾ چوي پيو تہ سائين صوبيدار صاحب هيءَ ڏسو گڏهہ 144 جي خلاف ورزي ڪري اوهانجي جيپ اڳيان بيٺو آهي. اسانکي ڪل پئي آئي ۽ ادي زبيده وراڻيو تہ ادا ڪٿي ائين تہ نہ ٿيندو جيئن ون يونٽ ٻيري هڪ ڪتي تي مسرور حسن نالو لکيو هئو تہ خبر پئي انهي ڪتي کي شوٽ ڪيو ويو ۽ هاڻي ويچاري گڏهہ لاءِ بہ نہ ايف آءِ آر ڪٽرائڻي پوي.

صوبيدار وري ٿوري نرم لهجي ۾ چيو بابا اوهين اسانجون نياڻيون آهيو پر اسين حڪم جا غلام آهيون. ايتري ۾ هڪ فون آيو ۽ رسيور رکندي صوبيدار وڏو ساهہ ڪڍي چيو شڪر آهي. ۽ ٿوري دير ۾ وراڻيائين تہ اديون اوهين باعزت شهرين وانگر آزاد آهيو ۽ شهر جي هڪ معزز شهري کي اهو چيو تہ اوهين ادين کي انهن جي گهر تائين پهچائي اچو. اسان پڇيوسين تہ بابا چو ڪونہ ٿو هلي تہ وراڻيائون اوهانجي والد سان ڪجهہ ڳالهائڻو آهي ۽ ٿوري دير ۾ ايندو حالانڪہ اهو اسان سان فراڊ ڪيو ويو. اسانکي گهر اماڻي بابا کي چالان ڪري ڪنڊياري ٿاڻي تي موڪليو ويو .اسان بابا جي اچڻ جو انتظار ئي ڪيون پيا تہ رات جو هڪ وڳي اهوئي معزز شهري آيو ۽ در ڪڙڪائيندي چيائين تہ بابا اڏيو ن اچو اوهانجي والد صاحب اوهانکي گهرايو آهي. سمجهہ ۾ نہ پيو اچي تہ هيءَ سڀ ڪجهہ ڇا آهي. اسانجي خوش نصيبي صرف اها هئي تہ اسانجي امان اڻ پڙهيل ضرور آهي پر ڪتابن ۾ لکيل اکرن جو مفهوم هن جي دل ۽ سيني ۾ سانڍيل هئڻ ڪري اسان کي حوصلو پڙهيل لکيل مائرن وانگر ڏياريندي رهي.

محرابپور جي انڌيرين گلين کي پنهنجي جذبي سان لتاڙيندا اچي ٿاڻي تي پهتاسين. صوبيدار اڳ ئي اسانجي انتظار ۾ جيپ تيار ڪيو بيٺو هئو ۽ وارڻياسين تہ بابا جلدي ڪري اوهين پنهنجون قيمتي شيون جمع ڪرايو توهانکي هن ئي وقت ڪنڊياري ٿاڻي تي لاڪپ ڪرڻو آهي منهنجي هٿ ۾ تحريڪ جو نئون پرچو هئو ۽ ادي زبيده جي هٿ ۾ شيخ اياز جي شاعري جو مجموعو. ڪتاب جي گتي ۾ پيل هڪ قلم کي تيزيءَ سان صوبيدار ڪڍي چيو اهي ئي ڳالهيون اوهانکي هتي آڻين ٿيون ۽ اسين بہ مجبور آهيون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ادي زبيده وراڻيو تہ صوبيدار صاحب اوهين وردي جو فرض نڀايو ۽ اسين انهن ڪتابن مان حاصل ڪيل شعور جو. اسانجي جنگ جاري رهندي اوهانجي قانون جي عدالت ۾ پهچندي اسانکي فخر محسوس ٿيندو. صوبيدار ڪوبہ جواب نہ ڏيندي اسانکي جيپ ۾ ويهڻ لاءِ چيو. سردي تمام گهڻي هئي. تيز هلندڙ جيپ ۾ ٿڌي هوا اسانجي ڪنن جي پردن کي چيريندي اهو احساس پئي ڏياري تہ هاڻي اسانکي پنهنجي ضمير جي عدالت ۾ هڪ دفعو زنده انسانن جي زندگيءَ جو داستان پيش ڪرڻو آهي. اسانکي پيرن ۾ ٻن پئين واريون چپلون ۽ مٽي تي اجرڪ پهريل هئا. انهي وقت لونئن ڪانداربندڙ ٿڌ ۾ پڻائي جي جهانگيئڙن ۽ ماروئڙن لاءِ چيل بيتن ۾ پنهنجو عڪس پيو نظر اچي صوبيدار اسماعيل سولنگي جي ڳوٺ ۾ ويو آهي ۽ سامهون لاڪپ ۾ بابا جن بہ ويٺا آهن. ٿوري دير ڪانپوءِ پوليس اسانکي لاڪپ ۾ وٺي وئي ۽ انتي باباکي بہ آندو ويو. پوليس آفيسر ٿورو رحمدل بہ هو تہ هڪ سنڌي روائتي مرد بہ، انهي ڪري هن پوليس جا سڀ قانون قائدا الڳ ڪري اسانکي پنهنجي گهران بسترا گهرائي ڏنا ۽ آفيس ۾ ڪٽون رکرائي بابا ۽ اسانکي اتي رهايو ۽ پاڻ گهرجي بجاءِ ورانڊي ۾ دروازي اڳيان سمهي پيو.

ڪنڊياري لاڪپ کان نارا جيل

21-12-75 صبح جو سج لاڪپ جي شيخن سان ٽڪرائي اسانجي سامهون اچي پيو. ائين پئي لڳو چڻ سج کي ڪو پيغام ڏيڻو هجي جو بغير ڪنهن ڊپ ۽ پابنديءَ جي اسان ڏانهن وڌندو پيو رهي. هاڻي اسانجو ٻيو ڪو مشغلو بہ نہ هئو سواءِ ان جي تہ شيخن سان ٽڪرايل سج جا ڪرڻا ڏسي پنهنجو پاڻ کي خوش ڪيون. بابا جيڪو نہ صرف اسانجو پيءُ آهي پر هڪ سنو ساٿي بہ آهي پنهنجي نصيحتن ۽ سچائي جي پيغام جو درس ڏيندو رهي ٿو.

صبح سان گولين جا ٺڪاءُ ٻڌجڻ ۾ آيا ماڻهن جي پڇڻ ڊڪڻ جو رڙيون بہ پئي ٻڌيون. ٿوري دير ڪانپوءِ ٻنهي ڏرين جا 5-5 ڄڻا ڪنڊياري ٿاڻي تي، ڪن کي ڪن ۾ ڦهاڙي لڳي هجي، ڪن جي پيٽ ۾، ڪن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي مٿي ۾، ڪن جون ٻانهون ڪپجي پيون. عجيب منظر هجي، جڻ ڪنهن جنگ تان واپسيءَ ۾ ٻڇيل فوجي. ٿوري دير ڪانپوءِ هڪ ڏر جا اثر رسوخ وارا چڱا مڙس پنهنجي ماڻهن کي به وٺي آيا ۽ کي ڏڪايلن کي به ڪٺائي ويا. باقي هڪ ڏر جا غريب جن کي پئسا پائي ڪونه هئا تن کي لاڪپ ڪري ڇڏيائون.

منجهند جو تقريباً هڪ بجي جو ٽائيم آهي لاڪپ ۾ ڪن چورن کي مارڻ جو آواز پئي آيو. ڪجهه قيدين کي ٿاڻي جي چوني پوڇي لاءِ ڪڍيو ويو. سڄو ڏينهن گذريو رات به لاڪپ ۾ گذري. صبح جو هڪ جيپ ۾ محرابپور کان ايس اين ايس ايف جي اڳواڻ غلام رسول سهتي ۽ صحافي نور محمد کي وٺي آيا. بعد ۾ بابا کي به اسان وٽان وٺي ويچي ٻين ساٿين سان گڏ هٿڪڙيون هٽي وٺي آيا جنهن تي اسانکي تمام گهٽي ڪاوڙ آئي ۽ نيٺ نه سهندي ادا جن ۽ بابا جي هٿڪڙي ڪولائڻ لاءِ چيوسين. پر اسانکي تمام گهٽيون ڏمڪيون ڏئي پوليس مختيارڪار جي ڪورٽ ۾ پيش ڪيو. صبح جا اٺ ٿيا مختيارڪار جي ڪورٽ بند هئي. اسان ٻه ڪلاڪ ٻاهر دروازي تي ڪڏهن ويهون پيا ته ڪڏهن بيهون پيا. ڪنڊياري شهر جا تمام گهڻا ماڻهو سامهون بيٺا هئا. سامهون هڪ هوٽل به هئو. کي چون ته چور آهن، کي چون خون ڪيو اٿن، مطلب جيترا وات اوتريون ڳالهيون. کي اهڙا ماڻهو به هئا جيڪي سڀ ڪجهه سمجهندي به خاموش هئا. 10 بجي ڪورٽ کلي ادا غلام رسول سهتو ۽ نور محمد کي پوليس وٺي وئي. 5 منٽن کانپوءِ ٻاهر آيا. پوليس وڏيڪ ڪونه ڳالهائڻ ڏنو صرف ايترو چيائون ته جيل ٿا وٺي وڃن. ٿوري دير کانپوءِ اسانکي پيش ڪيو ويو. بابا ۽ ادا حاجي کي 10 ڏينهن جي رماند تي ڪنڊياري ٿاڻي تي لاڪپ جو چيو ۽ اسان ٻنهي ڀينرن کي سکر جيل جو چيو. واپس اسان ٿاڻي تي آياسين. جيسين پوليس سکر اماڻڻ جو بندوبست ڪري اسانجو ماسڙ جيڪو تر جو وڏيرو به آهي آيو ۽ روئي ڪري چيائين امان خدا جو واسطو اٿو توهين انهن کي لکي ڏيو ته اسين هاڻي ڪجهه به نه ڪنداسين ته توهانکي ڇڏي ڏيندا. اسانکي ماسڙ جي انهي همدرديءَ تي انهيءَ جي شعور جي گهٽتائي تي رحم پيو اچي پر هو پنهنجي روايتن کان مجبور

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هئو. اهو چوڻ لاءِ تہ سپ مائٽ نک تا ڪپين تہ توهانجون گهانگهريون ٽاٽي تي ويٺيون آهن ۽ اوهين هتي اوطاقون مچايو ويٺا آهيون. ماسٽر ويچارو ڇا ڪري.گهر وڃي تہ ماسي ويهڻ نہ ڏيس. ڇو، بس؟ ڇا جو وڏيرو آهين؟ منهنجون پاٽيجون ٽاٽي تي آهن. ويچارو ٻن ٻاهين ۾ هو اسانجو ضد ۽ ماسي جو احتجاج. وڏيرو ماٺهو ٽاٽي تي وينو رئندو هو. پر اسانکي پائيندو بہ ڏاڍو هو ان ڪري برداشت نہ پيو ٿئيس تہ اسين ٽاٽي تي هجون.

بهرحال ايتري ۾ *امان جو ڪنڊياري ٽاٽي تي فون آيو ۽ پهرين صوبيدار ڳالهايو جنهن تي امان کي چيائين تہ تون پنهنجي ڌيئرن کي سمجهاءِ تہ خاموشيءَ سان اسانکي لکي ڏين نہ تہ هي صحيح سلامت نہ ايندين جنهن تي امان هن کي جواب ڏنو تہ بنگلاديش جي ڪيترين ڌيئرن ڀينرن کي اوهين صحيح سلامت رکي سگهيا آهيو منهنجون ڌيئرون بہ اڄ پنهنجي امتحان ۾ آهن ڏسون تہ ڇا ٿو ٿئي ۽ صوبيدار ٺهڪ ڏيندي اها گفتگو اسانکي ٻڌائي*. پوليس اسانکي وٺي وڃڻ لاءِ تيار ٿي وئي ۽ چيائون صبح 6 وڳي اوهانکي هتان هلڻو آهي صبح جو سوير اسان هٿ منهن بہ نہ ڌوتو. بابا کان موڪلائي بس اسٽاپ تي آياسين. هڪ هلال پاڪستان جو صحافي ڪراچي کان ايندڙ اخبار جي انتظار ۾ بيٺو هئو. اسانکي ڏسي ڊورو اڳتي وڌيو. پوليس ڳالهائڻ تہ نہ ڏنو بهرحال هن مائو وٺي ڏنو جيڪو اسانجي حوالي ڪيائون. بس ۾ عجب وچان مايون ۽ مرد ڏسن پيا. نيٺ چيوسين سياسي قيدي ۽ اسڪولي شاگرديائيون آهيون. راڻيپور اسٽاپ تي هڪ هاڪر تي نظر پئي ۽ عبرت اخبار وتي سين.

اڄ گرفتار ٿئي اسانکي چوٿون ڏينهن آهي پر اخبار ۾ اها پهرين خبر هئي تہ گرفتار ڪيو ويو آهي. جيڪا خبر خيرپور جي صحافي موڪلي هئي. سکر سينٽرل جيل پهتاسين تہ صوبيدار اسانکي گيٽ تي ٻيهاري اندر پڇڻ ويو. تقريباً هڪ ڪلاڪ کان بعد آيو ۽ چيائين خيرپور وٺي وڃڻو آهي. اسانکي وري اڌ ڪلاڪ بس جو انتظار ڪرڻو پيو سامهون درياءَ مان قيدي دلن سان پاٽي پيا ڀرين. قيدين جو اهو منظر ڏسي پوليس چيو تہ توهانکي بہ اهو ڪم ڪرڻو آهي. ۽ پوءِ بس آئي. بس ۾ سڌو خيرپور جيل جي سامهون لٿاسين. شهر ڊورو پرپرو هئو زمين ڪيڙين مان پنڌ ڪرڻو پيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نيٺ جيل آيو تہ جيلر ۽ سپرنٽنڊنٽ چيو تہ هتي عورتن جو جيل ناهي. ناري وٽي وڃڻو پوندو.

انهيءَ ڪانپوءِ اسان ٻنهي ڀينرن کي خيرپور بس اسٽاپ تي آندو ويو ۽ ڪڏهن هت تہ ڪڏهن هت بس اسٽاپ تي پئي گهمايو ويو. ٽانگي ۾ ويٺا هئاسين تہ صحافي غلام عباس ڀنڀرو سامهون اچي پيو. پوليس کي ٽانگي روڪڻ لاءِ چيو مگر پوليس انڪار ڪيو. خيرپور جي ماڻهن جي ذهن ۾ اها ڳالهہ هئي تہ اسين ڪي عادي مجرم آهيون. هنن ماڻهن جي ذهن ۾ اها ڳالهہ هئي تہ هي عورتون گرفتار ڪري ڪٿان وٺي آيا آهن. هنن ماڻهن ويچارن جو ڪهڙو ڏوهہ. سماج ۾ هن برائي جو عمل ڪندي عورتون ڏٺيون آهن پر سچ ۽ سماج جي سڌاري لاءِ جيڪڏهن ڪي عورتون اڳتي وڌن ۽ هن سماج ۾ هو بہ پنهنجي وجود جو اظهار ڪري حق گهرڻ جي ڳالهہ ڪن تہ پلو ٿيو پٽي صاحب جو اٽندي ئي انهن جو گلو گهٽڻ جي ڪوشش ڪئي. بهرحال اسانکي اها پرواهہ نہ هئي تہ ماڻهو اسانجي متعلق ڇا ٿا سوچن. سکر بس اسٽينڊ تي پهتاسين. گهنٽا گهر تي پوليس اسان ٻنهي ڀينرن کي وٺي بيٺي هئي تہ اچانڪ ڪنهن ماڻهو اچي صوبيدار کي چيو تہ هي فيض گهانگهري جون ڀينر آهن تہ پوءِ هتان وٺي وڃو. ڇاڪاڻ جو فيض ڀاءُ ٽريڊ يونين ليڊر هو ۽ تقريباً سڄي سکر ۽ روهڙي جا ماڻهو سڃاڻيندا هئا. هونئن بہ اسان جي لاءِ ڪافي احتجاج پيا ٿين پر ڇهن ڪان ڪير واقف نہ هو. ان ڪري ماڻهو خاموش رهيا ورنہ ٻي صورت ۾ ڪافي هنگامو ٿي وڃي ها. جهڙي نموني پوليس پنڌ ڪڏهن ڪنهن ٽانگي تي ڪڏهن ڪنهن اسٽاپ تي پئي وٺي وڃي. بهرحال ان بعد اسانکي هڪ ننڍڙي ڪينيٽن ۾ اچي ويهاريو ۽ حيدرآباد جي ويگن جي پڇا ڪئي. پر ڪلاڪ گذري ويو ويگن ڪانہ آئي ۽ اهڙي نموني پوليس پريشان ۽ بوکلاهٽ ۾ ڪڏهن ڪنهن بس اسٽينڊ تي ڪڏهن ڪنهن تي پئي وٺي وئي هنن لاءِ بہ اسان جو مسئلو پريشاني جو باعث هو ۽ ان وقت پوليس وارا چون پيا تہ اسين توهانکي گرفتار ڪري تمام گهٽو متي ۾ سور وڌو آهي، پر خبر ناهي تہ گورنمينٽ کي توهان مان ڪهڙو خطرو هئو. آخر ويگن اچي وئي ۽ هڪ پوليس واري چيو تہ شڪر الحمدالله ويچاري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پوليس واري جي بي وسيءَ تي اسانکي رحم بہ اچي پيو.

حيدرآباد جو سفر. اسانجي لاءِ بس پهريون دفعو هئو. ان لاءِ اندازو نہ پيو ٿئي ۽ پوليس وارا ڳوٺن ۾ کنهن وڏي ڪوٽ ۾ نهيل گهر لاءِ چون هي جيل آهي هاڻي توهانکي ان جهنگ ۾ ڇڏي ايندا سين. ادي زبيده ۽ مون بغير کنهن جهجهڪ جي بار بار انهن کي اهوئي چيو تہ جيل مڙئي جيل توهان اسانکي خبر ناهي کهڙي خوف ۾ مبتلا ٿا ڪرڻ چاهيو. تنهن تي هڪ وڏي عمر جي پوليس واري کلي ڪري ٻئي کي چيو ابا نياڻيون آهن نہ تنگ ڪرين. حيدرآباد 11 وڳي بس پهتي رات ٿي چڪي هئي ۽ جيل ڏانهن وڃڻ لاءِ ڪاٻہ سواري ڪانہ هئي، پوليس وارن اسانکي هڪ هوٽل ۾ ترسايو. اسان حيدرآباد جي شهر کي غور سان ڏسڻ لڳاسين. سامهون حيدرآباد جو پڪو قلعو پيو نظر اچي. پڪي قلعي جي ياد سان هوشو شيدي ڏي ذهن هليو ويو ۽ ذهن ۾ تاريخ جو اهو باب سوال ٿي ايرڻ لڳو تہ هن ڌرتيءَ جو فرض چڪائڻ وارا هوشو شيدي اڄ بہ زنده آهي. ماڻهو سيني ماڻهن جي دلين ۾ جيڪي تاريخ جي ان باب کي پنهنجي ذهني اوسر مطابق ڌرتيءَ جو قرض سمجهن ۽ اهو جملو ذهن ۾ گونجڻ لڳو تہ "مروبسون مروبسون سنڌ نہ ڏيسون، جي ڏيسون تہ، قبر وچ ڏيسون."

پوليس وارن درڪڙڪايو ۽ چيو تہ بابا توهان جي جيل هلڻ جو ٽائيم ٿي ويو آهي ۽ اسان هوٽل کان ٻاهر نڪتوسين. سامهون پل آهي ۽ پل تي ناري جي وڃڻ لاءِ گاڏي جو انتظار پيا ڪريون. اسانجي ملڪ جي ماڻهن جو کهڙو حال آهي سيني ماڻهن جون نظرون شڪي مزاج ۽ حيرت زده هجن. پوليس جي پهري ۾ اسان ٻئي پينر ماڻهن جي نظرن ۾ سوال بنيل هيوسين جڏهن تہ سامهون پل جي ديوار تي ايس اين ايس ايف جي طرفان چاڪنگ ڪيل هئي تہ هاءِ اسڪول ۾ پڙهندڙ سنڌ جون بہ معصوم نياڻيون حميده ۽ زبيده کي آزاد ڪريو. هر ايندڙ ويندڙ ماڻهو اهو نعرو پڙهي پيو پر کنهن کي بہ اها خبر نہ هئي تہ ٻہ نياڻيون اڄ توهانجي سامهون آهن.

دل ۾ سوچيوسين تہ ڇهري جي سجاڳپ سان کو فرق نٿو پوي. اسانجي آزاديءَ جو نعرو هر کنهن جي دلين ۾ آهي. بس اچي وئي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پوليس وارن اسانکي بس ۾ ويهڻ لاءِ چيو. سيءُ تمام گهڻو هئو بس ۾ هوا تيز پئي لڳي تقريباً 20 منٽن ڪانپوءِ نارا جيل آيو. بس مان لهندي اسانجون آڱريون سڪڙجي ويون هيون ۽ تمام گهڻي سيءُ ڪري قدم اڳتي نہ پيا وڌن، پر پنهنجو پاڻ کي اهو ثابت ڪرائڻ جي ڪوشش ڪري رهيون هيوسين تہ اسانکي شڪست ناهي ڪائي ۽ اهي نعرا ذهن ۾ گونجي رهيا هئا. ادي زبيده مونکي آهستي چيو تہ حميده هاڻي ائين سمجهہ تہ اسين هڪ جلوس ۾ آهيون ۽ دل ئي دل ۾ نعرا هڻ تہ جوش ۾ سيءُ جي خبر نہ پوندي ۽ اهڙي نموني نارا جيل جو اهو وڏو گيٽ جيڪو اسانجي اڳ ۾ ئي انتظار ۾ هئو وڏي زور سان پوليس واري کوليو. منشي پوليس واري کي اشارو ڪيو تہ هنن کي هيڏانهن وٺي اچو.

پوليس اسانکي ڊيجاري پئي تہ جيل ۾ اوهان ٻنهي کي الڳ ڪري ڇڏينداسين. اسان سوچيو تہ توهان اسانکي تہ الڳ ڪري سگهو ٿا پر اسان ٻنهي جي پروگرام کي الڳ ڪري سگهو ٿا ۽ اسين پنهنجي پيغام ۾ هڪ ٻئي سان گڏ هونديوسين. منشي اسان کان ڪجهہ پئسا ۽ ڪتاب ورتا ۽ چوڻ لڳو تہ جيڪڏهن توهين پيو ڪو ڪتاب جيل ۾ ڪٽي ويا تہ توهان تي اهو نئون ڪيس ٺهندو ۽ اهڙي نموني بي رخي ۽ شوخي ۾ اسانکي چيو تہ هاڻي وڃو اسان هن جي بي رخي کي جيل ۾ اينڊز جي آدرياءُ ڪرڻ جي روايت سمجهيوسين ۽ جيلر کي چيو تہ توهين اسانکي اخبارون ڏيندو جيلر اسان سان ها ڪئي ۽ زناني وارڊ وٺي آيو.

جيل ۾ اندر داخل ٿيندي ئي عجيب منظر نظر پيو اچي دروازي تي ميٽرن وينٺي هئي جڏهن اندر داخل ٿياسين تہ سڀ قيدي عورتون اسان ڏانهن پڇنديون پيون اچن. انهن عورتن جي چهري تي تمام گهڻي محرومي هئي. ڪرمنل عورتون بہ هيون تہ ڪجهہ بي قصور بہ، پر جيل جون ديوارون سيني کي محروم ۽ بي بس ڪيو ڇڏين. هنن جي چهرن تي اسانکي ڏسي خوشي بہ هئي تہ غم بہ . خوشي اها تہ هنن کي نون چهرن ڏسڻ سان ٿورو تبديلي محسوس ٿيندي هئي ۽ غم ان لاءِ تہ جيل جو ذڪر ڪندي چونديون هيون تہ هن قيد ۾ خدا ڪنهن دشمن کي بہ نہ آڻي. اهڙي نموني ميٽرن اسانکان تلاشي ورتي ۽ پوءِ مقدم ان ڪانپوءِ بئريڪ ۾ داخل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٽيڻ ڏنائون. عورتن جڏهن اسانکان پڇيو تہ اسان ڇيو اسين شاگردياڻيون آهيون. جلوس ڪڍيو هئو سين، اسانجي اسڪول جا مسئلا هئا ۽ ڪاليج جو مطالبو ڪيو هئوسين تہ محرابپور ۾ ڪاليج قائم ڪيو وڃي پر ان ڪي اسانجو جرم سمجهي گرفتار ڪيو ويو. عورتون هر هڪ بئريڪ ۾ هيون، هڪ بنگالين جي بئريڪ، هڪ برما وارين عورتن جي، ننڍڙا ٻار ٻک ۽ ڏک ۾ رڙيون پيا ڪن، اڪثريت ٻارن ۾ بنگالين ۽ برما وارن جي هئي. انبن جا سڪل سڙيل وڻ هئا هيٺ ڇپر تي ٻار پنهنجي ٻک ۽ محرومي کي دور ڪرڻ لاءِ ڪيڏي رهيا هئا، عورتون ڪم ۾ مصروف هيون. ننڍڙن ٻارن جون ٽنگون سڪل پيٽ ڪندي سان لڳل اکيون نماڻيون ٻارن کي ڏسندي محسوس پيو ٿئي تہ هي کهڙي نموني پنهنجي زندگي جا ڏينهن گذارين ٿا. هنن وڏين ديوارن ۾ پلجندڙ ٻارن جي ذهني اوسر ڪهڙي هوندي. شام جو پنجين بجي سرفراز ميمڻ ملاقات ڪرڻ لاءِ آيو. ملاقات تہ نہ ڪرڻ ڏني، ڪجهہ سامان ۽ خط سرفراز ميمڻ موڪليو. خط تہ جيلر ڦاڙي ڇڏيو، باقي سامان کي چڱيءَ طرح چڪاسي اسانجي حوالي ڪيو ويو. پوءِ اسان بئريڪ ۾ آيوسين سڀ عورتون اسانکي حيراني ۽ افسوس مان اهو چئي رهيون هيون تہ اوهين ڇو پنهنجي سون جهڙي زندگي کي داءُ تي لاتو آهي؟ اسين خون جي ڪيس ۾ آهيون تہ بہ ملاقات ٿئي ٿي آخر اوهانجو ڪهڙو ڏوهہ آهي جو ڪنهن کي بہ ملڻ نٿا ڏين. اسين هنن کي ڇا ٻڌايون تہ اسانجو ڪهڙو ڏوهہ آهي. هن ملڪ جو دستور رهيو آهي تہ ڏوهي آزاد فضا ۾ بيڏوهي قيدي يا وري هر آوازکي ڏوهہ سمجهندي سچ سمجهڻ جو اثر ختم ٿي ويو آهي. بهرحال هتي ڪجهہ اهڙيون قيدياڻيون جن تي خون جا ڪيس هئا، پر حقيقت ۾ هنن اهي خون ڪيا ڪونہ هئا، خاص ڪري هيرا، رتنا، صبحان پنهنجي ڏکن جا داستان اڻ ڪٽ سمنڊ جيان ٻڌائينديون هيون. اسان ٻنهي ڀينرن جي پهرين رات نارا جيل جي چوديواري ۾ هئي. 22 پاڪستاني قيدياڻين جي وچ ۾ اسان پاڻ کي اڪيلو ان ڪري محسوس نہ ڪيو جو شام ٿيندي ئي هنن ٽري گيتن ۽ سنڌ جي خاص روايت سهرن سان جهونگارڻ شروع ڪيو. ادي زبيده مونکان وڌيڪ پختي بہ هئي تہ وڏي بہ ان ڪري هن انهن سيني سان گڏجي ويهي رات گذاري،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

باقي مون چيو تہ ادي مان تہ سمهي ننڊ ڪنديس. جيل ۾ هڪ مخصوص انداز آهي سيني جي رهڻي ڪهڻي هڪ جهڙي ۽ تقريباً سيني جو هڪ ئي ڏک هوندو آهي يا وري جيل ۾ گڏجي رهڻ ڪري هڪجهڙائي پيدا ٿي ويندي آهي. باقي اسٽوري سيني جي مختلف هئي. هڪڙي چوي تہ ادي منهنجي مڙس ڪنهن ماڻهوءَ جو قتل ڪيو هئو پر هاڻي ڇا ڪيون ٻچڙن جو پيءُ آهي سوچيو تہ هيءَ جو جيل وڃي تنهن کان بهتر آهي تہ مان وڃان. هڪڙي چيو تہ ادي ڇا ڪريون قتل ڪنهن ٻئي ڪيو هئو. وڏيري منهنجي مڙس جو نالو ڏنو. ڪنهن ڪجهہ، ڪنهن ڪجهہ. ڪي قيدياڻيون اهڙيون بہ هيون جيڪي شهر ۾ بازار حسن مان گرفتار ڪيون ويون هيون پر انهن جي سزا گهٽي نہ هئي صرف مهيني ٻن لاءِ جيل ۾ آنديون ويون هيون، اهڙين قيدياڻين جي جلد ضمانت ٿي ويندي هئي.

قيدياڻين لاءِ ماني مرداڻي وارڊ مان پچي آئي باقي دال جي ديگ زناني وارڊ ۾ بنگالي 4 چوڪريون پچائينديون هيون. ڪاڻو سيني جو هڪ جهڙو هئو باقي ڪاڏي ڪي ٿورو تبديل ڪرڻ لاءِ مرچ گيهہ ۾ پچائي ۽ پوءِ مرچ دال گڏي ماني ڪائيندا هئاسين. ماني قيدين جي هٿن جي پڪل هوندي هئي ۽ ماني مان ئي قيدين جي بيزاري جو ثبوت ملندو هئو هڪ پاسي ماني سڙيل بي حد هوندي هئي تہ ٻئي پاسي بلڪل ڪچي. پهرين ڏينهن ۾ اسانکي پيٽ ۾ سور پيو پر پوءِ عادي ٿي ويوسين. دال اهڙي هئي جيئن مهاڻا چار وجهي درياءُ مان مڇي ڦوليندا آهن ۽ اسين گرنهن وجهي دال وٽيءَ مان ڦوليون پيا. جيل ۾ هڪڙو مضبوط ۽ سچو قانون آهي اهو هو تہ جيڪڏهن ڪير بک ۾ مري بہ وڃي تڏهن بہ ٻہ مانيون ۽ دال جي هڪ ڪونجي باقاعده مقدار سان ملندي آهي. انهي حد تائين جو مانيءَ جو اٽو بہ تور ۾ هڪ ٻئي کان گهٽ ناهي هوندو. اسان ٻن ڀينرن لاءِ چار مانيون تمام گهڻيون هيون ان ڪري قيدياڻين سان گڏجي کائينديون هيون سين يا وري جنهن کي وڌيڪ ضرورت هوندي هئي ان کي ڏيندا هئاسين. جيل ۾ باقاعده پڪين قيدياڻين جون ٽوليون ٺهيل هيون. رتنا جي عمر 25 سال آهي. هن کان پڇيوسين تہ ادي تنهنجي تہ ايتري عمر بہ ڪانهي جيترو ڏوهہ آهي وراڻيائين تہ جڏهن منهنجي شادي ٿي هئي ان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وقت منهنجي عمر 12 سال هئي. شادي کان اڳ منهنجي ساهرن ڪيترا دلاسا ڏنا، اهي سڀ ڳالهيون ابتڙ ٿيون. گهر جو ڏک سک ته پنهنجي جاءِ تي پر هڪ ڏينهن آءٌ گهر پرويني هئس ته ڪنهن اچي ٻڌايو ته رتني تنهنجي مڙس ٻي شادي ڪئي آهي. ڪاوڙ لڳي پر پنهنجي ڪاوڙ کي روڪي وري ٻه چڱي طرح پڇا ڪرائيم، خبر پئي ته واقعي شادي ڪئي اٿس. سس ڏي ويم جنهن جواب ڏنو ته جيئيم شال پٽ ونڙي وٺي آيو آهي، اکين تي، گهر پرجي ويندو. جنهن تي مونکي تمام گهڻي چڙ لڳي. جهڳڙو ٿي پيومونکي طلاق اچي وئي. سوچيم ته خون ڪهاڙين سان ٿيندو آهي، ڪٽي ڪهاڙو ڪنڌ تي جو هنيو ماڻس ته گجر وانگر ڪنڌ اچي هيٺ پيس. پوءِ سڌي ٿاڻي تي آيس ڪپڙا خون وارا هئا. صوبيدار صاحب کي چيم "خون جو بدلو خون ڪري آئي آهيان، "هاڻي فيصلو ڪريو! ايتري ۾ منهنجا ساهرا اچي ويا ۽ فرياد داخل ڪري مونکي جيل اماڻي ڇڏيو. سزا اچي وئي سو ادي جنهن وقت آءٌ عجب ۾ ڏسندي آهيان ان وقت اهو سوچيندي آهيان ته منهنجي پيءُ ماءُ منهنجي شادي ڪرائي. غربت اهڙي ڪانه خراب لڳي پر جڏهن طلاق ٿي تڏهن ڪاپاري ڏک لڳو. طعنن جي زندگي گذارڻ کان جيل جي زندگي ايتري تڪليف ده ناهي ۽ ايتري ۾ روئي پئي.

ميٽرن دري کان ڦري اچي دروازي سامهون بيٺي ۽ چيائين ته هاڻي سمهي پئو. ***جيل ۾ قيدياڻيون صبح جو ڏاڍي شدت سان انتظار ڪنديون آهن ان لاءِ ته شايد ڪوئي صبح جو ملاقات ڪرڻ اچي وڃي. جيڪڏهن ڪنهن جي ملاقات آئي ته ٺيڪ، اهي سڄو ڏينهن هشاش بشاش رهنديون باقي جيڪڏهن ڪنهن جي ملاقات نه آئي ته اهي ملاقات ٽائيم ڪانپوءِ ڏاڍو مايوس رهنديون هيون.*** جيل ۾ هونئن ته بنگالي، برما جا ٻار ملائجن ته تمام گهڻا هئا پر جيل ۾ پلجندڙ پاڪستاني 3 ننڍڙيون ڇوڪريون ڏاڍي تڪليف جو ڏيک ڏينديون هيون. هنن جو جنم جيل ۾ ٿيو هئو ۽ ٻاهرين دنيا ڪانه ڏٺي هئن.آسمان ۾ اڏرندڙ چنڊ ۽ تارن کان اڳ ئي بڙيڪ جي چوديواري ۾ بند ٿي وينديون هيون. هڪ ڏينهن صبح جو 4 بجي منهنجي کٽ جي پرسان هڪ پناٽي عورت هئي.اک کلي.ڏٺم ته نماز پئي پڙهي ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پرسان ٻار تمام گھڻو روئي رهيو هئو. نماز ختم ڪيائين تہ پڇيو مانس هي ڇو روئي رهيو آهي تہ وراڻيائين هن کي بک لڳي آهي. آءُ لاوارث آهيان، هيءَ ڇهن مهينن جو منهنجي پيٽ ۾ هو. منهنجي مڙس قتل ڪيو ۽ پاڻ پڪڙجي ويو. پوليس ان ڏوهہ ۾ اسانکي جيل ۾ آندو آهي. هيءَ جيل ۾ پيدا ٿيو آهي، ڪير ملاقات ڪرڻ نٿو اچي. ڇا ڪريان قسمت جا ڏينهن گذاريان ٿي. اسان وٽ ڪجهہ بسڪوٽ هئا اهي هن کي ڏنا جيڪي ٻاٽيءَ ۾ ملائي ٻار کي کارايائين ۽ هو سمهي پيو. صوبيدار زور سان رڙ ڪئي، اٿو بئريڪ کلڻ جو ٽائيم ٿي ويو آهي. قيدياڻين جو هڪ معمول بنيل هئو ۽ اٿندي ئي هر قيدياڻين پنهنجي ڊيوٽي سنڀاليندي هئي. ڪن تي جيل جي صفائي جو ڪم رکيل هو تہ ڪن تي وري جيل ۾پرٽ وغيره پري ڏيڻ جو. مطلب تہ هر قسم جو ڪم جيل ۾ٿيندو آهي. انهيءَ حد تائين جو قيدي ڏندا ٻيڙيون ۽ هٿ ڪڙيون بہ پاڻ تيار ڪندا آهن. جيل ۾ هڪ قيدياڻي جيڪا پاڻ کي بلوچ چوي پئي، ڪڏهن اردو ڪڏهن پنجابي ڳالهائيندي هئي تہ ڪڏهن بلوچي. اسانکي اسٽوڊنٽي باجي ڪري اڪثر سڏيندي هئي. هن جو رويو ڪڏهن جارحانہ هوندو هئو تہ ڪڏهن بلڪل معصوم. هن کي چرين جي ڪيس ۾ چرين جي وارڊ ۾ بند ڪندا هئا ۽ ڪڏهن ڪڏهن اسانجي بئريڪ ۾ بہ بند ڪندا هئس. شام جو جڏهن بئريڪ ۾ سڀني قيدياڻين کي بند ڪرڻ لاءِ صوبيدار ڳڻپ ڪندو هئو تہ اڪثر آخري ڳڻپ تي هن جا اهي لفظ هوندا هئا صوبيدار صاحب میں سمیت بائی، پھر بھی تیوں شرم نہ آئی، میں بنی تیری تائی. اڪثر اسان کان خط لکرائيندي هئي پر خط کان وڌي هن جي ايڊريس هئي جيڪا ڪنهن بہ هڪ جاءِ جي نہ. ***قيدياڻيون اڪثر اسانکان خط لکرائينديون هيون ۽ خطن لکڻ دوران روئي ڪري پنهنجو غبار هلڪو ڪرڻ هنن جو معمول هئو.*** ٻار روزانو پنن ۽ سگريٽن جي ٽوٽن سان کيڏندا هئا. هنن ٻارن جي سوچ ۾ ڪنهن راندڪي، اسڪول، ڪتابن جو تصور ناممڪن هئو ان ڪري جو هو جيل ۾ پيدا ٿي صرف وردين کي ئي سڃاڻي سگھن پيا. هنن جي مائرن پنهنجي پريشاني ۽ تڪليف جي ڪري مامتا جي جذبي کان بہ ايترو واقف نہ ڪيو. ڇاڪاڻ جو جيل ۾ هو نہ تہ ڪنهن جي زال هيون نہ ڪنهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي پيٽ ۾ نہ ڪنهن جي ڏيءَ .صرف ۾ صرف قيدياڻيون. صبح سان جيئن ئي بئريڪ جو درکلندو هئو تہ بنگالي ۽ برما جا ٻار فورن ڪٽن هيٺان گهري ويندا هئا ۽ ٻيڙين جا ٽڪرا ميڙي پنهنجي مائرن کي ڏيند ا هئا. 8 سالن تائين ٻارن جي اها ڊيوٽي هئي تہ هو ٽانو ڏوئن ۾ ٿوري وڏي عمر وارن تي اها ڊيوٽي هئي تہ جيل ۾ وڻن مان ڪريل پن ميڙين. مان ۽ ادي زبيده هنن جي محروميءَ تي في الحال افسوس ئي ڪري سگهياسين. هڪ قيدين جي حيثيت ۾. باقي هنن تي هن ملڪ ۾ اچڻ غيرقانوني ۾ ڏوهہ هئو جيڪو هنن پنهنجو پاڻ سان پاڙ ڪيو. بنگالي عورتن ۽ ٻارن جي حالت تمام گهٽي خراب هئي ان ڪري جو. انهن جا مرد بہ قيد هئا. هي اسانجي ٻولي نہ پيون سمجهن پر ڪجهہ اشارن سان مطلب ڪڍي پيون وجن. برما جي عورتن وٽ بہ اڪثريت پنجن سالن کان گهٽ وارن ٻارن جي هئي. اسان بيٺيون هيوسين تہ سامهون هڪ گونگيءَ سڏ ڪيو. گونگي تمام گهٽي سياڻي هئي صرف ڳالهائي نہ پئي سگهي.باقي سمجهي پئي. تقريباً 18 سالن جي هئي. نئي شادي ٿي هئس. پنهنجي ڪيس جي متعلق ڪڏهن ڪنڌ کي ڪپڙ جو اشارو ڪري ٻڌائي پئي تہ ڪڏهن پئي چوي تہ مون ٻين ماڻهن جو ٽنگون پڪڙيون، مطلب هن يا تہ ڳالهائڻ لاءِ پئي اهو سڀ ڪجهہ ڪيو يا واقعي ڪوقتل ڪيو هئو. هن جي متعلق جيل وارا ڪنهن کي بہ نہ ٻڌائيندا هئا. ٽانڪيءَ تي ٻار وهنجن پيا. اسان عجب مان ڏٺو تہ ٻار نوان ڇهرا ڏسي ڊڪند ا آيا. پر اسين هنن کي چا پيا ڏئي سگهون ۽ اهڙي طرح خاموش پنهنجي وٽين کي هٿ ۾ جهلي ايندڙ ننڍڙي ڪسيءَ مان پاڻي پري وهنجڻ لڳا. هي پاڻي شايد ڦليلي واهہ مان اچي پيو، ان ڪري جو نارا جيل ڦليلي واهہ جي ويجهو آهي. سامهون وڏو گيٽ کليو اچانڪ ميٽرن رڙ ڪئي بنگالي ٻہ چوڪريون ڊڪنديون آيون. هنن هڪ گاهہ وانگر ڪا ڳنڍ کنئي ۽ بورچي خاني ڏانهن روانيون ٿيون. اسين بہ هنن جي پويان ويوسين پڇيوسين هيءَ ڇا آهي. جواب ڏنائين هي پالڪ آهي، هفتي ۾ هڪ دفعو پچندي آهي. سامهون ٿال ۾ ادائي ڪلو گوشت پيو هئو. هيءَ گوشت پالڪ ۾ پوڻ لاءِ هئو. اسان پالڪ ۾ گوشت جو تصور ڪيو تہ گهر ياد اچي ويو. پرشام جو جڏهن مقدم پالڪ الڳ ۾ گوشت جي هڪ هڪ ٻوٽي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

الڳ ڪري ورهائڻ لڳي ته مونکي ائين محسوس ٿيو ته هي قيدي وٽن ۾ پليٽن ۾ ٻوڙ ڏيندا وٽن پر زندگيءَ جي مجبوري ۾ بي بسي جو ڪو قصيدو چوندا هجن ۾ هي قصيدو روزانه جو معمول هئو. امان بيبي جان (ميٽرن) قيدياڻين سان سٺو سلوڪ به هلندي هئي ته ڪڏهن تکو رويو به ٿي ويندو هئس پر محسوس ائين ٿيندو هئو ته هن ۾ قيدياڻين جي وچ ۾ تمام گهرو رشتو آهي. خاص ڪري عمر قيد واريون قيدياڻيون ميٽرن کي تمام گهڻو ياد ڪنديون هيون.اسان به هج رکي چيوسين ته امان اسانکي اخبار آڻي ڏي، جيلر صاحب واعدو ڪيو هئو ته توهان کي اخبار ڏينداسين. جيل ۾ اخبار انسان لاءِ ائين آهي جيئن زندگي لاءِ پاڻي جو ڍڪ پيئڻ. هلال پاڪستا ن ۾ ڪابه خبر نه هئي سواءِ جتوئي صاحب جي ته هن تمام سنڌ جي قيدي شاگردن کي آزاد ڪري ڇڏيو ۾ سندن مطالبا مڃيا. ادي زبيده منهنجي منهن ۾ ڏٺو. مون هن ڏي پر هڪدم ادي زبيده چيو ها هيءَ ته شاگرد آهن پاڻ ته شاگردياڻيون آهيون جن جي اچا هاڻي گرفتاريءَ جي رسم شروع ڪئي آهي. جيل ۾ اسانجي ڪابه وندر نه هئي پر قيدياڻين جا انٽرويو وٺڻ ۾ انهن سان گڏجي سهرا ڳائڻ، اسانجو سٺو مشغلو هئو. رات جو روزانه سهرا ۾ انقلابي گيت اسانجي بئريڪ ۾ گونجڻ لڳا. اسين نوجوان شاعر غلام قادر ميراڻي جا شعرڳائينديون هيوسين ۾ قيدياڻيون اڪثر مائي پاڳي جا. هڪ گيت ادا ميراڻي جو اهو شعر، ”جو به ڪنڌ هيٺ نٿو جهڪي، سو سدا جيئي، پلي جيئي- برسات گولين جي وسي، زنجير پيرن ۾ هجن، پوءِ به جو قدم نٿو رکي، سو سدا جيئي، پلي جيئي“ قيدياڻين کي تمام گهڻو وڻندو هئو. هڪ قيدياڻي کي سنڌي سمجهه ۾ نه آئي. هو هڪ سادي سودي ٽري عورت هئي. ذات جي شر بلوچ هئي. جنهن مونکان اچي هن نظم جي معنيٰ پڇي ۾ تمام گهڻو روئڻ لڳي. شام جو تقريباً 7 بجي جو ٽائيم هئو، سامهون ويٺل مجيده چيو ته هن وقت روئڻ تمام غلط آهي. جنهن تان هي ويچاري خاموش ٿي وئي. امان وري هڪ پوڙهي عورت آهي. نيٺ زور سان روئڻ کي جو منجهايائين ته سڀ ڏکڻ لڳي. جيل جي چوديواريءَ ۾ هر ماڻهو جي چهري ۾ مظلوميت جو احساس هوندو آهي. هڪ ڏينهن هڪ انگريز عورت اسمگلنگ جي ڪيس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ آئي. هن سڄي رات روئندي گذاري. هن جي لاءِ ٻولي ۽ ماحول جو تمام گهڻو مسئلو هئو. سگريٽن مٿان سگريٽ پيئندي رهي. قيدياڻيون پنهنجن بسترن مان منهن ڪڍي بار بار چون چمني اجها ٻري ٿي. سڄي بئريڪ ۾ اوندهه. صرف انگريزباڻي جي پلنگ تان سگريٽ جي روشني محسوس ٿئي پئي. هن غريب به پنهنجي لاءِ جيل جي چوديواري ۾ وندر ڳولي ورتي پاڪستاني ۽ بنگالي عورتن کي ڏسي چيائين ته توهانجي کل جو رنگ (اسڪن ڪلر) تمام سٺو آهي آءٌ به اهڙو ڪريان. هيرا تمام گهڻي شرارتي قيدياڻي هئي، تنهن چيس اسان وٽ اس تمام گهڻي ٿيندي آهي انهيءَ ڪري ڪارا آهيون تون به اس ۾ سمهي پئو. اهڙي نموني هي ٻاهر لان ۾ سڄ ڏي منهن ڪري اس ۾ سمهي پئي. ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ هن جي فوراً ضمانت ٿي وئي. اسانجي ڪابه ملاقات ڪانه ٿي. تقريباً مهينو جيل ۾ گذري ويو ۽ نه ئي ڪو ٻاهريون خط وغيره آيو بلڪ هڪ ڏينهن سپرينٽنڊنٽ چيو ته اوهين معافي لکي ڏيو ته اوهانجي ملاقات به ٿيندي ۽ سهولتون به ڏينداسين. اسان جي انڪار تي وراڻيائين ته پوءِ ويٺيون جيل جي ديوارن جو سرون ڳڻيو. جڏهن حڪومت ڇڏيو. جيلر جو غيرانساني ۽ بي رخو رويو اسانجي لاءِ تڪليف ده نه هئو. ان ڪري جو اسانکي اها خبر هئي ته اهو سڀ ڪجهه ٿيڻو آهي . حالانڪ انهيءَ ڏينهن ميٽرن هڪ خط اسانکي لڪيآڻي ڏنو. اسان ڏاڍو خوش ٿيوسين. ادي زبيده چوي ته مان پڙهان ۽ مان چوان ته نه پهرين مان پڙهان. ڇاڪاڻ جو 15 ڏينهن ڪانپوءِ اسانکي محسوس ٿيو ته ٻاهر جو ڪو رابطو ٿيو آهي نه ته ايترا ڏينهن اسان بلڪل بي خبر هيوسين. هي خط نوابشاهه جي ٻن شاگرد اڳواڻن جو هئو:

"اي نه مارن ريت جوسيڻ مٿائين سون تي ....."

انجنيئرنگ ڪاليج گورنمينٽ ڪاليج

جي سوين شاگردن سان.

ڀيڻ زبيده ڀيڻ حميده جيئي سنڌ - جيئي پورهيت

ادي اسين اوهانجو انتظار 5 تاريخ تي اي ڊي ايم جي ڪورٽ نوابشاهه ۾ ڪيو ته ڪڏهن ٿيون سنڌ جون ماريون هٿن ۾ پيرن ۾ ظلم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جون زنجيرون پائي ظالمن جي منهن تي نفرت جو اظهار ڪري قوم جي ستل سپوتن کي جنجهوڙين. ڀيڻ اسانکي اها ڳالهه چوندي فخر محسوس ٿئي ٿو تہ جتي انسان ظلم جي چڪي ۾ پيڙبو رهي ٿو اتي اسانجون نياڻيون اڳتي وڌي ان ظلم جي چڪي کي پاش پاش ڪن ٿيون.

اسانجي معصوم ڀيڻ زبيده تو تہ وري اج اسانکي نئين سر سجاڳ ڪيو اسانکي اها خبر آهي تہ تون بيمار آهين. اسان اوهان ڏانهن دوائون موڪليون آهن اميد تہ ملي وينديون. ادي اسين ماٺ ڪري ڪونہ ويٺا آهيون جدوجهد وڏيڪ تيز ڪئي اٿئون اسانکي اوهانجي ايتري ضرورت نہ آهي جيتري اوهانجي جيل وڃڻ جي سبب تي مايوس ماڻهن تائين پهچائڻ جو تہ اوهان بہ ان سبب جو هڪ ننڍڙو حصو آهيو. ادي اميد تہ اوهين مائي بختاور، مارئي وانگر ڪيل فيصلي تي اٽل هونديون. فيض جلد ئي اوهان سان ملاقات ڪندو.امڙ سان ملياسين سڀ ٺيڪ آهن چاچو هاشم بہ ٺيڪ آهي. اوهانجي وڪالت نامي کي ڪورٽ ۾ پيش ڪيون ٿا. جلد فيصلو ٿيندو. جنهن مقصد لاءِ اسانجي جدوجهد آهي سا جاري رهندي. اسانجي تحريڪ سجي سنڌ ۾ پکڙجي چڪي آهي. اوهان پنهنجو احوال ڀائو علي نواز لاشاري ۽ بيبي جان ميٽرن کي لکي موڪلينديون اوهانجي شنوائي 15 تاريخ تي آهي. ڪنهن بہ ڳالهہ جو الڪو نہ ڪنديون اسانکي اوهان تي ڀروسو آهي تہ مايوس نہ هونديون ۽ نہ ٿينديون.

چڱو ڀيڻ جيئي سنڌ جيئي پورهيت
اوهانجا ساٿي ۽ ڀائر
محمد صالح بلو- نوراحمد چنڙ

هي خط پڙهي اسانجي لاءِ جڻ نئين دنيا نظر اچي وئي. جيل ۾ انسان پلي پنهنجي شعور جي تحت جدوجهد ڪندو وجي ٿو. هن کي خبر آهي تہ اهي سڀ ڳالهيون ٿينديون. مشڪلاتون بہ اچي سگهن ٿيون. ذهني طور ماڻهو انهن سان مقابلو بہ ڪري ويندو آهي ***پر اها هڪ حقيقت آهي تہ آزاد فضا جو تصور ماڻهو لاءِ نئين زندگي جو جنم هوندو آهي***. اهو تصور جيل تائين آڻيندو آهي تہ خوشين جي منزل تائين بہ. اسين پنهنجي شعور

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تحت جيڪو مطالبو ڪيو هئو اهو اسانجو حق هئو انهي لاءِ جدوجهد ڪر ڻ اسان سڀني جو فرض هئو.

جيل ۾ هر نئين صبح تي سڀني قيدياڻين جي زبان تي هڪ ئي جملو دهرائبو هئو ته ادي دعا ڪجو اڄ منهنجو فيصلو ٿئي. ڪيون قيدياڻيون چونديون هيون ته دعا ڪيو اڄ ڪي مارون ملاقات تي اچن. سڀني جا تاثرات ڏاڍو تڪليف ده هوندا آهن. اسانکي ميٽرن چيو ته توهانجي نه ته ملاقات تي اچي ۽ نه ئي ضمانت ٿئي تي اسان ٻئي پينر پنهنجي طور تي هن کي اهو سمجهائڻ جي ڪوشش ڪندا هئاسين ته اسانجي ذهن ۾ شعور ۽ دل ۾ جذبو اسانجي وڏي ۾ وڏي ملاقات آهي.

هڪ ڏينهن سپرينٽنڊنٽ اچي چيو ته توهانجو پاءُ فيض گهانگهرو آيو هئو پر اسان موٽائي ڇڏيوسين ته وچي هوم سيڪريٽري کان اجازت وٺي اچي ڪلي ڪري وري طنزيه انداز ۾ چيائين پر توهانکي ته ڪنهن ملاقات ڪرڻ جي ضرورت ناهي، ايتري ۾ ادي زبيده هڪدم چيو ته اسان کي ڪنهن به ملاقات جي ضرورت نه آهي ان ڪري جو اسانکي خبر آهي ته اسانجي هن منزل ۾ وچايل ڪندن تان اسانکي هلڻو آهي، اسانکي خبر آهي ته اسانجا ماءُ پيءُ پيٽيون پائر ٺيڪ هوندا پر جيڪڏهن نه به هئا ته هن ملڪ جا ڪروڙين ٻار بک ۽ مفلسي جو شڪار هوندا. اسين انهن جي سڏاري لاءِ اڳتي وڌيا آهيون. اهو اسانجو ايمان آهي. سپرينٽينڊنٽ خاموشي سان ڦڪي ڪل ڪلندو رهيو.

اسان کي هڪ قيدياڻي جي ملاقات تي آيل مائٽن جي ذريعي خبر پئي هئي ته اسان جي ڪاليج وارو مطالبو مڃجڻ لڳو آهي. اسانجي لاءِ اها تمام گهڻي خوشي جي خبر هئي ۽ جيل جي قيد جي سڄي ٿڪاوٽ ڄڻ ختم ٿيڻ لڳي. قيدي تمام گهڻو خوش پيون ٿين ۽ چون پيو ن ته اوهين ته پنهنجي مشن ۾ ڪامياب ٿيڻ واريون آهيو. جيل ۾ سکر جيل جي ليڊيز جيلر گهمڻ آئي. هو ڪجهه وقت اڳ نارا جيل ۾ رهي چڪي هئي ان ڪري هن جي قيدياڻين سان چڱي واقفيت هئي بلڪ هيرا. رتنا جيڪي ٿر جي ڪولهي خاندان مان هيون انهن کي مسلمان ڪري قرآن شريف پڙهايو ۽ انهن جو ٻاهر جي ڪن ماڻهن سان رشتي لاءِ به ڳالهايو هئو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تہ جڏهن هي آزاد ٿي وڃن تہ وڃي عزت سان پنهنجو گهر وسائين.

جيل ۾ ڪافي قيدياڻيون صبح سان اٿي پهرين تلاوت ڪنديون هيون. سبحان جي ننڍڙي ڏي سڀني قيدياڻين سان تمام گهڻو مانوس هوندي هئي جيل جو هڪ عجيب ماحول هوندو آهي. قيدياڻيون پنهنجي خانداني رشتن جو پورائو ڪرڻ لاءِ جيل ۾ هڪ ٻئي سان رشتا جوڙينديون آهن ۽ اهڙي نموني سبحان جي ننڍڙي ڪنهن کي ادي ڪنهن کي ڀِڻي ڪنهن کي ماسي چوندي هئي. باقي جيل انتظاميہ مان جيڪڏهن ڪير بہ وارڊ ۾ ايندو هئو تہ رڙ ڪري وڃي پنهنجي ماءُ جي جهول ۾ لڪندي هئي. اسانجي آڏو ننڍڙا ٻار تمام گهڻا هئا گهڻي قدر بنگالي ۽ برما وارن جا ٻار هئا جيڪي ڌرتي تي ڪريل پنن وانگر سڄو ڏينهن وارڊ ۾ پيا ريڙهيون پائيندا هئا. اسان ڪڏهن ٻارن سان کيڏندا هئاسين تہ ڪڏهن ڪنهن نہ ڪنهن وٽ ويهي ڪچهري ڪنديون هيوسين. ان کان علاوه اسانجي ٻي ڪابہ ايڪٽوٽي ڪانہ هئي ڇاڪاڻ جو ڪتاب وغيره اسان وٽ ڪونہ هئا ۽ نہ ئي ڪير ملاقات تي ايندو هئو.

مون روس جي شاگردياڻي زويا انا ٽاتوليہ جي آتم ڪهاڻي پڙهي هئي جيڪا اسڪول جي زماني کان انقلاب جي آخري خواهش تائين وڙهندي رهي. اسانجي ذهن ۾ جيلر جو اهو بي رخي وارو رويو نہ پر زويا جو لٽڪيل لاش اسانجي حوصلہ افزائي پيو ڪري، بهرحال هڪ ڏينهن ڪنڊياري ڪورٽ ۾ پيش ڪرڻ جي لاءِ اسانکي جيل کان ٻاهر آندو ويو. وري ٽرين جو سفر پر اسٽيشن تي سرفراز ميمڻ ڏسي ورتو هئو ۽ اسان سان گڏ گاڏيءَ ۾ چڙهي پيو. ڪجهہ ٻاهر جي تحريڪ جا تفصيل ٻڌايائين ۽ اسانجي حوصلہ افزائي ڪرڻ لڳو. اسين ٻئي پينر سيءُ ۾ ڏڪي رهيون هيوسين. نوابشاهہ جي اسٽيشن تي صوبيدار ڪي مس هوش آيو ۽ چيائين تہ چانهہ پئيندو. صبح جو فيبر گاڏيءَ ۾ جڏهن ڪنڊياري پهتاسين تہ شهر ۾ بلڪل خاموشي، اڃا دڪان بہ ڪونہ کليا هئا. پوليس وارا ايترا ڪنجوس جو ٽانگو بہ نہ ڪين ۽ اسٽيشن کان ٿاڻي تائين پنڌ وٺي آيا. اسان کان هليو بلڪل نہ پيو ٿئي پر هڪ جذبي جي آڏو شايد سردي بہ شرمائي پئي. ٿاڻي تي اڳ ۾ ئي بابا ويٺو هئو پوءِ اسانکي وري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مختيارڪار جي ڪورٽ ۾ وٺي آيا. ڪيس هلي پيو. وقت ۽ قانون ٻئي انهن جي هٿ ۾ هئا. اسين صرف پنهنجي قول جا محافظ هياسين.

مختيارڪار ڪيس هلائي وري ٽئين شنوائي ڏئي ڇڏي. ٻاهر آياسين ته سرفراز ميمڻ ڪنهن جي گهران ماني پچرائي ڪٺي آيو ۽ اسانکي ڏنائين. صوبيدار هڪدم ڀرين پاڻ گرنهه ڪاڌو. سرفراز کي ڪارايائين ۽ پوءِ اسانکي کارائڻ جي اجازت ڏنائين. پوليس کي اهو خوف هئو ته شايد ڪاشيءِ ملايل نه هجي. حالانڪ اهو ناممڪن هئو ته اسانجو ساٿي اسانکي ئي ڪاشيءِ ڏي. بهرحال اسين وري ٽاڻي تي آياسين. بابا کي اسانکان الڳ وٺي ويا ۽ اسان ٻنهي ڀينرن کي وري رات جو فيڊرگاڏي ذريعي نوابشاهه آندو ويو ۽ پوءِ حيدرآباد. اسان وري معمول مطابق نارا جيل جي گيٽ تي صبح سان پهتاسين. جيلر تورو رحمدل انداز ۾ چيو ته هيءَ ڳاڙها ڪتاب جيل جي اندر نه ڪٽي اچو. منهنجي هٿ ۾ ”مون لينن جو ڏيهه ڏٺو“ ۽ ادي زبيده جي هٿ ۾ مارڪسزم جو ڪتاب هئو. مون لينن جو ڏيهه ڏٺو جو مٿان پنو ڦاڙي جيلر کي چيم هاڻي هي ڳاڙهو ڪتاب ناهي. هاڻي مان ڪٺي وجي سگهان تي . جيلر حيران تي ڏسڻ لڳو ۽ گهڻي سختي نه ڪيائين مان ڪتاب اندرڪٽي وڃڻ ۾ ڪامياب تي ويم ۽ اسين ڪجهه سامان ڪٺي پنهنجي بئريڪ ڏانهن وياسين. *جيل ۾ ڪو قيدي ٻاهران ايندو آهي يا وري ڪنهن جي ملاقات اچي ته پوءِ جڏهن ٻيهر اندر ايندو آهي ته سڀ قيدي ڏاڍي حسرت مان انهيءَ ڏانهن پڇنديون آهن ۽ حال احوال وٺنديون آهن. اسان وٽ به ٻن منٽن ۾ سڀجي وارڊ جون قيدياڻيون جمع ٿي ويون ۽ هرهڪ اهو پڇي ته اوهانجو ڪيس ختم نه ٿيو. آزادي لفظ هنن جو وڏي ۾ وڏو ارمان هوندو آهي. ٻلي پوءِ اها ڪنهن جي به هجي.* شام جو بئريڪ بند ٿيڻ کانپوءِ قيدياڻين جو هڪ مخصوص قسم جو ماحول تي ويندو آهي. سيني جي ڪائڻ جو ساڳيو ٽائيم ۽ اڪثر سمهڻ جو وقت به ساڳيو هوندو آهي. پر رات جو دير تائين ڪچهري روز جو معمول هوندي آهي ۽ اهڙي نموني هر قيدياڻي پنهنجي پنهنجي مسئلن جي ڪهاڻي ٻڌائيندي آهي. هڪ ڏينهن مجيدا چيو ته سياڻي کان محرم شروع ٿيندو ۽ شام جو روزانه مجلس ڪنداسين. مجيده روزانه ڪڏهن ڇٽا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪڏهن ربوڙيون گهرائي مجلس ڪندي هئي ۽ قصيدا پڙهندي هئي. اسين سڀ قيدياڻيون مجيده جي مجلس ۾ شريڪ ٿينديون هيوسين جيل ۾ پلي ڪير سني هجي پر هڪ ٻئي سان ساٿ نڀائڻ هنن جو فرض هوندو آهي. هڪ ڏينهن حيدرآباد جي مشهور شخصيت يعقوب ڪاسائي جي پڙ تان 6 ديڳيون پلاءَ ۽ زردي جون پڇي آيون جيڪي تمام قيدي ۽ قيدياڻين ۾ ورهايون ويون. هي منظر هڪ عجيب دکدائڪ هئو ان ڪري جو قيدياڻيون چانورن لاءِ تمام گهڻو سِڪي رهيون هيون. خاص ڪري بنگالي عورتون ۽ ٻار. انهن جي تہ موج ٿي وئي پر جيڪي انهن جي حصي ۾ ملن پيا اهي هنن لاءِ ناڪافي هئا.

هڪ بنگالي قيدياڻي چانور ڪاڏا پئي ۽ ٻئي ڏنو پئي تہ اچانڪ هن جي وات مان گرنهہ ڪري پيو ۽ ٻي هڪدم ڪٽي ڪائي ورتو. انهيءَ تي هن بنگالي عورت تمام گهڻو هن سان جهڳڙو ڪيو تہ منهنجو گرنهن چو ڪاڏو هنن لاءِ چانور تمام قيمتي ڪاڏو آهن. بهرحال هيءَ جهڳڙو ايترو هليو جو جيلر زبردستي ٻئريڪ ۾ بند ڪين.پاڪستاني عورتن پنهنجي حصي جا چانور هنن کي ڏنا پر تڏهن بہ هنن کي انهي گرنهہ جو ارمان هجي. سڄي رات جهڳڙو هلندو رهيو اسين سوچون پيا تہ انسان پنهنجي غريبي ۽ مجبوري تي ماتم ڪندي ڪڏهن بہ نٿو ٿڪجي.

صبح جوسوير سڀ ڪير اٿي وڃي پنهنجي پنهنجي ڪمن تي لڳو هڪ قيدياڻي صبحان اسان وٽ آئي ۽ روئي ڪري چوڻ لڳي ادي اڄ منهنجي اباڻن ڏي کو نياپو موڪليو صبحان جي ننڍڙي ٻن سالن جي ڌيءَ جيڪا بخار ۾ تڙپي رهي هئي. انهي جي متعلق خط لکرائي ميٽرن کي ڏنائين ميٽرن ٻاهر وڃي خط ڦاڙي ڇڏيو ان ڪري جو ان ۾ ٻار جي بيماري جو ذڪر ڪيل هو. جيڪو جيل جي قائدي مطابق ٻاهر لکڻ غلط آهي. جيل جو بہ عجيب قانون آهي يا وري انهيءَ قانون جي پاڪستاني سوچ مطابق هيرا ڦيري ڪئي وئي آهي جيسين کو قيدي چڱو خاصو بيمار نہ ٿيندو هو تيسين داد فرياد نہ ٿيندو هئو.

حيرت جي ڳالهہ اها آهي تہ هڪ بنگالي عورت گذاري وئي جنهن کي ڪفن بہ صحيح نموني جو نہ هو. بلڪ هنن کي ساڙهي جو ڪپڙو بہ فرضي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏنو ويندو هو. اڌ جسم اگهاڙو هوندو هو. هڪ قيدياڻي سڪينه جنهن جي ڪابه ملاقات نه ايندي هئي ۽ شنوائي تي وڃڻ لاءِ به قيدياڻين کان پئسا وٺي اچي تقريباً چار سال تي ويا هئس ۽ ڪچي هئي. ڪچي قيدياڻين جو لباس اڇو ۽ پڪي قيدياڻين جو لباس پيلو هوندو آهي. جيل ۾ هر وارڊ جو مقدم به هوندو آهي ۽ ليڊيز وارڊن جي ٽوپي به هئي. پاڪستان قيدياڻين ۾ جنهن تي مقدمو هلندو هجي سيني کان ننڍي مان هئم ان ڪري پڪيون قيدياڻيون مونکي ڏاڍو پيائينديون هيون. بلڪ ادي زبيده کي چونديون هيون ته هن کي ڪپڙا ڌوئڻ لاءِ نه چويس اسين ڌوئي ڏينديون سين. ڪائڻ ۾ به منهنجو خيال رکنديون هيون. مونکي وهاٽو متي هينءان رکي سمهڻ جي عادت نه هئي ان ڪري وهاٽو ڪٽي ڪٽ هيٺ اڇلي ڇڏيندي هئم جنهن تي صبح سان سڀ قيدياڻيون ڏاڍي مذاق ڪنديون هيون ۽ دفاع وري به ادي زبيده ڪندي هئي ۽ چوندي هئي ته هي گهر ۾ لاڏلي آهي خاص طور وڏي ياءُ هن جو متو گهٽو خراب ڪيو آهي. اها هڪ حقيقت به آهي ته فيض ياءُ منهنجي لاءِ خاص ڪري سڪر مان سنا سنا ڪتاب وٺي ايندو هو ۽ چوندو هو ته هن کي پڙهه مان ييهر اچي پڇندس. بهرحال گهر وارن جو پيار محبت الڳ آهي، پر جڏهن نظرياتي جنگ لاءِ تيار رهڻو آهي ته سڀ چاڳ ختم ٿي ويندا آهن ۽ ڪنهن حد تائين اها پختگي اسان ٻنهي ڀينرن ۾ هئي، جنهن جي ڪري جيل ۾ پنهنجي فيصلي تي قائم رهيوسين. ان کان اڳ ضمانت نامي تي صحيح ڪرڻ لاءِ چيوويو ته اسان صاف انڪار ڪري ڇڏيو ته پهرين ڪاليج جو مطالبو منظور ڪيو.هڪ ڏينهن اچانڪ صبح سان ميٽرن در کوليو ۽ چيائين ته توهانجي ملاقات آئي آهيۓ اسانکي سمجهه ۾ نه پيو اچي ته ملاقات صبح سان ڪنهن جي هوندي. اسانکي چيائين ته سامان به کڻي هلو. ماڙي تي وياسين ته ادا صالح بلو، نور محمد چنڙ ۽ مير حيدر ٽالپر (مير رسول بخش جو پٽ) ويٺا هئا ۽ وراڻيائون ته توهانجي ضمانت ٿي وئي آهي. اسانکي حيرت لڳي ته هيۓ چا پيا چون چاڪاڻ جو اسانجو جيڪو مطالبو هئو اسان پورو ٿيڻ تائين عهد ڪيو هئو ته ڪجهه به لکي نه ڏينداسون پر پوءِ خبر پئي ته محرابپور ۾ ڪاليج قائم نه ڪندا پر حڪومت انهي تي راضيۓ ٿي آهي ته ڪنڊيارو ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪاليج قائم ٿيندو.

نارا جيل مان آزادي

پوءِ اسان حيدرآباد گاڏي ڪاتي آفيس ۾ آياسين. ٽرين جون ٽڪٽ اڳ ۾ ئي ورتي ڇڏيون هيون. خبر پئي ته اسانکي سڌو نوابشاهه وڃڻو آهي ۽ اتي پورو انتظام ڪيل آهي. *گلن جا هار اسانجي گلي ۾ هئا ۽ ماڻهو اهو پيا سمجهن ته شايد اسان حج ڪري موٽيون آهيون ۽ هڪ فقيرياڻي آئي ۽ آڏو هٿ ٻڌي چوڻ لڳي امان حاجياڻيون رپيو ڏيو. نور احمد چنڙ تمام مزاحيه انداز ۾ چيو ها امڙ هنن اهڙو حج ڪيو آهي جو اسانجا ڪنڌ اوچا ٿي ويا آهن ۽ رپيو ڪڏي ڏنائين. نوابشاهه اسٽيشن تي ٽرين جي پهچڻ شرط خبر پئي ته پورو پليٽ فارم شاگردن هارين مزدورن سان ڀريو پيو آهي گلن جي ورڪا ٿيڻ لڳي ۽ پوءِ پوري شهر ۾ نعرن جي گونج ۽ پنهنجي ساٿين جي وچ ۾ اسان اسٽيشن کان صالح بلو جي گهر تائين پنڌ سفر ڪيو. اسانکي پنهنجي ڪاميابيءَ جي موٽ جيڪا ساٿين ڏني انهيءَ جو اندازو نه هئو.* پر اسانجا تمام ساٿي اهو چئي رهيا هئا ته اسانجي تحريڪ ۾ هنن پيرن اسانجا حوصلا بلند ڪيا آهن. سرفراز ميمڻ، نذير عباسي، نور احمد، غلام قادر ميراڻي ڪجهه قومي گيت به ڳائيندا رهيا. اهو ڏينهن اسانجو نوابشاهه ۾ گذريو ٻئي ڏهاڙي لاءِ ادا غلام رسول سهتي محرابپور ۾ استقبال جو پورو انتظام ڪيو هئو. *محرابپور پهچڻ کانپوءِ سڄي شهر جي ماڻهن ڏاڍو حوصلو ڏنو. چڱ ته واقعي اسان پنهنجي شهر جو نالو روشن ڪيو آهي. هر ماڻهو جي زبان تي اهي لفظ هئا ته هنن اسانجو مان مٿانهون ڪيو آهي. انهي وقت احساس ٿيو ته اسانکي جيڪي ماڻٽن تڪليفون ڏنيون هيون انهن جو اجورو ملي ويو.*

اسان پنهنجي پڙهائي لاءِ سنڌي سماج جي جن رسمن کان باغي ٿياسين اها ڪنهن جي وس جي ڳالهه نه هئي وري مٿان گهانگهرا قوم جون ڇوڪريون جيل ويون، اهو ته چڻ زخم تي لوڻ ٻرڪڻ جي برابر هئو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بهرحال اسين ڏاڍو مطمئن هئاسين گهر امان ۽ ماسي شدت مان انتظار ڪري رهيون هيون. پر اسان ڪي امان جو حوصلو ڏسي ڏاڍي خوشي ٿي امان بلڪل بي فڪر هئي باوجود انهي جي ته *اسين ڪنڊياري لاڪپ تي هئاسين ته امان کي اهي ڌمڪيون ڏنيون ويندي هيون ته تنهنجون ڌيئر هاڻي صحيح سلامت نه موٽنديون پر امان اهو جواب ڏيندي هئي ته بنگلاديش ۾ توهين ڪيترين نياڻين جي بيحرمتي ڪري چڪا آهيو مون پنهنجون ڌيئر هن قوم تان قربان ڪري ڇڏيون ۽ پوءِ هو لاجواب ٿي ويندا هئا.* بهرحال امان اسانجي ڪاميابي تي ڏاڍو خوش هئي ۽ اڳ وانگر سيني لاءِ ماني به تيار ڪري رکي هيائين.

شام جو شهر جا ڪافي ماڻهو مبارڪ ڏيڻ لاءِ گهر پهچي ويا. پر افسوس تڏهن ٿيو جڏهن صبح جو اسڪول ويوسين ته خبر پئي اسانجا نالا خارج ٿي چڪا آهن ۽ اسين انهي اسڪول ۾ هاڻي نه پيا پڙهي سگهون. پر پوءِ اسان سمجهي ويوسين ته اهو ائين ٿيڻو هئو ڪجهه حاصل ڪرڻ لاءِ ڪجهه ڏيڻو پوندو آهي. اسان ٻن ڀينرن جي نڪرڻ سان جيڪڏهن شهر جي هر نوجوان کي تعليم پئي ملي سگهي ته اهو اسانکي قبول هئو ان ڪري جو اسانجي داخلا مسئلو نه هئو پر ڪاليج قائم ڪرڻ هو. انهيءَ ڪري اسان ريسٽڪيٽ ٿيوسين پر هين لاءِ بهتر ٿيو.

بابا جودوست استاد سهتو ڪوٽڙي اسڪول ۾ هئو جنهن چيو ته توهين هتي داخلا وٺو ۽ اهڙي نموني اسين محرابپور کان ڪوٽڙي پڙهڻ لڳاسين. ڪڏهن بس نه ايندي هئي ته پنڌ واپس گهر ايندا هئاسين. تڪليف ڏسي ادا جام ساقي هڪ ڏينهن محرابپور آيو ۽ چيائين ته اسان هنن کي حيدرآباد پڙهائينداسين اسان جتي سوين شاگردن جي تعليم جي ڳالهه ڪئي اتي اسانکي تعليم کان محروم ڪيو ويو آهي انهي ڪري هنن جي تعليم مڪمل ڪرائيبي مونکي پهرين حيدرآباد ۾ داخلا نه پئي ملي پر پوءِ شيخ اياز جيڪو سنڌ يونيورسٽي جو وائيس چانسلر هئو ۽ ماڊل اسڪول جو به انچارج. تنهن پوءِ ماڊل اسڪول ۾ داخلا لاءِ اجازت ڏني. پهرين ته اسين ڄامشوري ۾ ڪڏهن ڪٿي ڪڏهن ڪٿي رهڻ لڳيوسين پر پوءِ اسانجي رهڻ جو باقاعده انتظام ٿيو. عارب ملاح جيڪو ملاح تنظيم جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چيئرمين آهي تنهن جي گهر ۾ فرضي نالن سان رهڻ لڳيوسين چاڪاڻ جو ملاح برادري وارا اهو نہ پيا چاهن تہ ڪي سياسي ڇوڪريون هتي رهن. ۽ اسانکي پنهنجي رويئي جي ڪري سڀ ڏاڍي عزت ڏيندا هئا. ادا عارب ۽ ادي شهرو تہ تمام گهڻو خيال رکندا هئا ۽ بلڪل گهر جي ڀاتين وانگر سمجهندا هئا. پڙهائي دوران اسانجي تنظيمي ايڪٽوٽي بہ رهي ۽ ڪڏهن ڪراچي ڪڏهن لاهور ڪنوينشن ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ خاص تاڪيد ڪيو ويو هئو. ***ڪراچي ڪنوينشن ۾ تہ بيگم نسيم ولي خان باقاعده اهي لفظ چيا تہ اسانجي پاڪستان جا ٽنيا ايترا ڪمزور آهن جو ہ ننڍڙيون هاءِ اسڪول ۾ پڙهندڙ شاگردياڻيون پاڪستان ٽوڙي سگهن ٿيون. اهڙي ڪمزور پاڪستان جي ڪهڙي ضرورت آهي.*** بهرحال اسان ڏاڍو خوش ٿينديون هيوسين. چاڪاڻ جو اسانکي ڏاڍو حوصلو ملندو هئو.

حيدرآباد ۾ اسانجو ٻن گهرن سان ڏاڍو گهرو واسطو هوندو هو. هڪ چاچا دلدار مري يعني تاج مري جو سهرو ٻيو ارشاد انصاري جي فيملي. انصاري تي ڀينر، نوشين ڇولي، ياسمين ۽ مري ہ ڀينر صبا ۽ فضا (فضا جيڪا تاج مري جي مڱيندي هئي). هاڻي ڏاڍيون گهريون سهيليون هيون. انهن جا وڏا بہ اسانجي عزت ۽ خيال ڪندا هئا. ان ڪري جو خود سياسي سوچ رکندڙ هئا. حيدرآباد ۾ انهن ٽنهي گهرن ۾ اسان کي بلڪل پنهنجائپ وارو ماحول مليو. اسان باقاعده اسڪول پڙهڻ سان گڏوگڏ تنظيمي سرگرمي ۾ بہ شامل هونديون هيون سين. منهنجيIX جو فارم پرائيٽو هو بورڊ فارم رد ڪري ڇڏيو ان ڪري جو اسان ريسٽڪيٽ هيوسين. پوءِ ڪورٽ جي معرفت فارم پرائيٽو هو. تڏهن صرف حيدرآباد بورڊ هو سو منهنجو حيدرآباد بورڊ مان فارم رد ٿي آيو چاڪاڻ جو مان محرابپور مان رسٽيڪيٽ ٿي چڪي هئم. حيدرآباد مان سيشن ڪورٽ جو جج اجازت ڏئي تہ پوءِ فارم ڀريو ويندو. مون زمان ڀائي مزدور اڳواڻ هئو ان کي وٺي سيشن ڪورٽ ويم، جج ڪمري ۾ گهرايو. پهرين مون کان نالو پڇيائين پوءِ زمان ڀائي کان چاڪاڻ جو ڪنهن فيملي ميمبر جي صحيح ضروري هئي، تہ اسين پنهنجي فيصلي سان هتي رهون ٿيون. زمان ڀائي جنهن کي سنڌي تہ صاف ايندي هئي پر تڏهن بہ جڏهن ٻي ٻولي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڳالهائبي آهي تہ ڪنهن نہ ڪنهن جملي ۾ خبر پئجي ويندي تہ اها هن جي مادري زبان نہ آهي ۽ ائين ٿيو تہ زمان پائي پنهنجو نالو صحيح ٻڌايو. پيءُ جي نالي تي چيائين محمد هاشم جج هڪدم قلم ٽيبل تي رکي ٻيهر ٻيهر پڇڻ لڳس. زمان پائي هر واري چوي محمد هاشم، پوءِ آخر ڪلمو پڙائي چيائين وچ پنهنجو شناختي ڪارڊ ڪڍي اچي زمان پائي کي ٻاهر اماڻي جج مونکي اندر ويهاي ڪمرو بند ڪرائي ڇڏيو. هاڻي زمان پائي ٻاهر پريشان. جج مونکي چيو توهين مونکي بلڪل پنهنجو پاءُ سمجهو سچ ٻڌايو هي ڪير آهي چاڪاڻ جو گهانگهرا سمات نسل آهن ائين ٿي نٿو سگهي تہ ش ڪي س چون. مونکي اها پوائنٽ ملي وئي ۽ چيومانس، توهين 10منٽن ۾ مونکي پنهنجي پيڻ سمجهيو آهي. هنن سان تہ اسانجو مرڻ جيئڻ جو رشتو آهي روئڻ کلڻ ڳالهائڻ مطلب هر ڏک سک هڪ ٻئي سان ونڊيندا آهيون ضروري ناهي تہ رشتو اهوئي آهي جيڪو ماءُ جنم ڏنو پر رشتو هن ڌرتي جو بہ آهي هن ڌرتي تي جنم ڄاون جو بہ رشتو آهي اسانجو رشتو بہ هن ڌرتي ڄاون سان آهي.

هڪ ڏينهن حيدرآباد سينٽرل جيل تان پنهنجي ساٿين سان ملاقات ڪري اچون پيون ان وقت 9 ستارن جي سياسي اتحاد طرفان احتجاج هلي رهيو هو جنهن جي ڪري شهر ۾ ڪرفيو هو. اسان ٻئي پينر ڏاڍو خود اعتمادي سان اچون پيون. پويان فوجي گاڏي آئي بندوقون سڌيون ڪري بيهي رهيا. اسان هنن کي ڪجهہ بہ نہ چيو. هو بہ خاموش اسان کي ڏسن پيا ۽ اسين بہ. مونکي هر ڳالهہ ۾ ثوري ڪل ايندي هئي جنهن تي ادي زبيدهہ بہ ڪاوڙبي هئي. مان هنن کي ڏسي مُرڪان پئي. ادي نوٽ هٽي چيو چپ ڪري بيهہ ڏسون ڇا ٿا چون. آخر هڪ فوجي آيو ۽ چيائين "ڪهان جانا هي؟" چيوسين "گاڙي ڪاتا" آرام سان چين "اچا، سائيڊ سي چلي جائو." ۽ اسين ٻئي پينر ڏاڍو ڪلنديون ڳالهائينديون اچي گاڏي ڪاتي آفيس پهتوسين. سيني کي ٻڌايو تہ ههڙي نموني اسين ڦاسي ويوسين ۽ اچانڪ ڪرفيو لڳي ويو. بهرحال ڪنهن بہ اچانڪ حادثي کي ذهن ۾ آڻڻ کان اڳ اسين انهيءَ سان منهن ڏيڻ لاءِ تيار هونديون هيوسين. يوم مئي جو جلوس هئو اسان حيدرآباد سائيٽ ايريا کان گاڏي ڪاتي تائين وڏو بينر

ڪٽي جلوس جي قيادت ڪئي. پيرن ۾ تمام گهڻا ڦلوڪٽا پئجي ويا پر بنا پرواهه جي سڄي پروگرام ۾ شامل رهيوسين . حيدرآباد ۾ شاگرد هاري مزدور رابطه ڪميٽي جي آفيس ۾ اسانجو روزانو جو معمول هئو ته سيني سان ملندا هئاسين هڪ دفعو ميونسپالٽي وارن جو احتجاج هئو انهن جا جائز مطالبا هئا پر اسان وٽ جيئن ته اقليتي ماڻهن جي ئي پوزيشن هوندي آهي انهيءَ ڪري انتظاميه خاص نوٽس نه پئي ورتو. اسان شاگرد هاري مزدور رابطه ڪميٽي پارا ن وڃي احتجاج ۾ شامل ٿيوسين. سڄو ڏينهن گذري ويو شام جو آخر انتظاميه کي مطالبا مڃڻا پيا. انهي ڏينهن ڪانپوءِ جمعدار يونين وارن جا جيڪي به پروگرام هوندا هئا انهن ۾ اسانکي ضرور شامل ڪندا هئا. حيدرآباد ۾ گهٽي قدر ڪم ڏي ڏيان هو ان ڪري اسڪول گهٽ ويندي هيوسين. بهرحال شهر ۾ اسانجي سٺي پوزيشن ٺهي وئي ڇاڪاڻ جو صنعتي علائقن ۾ وڃي ڪارنر ميٽنگ ۽ انهن جي احتجاجن ۾ شامل ٿيندي هيوسين. انهن جي گهرن ۾ عورتن ۽ ٻارن سان به ڪچهريون ٿينديون هيون.

نذير عباسي سان شادي

نارا جيل مان آزاد ٿيڻ ڪانپوءِ مون ڏٺو ته نذير مون ۾ ڪجهه دلچسپي وٺڻ لڳو آهي ۽ انهيءَ جو اظهار آخر هن اسلام آباد ۾ انهيءَ وقت ڪيو جڏهن اسين ڪنوينشن ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ ويا هئاسين. مان ڪجهه وقت سوچڻ لاءِ مهلت ورتي مانس، پر ظاهر آهي نذير جهڙو بهادر ۽ خوبصورت ڪنهن به ڇوڪري جو مقدر بنجي اها منهن جي خوشنصيبي هئي. حالانڪ نذير اجا پڙهي پيو ۽ مالي لحاظ کان بلڪل ڪورو هئو ۽ هول ٽائيمر واري زندگي گذاري رهيو هو. اها هڪ حقيقت آهي ته مونکي هن جي رويئي ڏاڍو متاثر ڪيو. پر پوءِ جلد ئي نذير حيدرآباد مان گرفتار ٿي ويو. پوءِ پورا 16 مهينا جيل ۾ رهيو انهيءَ دوران اسانجو هڪ ٻئي سان رابطو هوندو هئو ۽ اسان پوري طرح هڪ ٻئي کي اعتماد ۾ ورتوسين. نذير جڏهن آزاد ٿي آيو ته مونکي پنهنجي ڳوٺ ٽنڊوالهيار ماءُ سان ملائڻ لاءِ وٺي ويو. نذير جي ماءُ جي خواهش هئي ته خاندان مان ڪنهن سان شادي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪري. حالانڪ پهرين ماسات سان مڱڻي ٿيل هئس. جيڪا فوت ٿي وئي هئي ۽ انهيءَ ڪانپوءِ هي هميشہ باغي رهيو. پر ماءُ کي اهو يقين ڏيارڻ لاءِ تہ منهنجي پسند سٺي آهي مونکي وٺي ويو ۽ پوءِ نذير جي امڙ مونکي ڏاڍي سٺي نموني ۽ پنهنجائپ سان قبول ڪيو. مون ڏٺو تہ نذير ڏاڍو خوش هئو خوشي مونکي بہ هئي ڇاڪاڻ جو ڪنهن بہ خاندان يا فرد جي ناراضگيءَ تي اسان پنهنجي لاءِ هڪ ٻئي لاءِ ساٿي نہ ٿيا ٿي سگهون. ان ڪانپوءِ ادا ڄام محرابپور بابا سان ڳالهائڻ لاءِ ويو. بابا سان ڳالهائڻ جو ذمو ادا ڄام کنيو ۽ اهڙي نموني اسانجي شادي طئي ٿي. شادي جي تاريخ 4-2-1978 رکي وئي پر ان کان اڳ پٽ فيڊر ۾ هارين تي تمام گهڻا ظلم ڪيا ويا هئا ۽ ڪجهہ هاري شهيد بہ ڪيا ويا هئا ان لاءِ ڊسمبر ۾ مان پنهنجي ڪجهہ ساٿين سان پٽ فيڊر بلوچستان جي دوري تي وئي هئس. اتي جيڪو ظلم ڏٺو ان تي اسان عهد ڪيو تہ جيڪڏهن 15 ڏينهن ۾ قاتل گرفتار نہ ٿيا تہ پيهر اچي بک هڙتال ڪنداسون. پر جڏهن مان روهڙي پهتم تہ ادي خورشيد مذاق ۾ چيو تہ هاڻي تنهنجو ن مان ٺنگون ڀڄي اتي وهاريان ٿي ڪاڏنهن بہ نہ وڃڻو اٿئي. مون چيو مانس پيڻ مان هڪ ڏينهن ۾ حيدرآباد مان ٿي موٽي ٿي اچان. ڇاڪاڻ جو حيدرآباد ۾ منهنجا تمام گهڻا ڪم رکيل هئا. سنڌي ٽائيپ سڪنڊي هئم جيڪا ڪنهن ڪم جي ذميداري لاءِ سونپيل هئي ۽ انهن ڪمن کي اڌ ۾ نہ ڇڏي سگهيم. آخر اهو ڏينهن آيو 4 فيبروري 1978 وارو. محرابپور ۾ ميلي جو منظر پيو لڳي. هر پاسي جا ماڻهو آيل هئا. نذير بہ هڪ ڏينهن اڳ محرابپور ۾ آيو هئو ڇاڪاڻ جو ٺنڊي الهيار ۾ وارنٽ هئس ۽ هيءَ چاچا شميم واسطي سان لڪي ڪري هڪ هنڌ رهڻ لڳو. رات جو مينڌي بہ ادي خورشيد ۽ ادي حليمان (ذات جي ميمڻ آهي پر اسانجي گهر ۾ گهر ڀاتين وانگر آهي) لڳايس.

نذير اڃا جيل مان آزاد ٿيو هئو تہ فوراً وري وارنٽ جاري ٿيا هيس. ***هن پنهنجي ماءُ کي تمام گهڻو ياد پئي ڪيو تہ مينڌي جيڪر امان ۽ پيڻ لڳائين*** پر شايد اهڙا گوريلا قوم تي پنهنجون خوشيون قربان ڪري ڇڏيندا آهن. اسانجي شادي بہ هڪ روايتي نہ پر پارٽي جي ڪانفرنس پئي لڳي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بابا رسمن جي تمام گهڻو خلاف هوندو هئو ان ڪري نڪاح واري رسم ۾ چيائين ته هنن پنهي جي رسم ڪٺي ٿيندي. ادي زبيده ۽ منهنجي شادي ٻه گڏ هڪ ٽائيم تي ٿي . انهي ڪري اسان پنهي کي تيار ڪري سامهون امام بارگاه ۾ جتي سڀ جمع ٿيل هئا اتي وٺي ويا. منهنجي ڳلي ۾ ڪوهار نه هئو ان ڪري سامهون جيئن نذير جي نظر پئي هن پنهنجي گلي مان اڌ هار لاهي منهنجي گلي ۾ وڌا ۽ اهڙي نموني نڪاح جي رسم شروع ٿي. سهيل سانگي، نذير سان تمام گهڻي مذاق ڪري رهيو هئو جنهن ڪري نڪاح پڙهڻ دوران هن کي ٻه ٽي دفعا کل اچي وئي. *نڪاح ڪانپوءِ ابراهيم منشي ۽ غلام قادر ميراڻي جيڪي خاص اسانجي شاديءَ لاءِ شعرلکيا هئا. بلند آواز ۾ ڳايا. مان سمجهان ٿي ته سنڌ جي تاريخ ۾ شايد ڪو اهڙو مثال هجي جو گهوٽ ۽ ڪنوار گڏ ويٺا هجن ۽ سيني ساٿين جي وچ ۾ پوءِ انقلابي گيت ڳائجن. بلوچستان، سرحد، پنجاب ۽ سنڌ مان تمام گهڻا مهمان آيل هئا.* محرابپور جي تاريخ ۾ اها پهرين شادي هئي. سنڌي رسم آهي ته صبح جي مهل لائون ڏنيون ويندون آهن انهي رسم دوران هڪ مزاحيه واقعو ٿيو مان ۽ ادي زبيده گڏ ويٺيون هيوسين. نذير پهرين اچي ادي زبيده جي سامهون ويٺو جيئن ته هي تمام مزاحيه ماڻهو هوندو هئو ان ڪري جڏهن ماين تمام گهڻي مذاق ڪيس ته هنن کي فوراً جواب ڏنائين ته سالي ٻه اڌ گهر واري هوندي آهي. نذير پنهنجي مذاق جي انداز ۾ ڪنهن کي ٻه بور نه ڪندو هئو. صبح جو جڏهن موڪلائڻ جو ٽائيم آيو ته هن ماٺيڻي انداز ۾ پنهنجي پيڻ کي چيو ته ادي اسان ڪراچي هلنداسين. نذير کي پنهنجي زندگي ۾ ڪڏهن ٻه ڪنهن کان ڪا شڪايت نه رهي پنهنجي پيءُ ماءُ کان ٻه نه حالانڪ رسمن اسانکي ٽنڊوالهيار وچڙو هئو پر چيائين مان بابا جن کي وڌيڪ تڪليف نه ڏيندس. رات جو اسان ڪراچي پهتاسين. ٻئي ڏهاڙي پارٽي ميٽنگ هئي ان ڪري هن کي وچڙو هئو ۽ هيءَ موڪلائي هليو ويو. مونسان گڏ منهنجي نندي پيڻ مهرالنساءِ آئي هئي. اسان ٻن ڏينهن ڪانپوءِ ٽنڊوالهيار وياسين. مان پنهنجي ساهراڻي گهر اڪيلي وچي رهي هئس. انهي ٽائيم ۾ **چاچا شميم** *واسطي اسان لاءِ حيدرآباد ۾ هڪ ننڍڙو گهر ڳولي ورتو هئو. هي گهر اهڙو*

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هئو جو شام جو 7 وڳي ڪانپوءِ اسان مچرداني لڳائي ڪٽ تي ويهي رهندا هئاسين. مڇرن جو حملو ابابيلن جي يلغار کي بہ مات ڏيندو هئو. ڳالهائڻ دوران مڇروات ۾ ويندا هئا پر مان پنهنجي انهيءَ ننڍڙي خوشين جي مهل ۾ ڏاڍي خوش هوندي هئس ان هڪ ڪمري ۾ هڪ ڪنڊ کان بورچي خانو ٺاهيو هئم ٻي ڪنڊ کان پاڻي جي بالٽي رکي هٿ منهن ڌوئڻ جي جاءِ ٺاهي هئي ٽئي پاسي گهر جو سامان رکيل هئو ۽ چوٿين پاسي اسان پنهنجي کٽ رکي هئي. اهڙي نموني چئني ڪنڊن جو مصروف محلات اسانجي خوشين جي ڪل ڪائنات هئي. صبح سان تيار ٿي اسان حيدرآباد جي روڊن تي گهمندي اچي ڳاڏي کاتي يونين آفيس پهچندا هئاسين. نذير روپوش هوندو هو ان ڪري اڪثر ڪري پنهنجو حليو مٽائيندو رهندو هو. اسان مهينو کن تمام سٺي نموني رهياسين. 4 مارچ ايل ايم سي ڄامشورو پروگرام هو اسان اتي جلسو ڪري موٽياسين تہ جبار خٽڪ اڳ ۾ ئي ڳاڏي کاتي آفيس ۾ وينو هئو ۽ ٻڌائين پارٽي فيصلو ڪيو آهي تہ حميده، آصف، پير شهاب، سليم الطاف کي بلوچستان پٽ فيڊر هارين جي تحريڪ ۾ شامل ٿيڻو آهي. ساٿي اڳ ۾ اتي موجود آهن. بهرحال اسان شادي جي بندهن کي پنهنجو پاڻ تي حاوي نہ ڪيو هو ڇاڪاڻ جو شادي جو بہ هڪ تقدس آهي ۽ ٽن لفظن جو ثبوت شادي زندگي جو اهڙو وچن آهي جو ٻن انسانن مان ڪيترا انسان پيدا ٿين ٿا. پر اسان لاءِ ڀرين ڪيترن انسانن جي حقن جي جاکوڙ اڳيان هئي. **نذير ۽ منهنجي پاڻ ۾ تمام گهڻي محبت هئي پر ان کان وڌيڪ نظرئي لاءِ جنگ جوڙڻ هئي ان لاءِ مان هڪ مهيني جي شادي ڪانپوءِ بلوچستان پٽ فيڊر جي تحريڪ ۾ شامل ٿيڻ لاءِ رواني ٿي ويم.**

مچ جيل

4 مارچ جو پروگرام سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ملهائڻ ڪانپوءِ ڳاڏي کاتي آفيس پهتاسين تہ اڳ ۾ ئي جبار خٽڪ ۽ آصف رضوي وينا هئا. ٻڌائين تہ پارٽي فيصلو ڪيو آهي تہ آصف ۽ حميده کي پٽ فيڊر بک هڙتال لاءِ وڃڻو آهي. مان جلدي ڪجهہ سامان کڻي آيم ڇاڪاڻ جو ٽرين جو ٽائيم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿي ويو هو. رات جو 12 وڳي خيبر ميل ۾ چاچا شميم واسطي ۽ نذير ڪونڙي اسٽيشن تي چڙهي آيا. اسانجو 5 ساٿين تي مشتمل وفد بلوچستان جي هارين سان ٿيندڙ ڏاڍائيءَ خلاف هلندڙ تحريڪ ۾ شامل ٿيڻ جو سفر هو. پٽ فيڊر جي ميداني علائقي ۾ غريب هارين کي قتل ڪيو ويو هو ۽ پوءِ به اتان جا سردار ۽ اثر رسوخ وارا ماڻهو ڏاڍائي سان ڪر ڪنيو پيا هلن. پهاڙن کان به هنن مضبوط هارين ويڙهه وڙهندي جانيون به قربان ڪيون، پر تڏهن به جڻ قانون ۽ انصاف جي دروازي تي پردا لڳل هئا. بهرحال جدوجهد جو سفر اسان کي پهاڙن ڏانهن ڇڪي آيو. جيڪب آباد پهچندي امداد اوڊو جي گهر وياسون اتي ناشتو ڪيو ۽ ادا امداد کي سڄي صورتحال کان آگاهه ڪيو. هن هڪ ماڻهو ڏنو ته هيءَ توهان سان ٽيمپل ديره تائين هلندو. هاڻي بس جو سفر هو. بلوچستان ۾ اسان ٿورو نمايان پيون نظر اچون ان ڪري ماڻهو حيرت مان پيا ڏسن. هر ڪنهن مختلف طريقن سان پئي سوچيو اسان ڪنهن جي به پرواهه ڪرڻ کانسواءِ پنهنجي مقصد لاءِ اڳتي هلون پيا. سليم جيڪو حيدراباد جو مزدور آهي ۽ اسانجي وفد ۾ آهي هڪ ساٿي حاجي محمد مراد کي وٺي آيو. ڳالهه ٻولهه کانپوءِ خبر پئي ته صدر شير محمد مينگل گرفتار هارين جي ضمانت لاءِ ڪوئٽا ويل آهي. رابطه ڪميٽي جي آفيس ۾ خبر پئي ته 4 مارچ تي احتجاج ڪندي ساٿي پير بخش ٽيمل ديره رمضان ميمڻ، اڪبر، عمر دين (ڪراچي) کي هڪ هڪ سال سزا ۽ ڊاڪٽر احمد حسن ۽ هزار خان 3-3 مهينا ۽ غلام قادر ۽ مزار خان ڊومڪي کي 6-6 مهينا سزا لڳي آهي. اسان شهيد آباد وڃڻ لاءِ شام جو بس ۾ ويناسون. رستي ۾ تمام گهٽي اوندهه هئي ڪيٽين جا پنڌ مان سنڌ جي ڳوٺن ۾ تمام گهٽو ڪم ڪيو آهي. انهيءَ ڪري ايڏي ڏکيائي نه پئي ٿي. آصف ڦهريون دفعو ڳوٺ ۾ آئي ان ڪري ڏاڍو پريشان پئي ٿي. ڏک جي ڳالهه اها هئي ته سليم جي نظر ڪمزور هئي ۽ هو گهڙي گهڙي ڪري پيو پوي. اتي پهچڻ کانپوءِ هڪ ڪانن جي نهيل جهوپڙيءَ ۾ ويهاريو ويو ڳوٺ جا ماڻهو جمع ٿي ويا. ڪٿون رکياڻون. خوب پنهنجي طور تي آڌرياءُ ڪرڻ لڳا. هنن پنهنجي درياءَ دلي ۽ همدردي جو ڀرپور مظاهرو ڪيو، پر ا ن وقت هنن جي تڪليف ده

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيفيت ڏسڻ ۾ برداشت کان ٻاهر هئي ڇاڪاڻ جو تقريباً هر گهر جو نہ تہ بہ هر خاندان جو هڪ بہ ماڻهو ضرور ماريا يا زخمي هئا . پوءِ بہ هنن جون اهي دعائون هجن تہ اوهين ضرور ڪامياب ٿيندا. فتح نيٺ اسانجي آهي ظلم جو مٽڪو ڀڄندو. هارين سان ڪچهري ڪندي رات گهٽي ٿي وئي. ادي آصف ۾ مان هڪ ڪٽ تي ڪنڌ ڪان سمهي پيون سين. صبح سان ناشتو آيو. مکڻ، ماني ۾ ڪنڌ ۾ ملايل تر هئا. ادي آصف لاءِ ڳوٺاڻي ماحول جو پهريون دفعو ناشتو هو. ڇپائين تر ڇو ڪٽي آيا آهيو. هڪ هاريءَ چيس هي توهانجي ونڊر لاءِ آهن تہ جيئن رستي ۾ آهستي آهستي ڪائيندا رهو. مکڻ مان بلڪل نہ ڪائيندي آهيان. مکڻ جي اها ٽيسٽ ۾ جيڪا خوشبو هوندي آهي جنهن ڪري مان مکڻ نہ ڪائيندي آهيان. پر بلوچستان ۾ ڏاڍو صاف سٿرو هو ۾ ماني ڪاڏي سون. آصف ۾ مونکي تقريباً رات جو ننڊ نہ آئي ڇاڪاڻ جو ڪنهن نانگ يا ڪنهن اهڙي جيت جو مسلسل چرپر ۾ آواز هو ۾ لڳي پيو ڇڻ هاڻي ڪٽ ڏانهن ايندو. پر هنن ٻڌايو تہ هي ڪکاوان گهر آهن جڏهن هوا لڳندي آهي تہ انهن مان قسمين قسمين آواز محسوس ٿيندا آهن. هي پورو علائقو لڙائي دوران ميدان جنگ بنيل هو. شهيدن جي خون کي مٽائڻ لاءِ زمين تي پاڻي ڏنو ويو هو جيئن ڪو نشان نہ رهي. اسان جڏهن شهيد ٽيلن جي گهرن ۾ وياسون تہ عورتون چون اسان 24 ڪلاڪ مقابلو ڪيو آهي. اسان بکيا اڃيا گهرن ۾ بند هئاسون ۾ اسانجا مرد ٻاهر وڙهن پيا. هڪ عورت جنهن جي ڪيفيت بلڪل چرين وانگر هئي ۾ چري بہ ڇو ڪونہ ٿئي، هن جي گهر جا 4 ڀاتي شهيد ٿي ويا. ڇپائين ٿہ پوٽا ماءُ ۾ پاڻيجو قاتلن ماري هڪ ننڍڙي نهر ۾ لاش هڪ ٻئي جي مٿان رکي پاڻي هلائي ڇڏيو. اهو سڀ ڪجهہ جاگيردار سردار جمالي جي ٽولي وحشيانہ ۾ ظالمانہ طريقي سان ڪيو. پر اسان بروچ بروهي قوم عورت جي قتل کي ڪيئن ظاهر ڪيون. انهي ڪري ان ڳالهہ کي لڪايو ۾ اسان کي بہ چوڻ لڳيون توهين ڪنهن کي نہ ٻڌائجو. مان هنن کي ڪهڙو جواب ڏيان تہ شهيدن جي تاريخ کي اڄ ڏينهن تائين نہ ڪير مٽائي سگهيو آهي ۾ نہ ئي مٽائي سگهندو پلي جو ڪٽي اڄ اسين چپ رهون پر سپاٽي جڏهن هن جا ننڍڙا ٻچا وڏا ٿيندا، انهن کي ان ڳالهہ جي خبر ضرور پوندي. ان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪانپوءِ ڪيترين عورتون روئڻ پيون. مان مهينو اڳ پٽ فيڊر جو دورو ڪيو هو. جيڪا حالت مون ان وقت محسوس ڪئي سا هاڻي بہ هئي. منهنجي مينديءَ جا نشان هٿن جي نهن تي هئا. هڪ مائي ڏسي روئڻ لڳي ۽ سڪل مينديءَ جو لفافو ڪڍي آئي. چوڻ لڳي ڏس مهينو رکي منهنجي پٽ جي شادي ٿيڻ واري هئي. هيءَ مينديءَ انهيءَ جي آهي. ٻارن ۾ خوف تمام گهڻو هئو. هو پري کان ڪابہ گاڏي ڏسن پيا تہ ڊوڙي وڃي گهر ۾ لڪن پيا. عورتون روئي روئي چون اسانجا ڪنڌ اپنيءَ سان لڳا پيا آهن. پيٽ تان چولو مٿي ڪري چيو ڏسو اسانجي هي حالت آهي. ظالمن اسان کي بہ ڇو ڇڏيو آهي. گولي هڻن ختم ڪن. اها هنن جي جنوني تڪليف ده ڪيفيت هئي. هڪ عورت چيو منهنجو پٽ اڄا لاپتا آهي. اسانکي اها بہ خبر پئي تہ ڪافي ماڻهو اڃان لاپتا آهن. هڪ عورت جيڪا ڪڏهن ڪلي ڪڏهن روئي، اچي چيو، عبدالرزاق، امير حمزو، محمد عيسيٰ سان ٻاهر مليا پڇڻ تي خبر پئي تہ اهي لاپتاآهن ۽ هاڻي هي سمجهي ٿي تہ اهي اوطاق ۾ ويٺا آهن. انهن جو انتظار ڪندي آهي انهن لاءِ ماني رکندي آهي. رئي جي پلو سان مکيون هٽائيندي سمهي پوندي. پوءِ ماني اسين کڻي ويندا آهيون. جڏهن جاڳندي تہ چوندا آهيون تہ ڇوڪرن ماني کائي ڇڏي. جهڳڙي جي شروعات ڪيئن ٿي ۽ ڇو ٿي. خبر پئي تہ ٻٽي صاحب جڏهن ڪافي عرصي کان رهندڙ هارين کي مالڪانہ حق ڏنا هئا. اتي هن علائقي جي ماڻهن جا بہ نالا شامل هئا پر جڏهن ٻٽي جو اقتدار ختم ٿيو تہ سردار جمالي اسانجي اوطاق تي آيا. جڏهن ان جي آڌرياءُ لاءِ ڳوناٽا پهتا تہ حملو ڪيو ويو ۽ لڙائي شروع ٿي وئي. انهن کي تہ ڪٽي غائب ڪيائون. اسان عورتن تي بہ گهرن ۾ گوليون هلايون. پوءِ پٽين ۾ گولين جا نشان ڏيکاريائون. واقعي، گهر جي هڪ پٽ ۾ تقريباً 30-30 گوليون لڳل هيون پر بلوچستان ۾ ڪچي مٽيءَ ۾ بہ پٿرن جو اثرآهي جو سيمينٽ کان بہ مضبوط هيون. باقي گولين جا نشان صاف ظاهر هئا. جمالين جا ماڻهو ڳوٺ وارن جو مال ڪاهي هليا ويا. اهڙي نموني هر طرح جي تڪليف ڏني وئي پنهنجن ماڻهن کي تہ ماني ڪارائين پيا باقي اسانجا ٻچا ۽ اسين بک مرون پيا ۽ 36 ڪلاڪ بک اڄ ۾ مقابلو ڪندا رهيا. هڪ قصو ٻڌايائون تہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪ مائي ۽ مرد واهه جي ڪناري وڃن پيا. ظالمن سمجهو هيءَ اسانجا ماڻهو آهن، انهن کي به اتي ماري ڦٽو ڪري ڇڏين. ويچارا ڪنهن پري واري ڳوٺ جا هئا. اسانجو هڪ مائٽ سڌسماءُ لهڻ آيو. ظالمن ان کي به ماري ڇڏيو. اسانجي جسم جي لونءَ به ڪانڊارجي پئي اهي ڪهڙا وحشي صفت جا انسان هئا جن 36 ڪلاڪ گوليون هلايون. ڪيتريون آهون ڪوڪون به انهن تي اثر نه پيون ڪن. بهرحال اسان هنن کي يقين ڏياريو ته جيستائين توهانکي انصاف نه ملندو اسانجي جنگ جاري رهندي. اسان سيني هارين کي پمفليٽ ڏنو. اتي هڪ سپاهي سول ڪپڙن ۾ هو ان کي به ڏنو ته هن کلي ورتو پر ڪڇائين نه. پوءِ خبر پئي ته پوليس وارو آهي. اسان جڏهن سيني کان موڪلائڻ لڳاسين ته هنن 5-5 رپيا ڪڍيا ۽ 25 رپيا مونکي ۽ آصف کي ڏيڻ لڳا چيائون اسان بلوچ قوم جي رسم آهي. نياڻي هٿين خالي نه ويندي. اها اسانجي بي عزتي آهي. آصف ۽ مان ڏاڍو چيو ته اسين توهانجون نياڻيون آهيون، جڏهن توهانکي انصاف ملندو ته پوءِ اچي وٺنديوسين پر هنن واسطا ڏئي زوري پئسا ڏنا. پوءِ بيل گاڏي ڪري روڊ تائين ڇڏي ويا. روڊ تي اڌ ڪلاڪ کانپوءِ بس آئي اسان ٽيمپل ديره واپس آياسين. اسان پير بخش صاحب جي گهر رهيون سين پير بخش ادا رمضان سان پهرين گرفتار ٿي چڪو هو. پوليس کي خبر پئي ته اسين هارين جي حمايت لاءِ آيون آهيون ته ڪافي ماڻهن جي گهرن تي ڇاپا لڳا پر اسان جيئن تيئن ڪري 3 ڏينهن گذاريا ۽ مختلف ماڻهن کي همٿائڻ جي ڪوشش ڪئي ته جيئن 12 مارچ تي پروگرام تحت بک هڙتال ۽ مظاهرو ڪامياب ڪيو وڃي. اسان ڊاڪٽر گوبن سان سڀي ڪجهه ساٿين سان ملڻ ويون سين ۽ بلوچي ڪپڙا پائي وڏيون چادرون جيڪي جيل تي قيدي ساٿين جون مائٽياڻيون ٿي ملڻ آيون سين ڪنهن کي شڪ به نه پيو. سڪندر بي ايس او جي شاگرد ٻڌايو ته توهانجي اچڻ ڪري هتي ماڻهن کي ڏاڍو حوصلو مليو آهي. ادا پير بخش جي گهرواري سوشل ورڪر به آهي هڪ عورت روئندي آيس ۽ چيائين ته ادي اسين ٻه ڀينر آهيون منهنجي ڀيڻ کي 4 مهينا شاديءَ کي ٿيا آهن. شل تباهه ٿين رسمون رواج. مان ٽن ٻارن جي ماءُ آهيان هاڻي منهنجو مڙس ڇوي ٿو تون سهڻين ناهين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مان ٻي شادي ڪندس نہ تہ توکي ۽ تنهنجي هن پيٹ ڄنهي کي طلاق ڏيندي پير بخش جي گهرواري چوڻ لڳي ڪهڙا ڪهڙا ڏک ڪجن. هن معاشري ۾ جتي شعور جي گهٽتائي هجي جاگيردار نہ اثرات حاوي هجن اتي اهڙا ڪم روز ٿيندا آهن.

بلوچستان اسان جو اچڻ، پٽ فيڊر جي تحريڪ ڪري هو. هتي تمام گهڻيون زمينون غيرآباد پيون هيون. هن ملڪ جا حڪمران هر وقت ڪستو ڪٽي ٻاهرين ملڪن ڪان پنندا آهن جيڪڏهن ڏسجي تہ طبعي لحاظ کان چئن ئي صوبن جي زمين پنهنجي پنهنجي جاءِ تي مالا مال آهي پر توجهہ نہ هئڻ ڪري غيرآباد ۽ ملڪ ۾ بيروزگاري ۽ غربت ۾ ڏينهون ڏينهن اضافو ٿيندو ٿو وڃي. پٽ فيڊر ويران پيو آهي زمين تمام گهڻي آهي پر ساوڪ گهٽ.

اسان اڳيئين ڏينهن بک هڙتال لاءِ ورڪ ڪرڻ شروع ڪيو. هڪ ننڍڙو اختر جيڪو ڪوئٽا هاءِ اسڪول ۾ پڙهندو آهي. چيائين باجي منهنجو نالو لکو. مان بہ سپاٽي توهان سان بک هڙتال ڪندس. اتان جي ماڻهن چيو جاگردار ڪير ٿيندا آهن اسانجون جانيون بہ قربان آهن. سپاٽي اسين سڀ توهان سان گڏ آهيون. ادا شير محمد چيو تہ ڊي سي مونکي گهرايو آهي. متان گرفتاري ٿئي هن کي چيوسين ائين گرفتاري صحيح ناهي سپاٽي سڀ گڏ آهيون. چاڪاڻ جو *بلوچ عوام جي جدوجهد اسانجي جدوجهد آهي ۽ اسانجي جدوجهد طبقاتي جدوجهد آهي ۽ طبقاتي جدوجهد هڪ نظرئي جي جدوجهد آهي انهي کي ڪمزور نہ ٿيڻ گهرجي.* هڪ ساٿي غلام قادر ان جي گهرواري مرڪي چوڻ لڳي سپاٽي اوهانجو پاڻ اوهان سان گڏ گرفتار ٿيندو. ڇا هي عورت ٿوري آهي جو چوڙيون پائي ويهي. اهي لفظ اسانجي لاءِ غنيمت هئا جو هڪ گهريلو عورت اهڙو تاثر ڏي.

78-3-12 تي صبح سان فون آيو تہ شير محمد کي ڊي سي گهرايو آهي ۽ بولان هوٽل تي پوليس گهيراءُ ڪري ويٺي آهي. پوري شهر ۾ پوليس تمام گهڻو گشت ڪري رهي هئي. هاڻي اسان پنهنجي ساٿين سان بک هڙتال ڪئمپ ڏانهن وڃي رهيون هيوسين. پوليس جي گهيراءَ ۾ اسين بہ اچون پيون. مون ڪلي آصف کي چيو اسانجي حڪومت جي ڪنهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

منسٽر واري عهدي بغير اسين ڪيڏي پروٽوڪول ۾ هلي رهيا آهيون. هي سمجهڻ پياڻ اها دهشت هنن کي مايوس ڪندي. حالانڪ اسانکي هن لاءِ ڪيل نفرت ۽ ويڙهه واري جذبي سگهه پئي ڏني. وچون پيا ته تحصيل دار سڏ ڪيو. چيائون ڪاڏي ٿا وڃو. جواب ڏنوسين ته شهر ۾ ٿي آهيون. چيائين توهين ڇا ڪندو چيوسين توهانکي خبر آهي. چوڻ لڳو اسانکي توهانجي ذري ذري ڪم جي خبر آهي پر حڪم آهي ته توهان کي اڳتي وڃڻ کان روڪيون. اسان چيو توهين روڪي نٿا سگهو باقي سڄي خبر اٿو ته نه پڇو. اسان ڪيمپ تي پهچي ويوسين. شايد ايس ايچ او هئو مائڪ تي اعلان ڪيائين ته جيڪو به ڪئمپ ڏي ايندو اسين گوليون هلائيندا سين. پر همت آهي ماڻهن جي ته ڪير به نه ڊنو. اسان ته ڪٽي نظرياتي هيوسين. هنن جي ڌمڪين کي سمجهون پيا پر جيڪڏهن ڪا اهڙي ڳالهه ٿئي به هان ته پوئتي نه هٽون هان. هاري جيڪي اچن پيا ته پوليس لاٺي چارج ڪري پئي. اهو سڄو منظر اسانجي سامهون هئو پر تنهن جي باوجود به ڪنهن نه گهبرايو. اسان 48 ڪلاڪ بک هڙتال جو اعلان ڪري مان، آصف، پير شهاب، سليم، الطاف رحمان، محمد عطا، سرور، سڪندر خان بروهي، محمد بخش ۽ سعيد خان ويهي رهياسين. ڪن هوٽل واري کي ڌمڪايو ته هنن کي چئو هتان وڃن هوٽل جو وڪرو نٿو ٿئي. مطلب هر طرح جي ڪوشش ڪئي وئي ۽ آخر اعلان ٿيڻ لڳا ته، اٿي وڃو نه ته اسين گوليون هلائڻ لاءِ مجبور ٿي ويندا سين. چوڻ لڳا هيءَ شرپسند هتي طبقاتي جنگ ڦهلائڻ آيا آهن. هي ملڪ دشمن آهن هنن کان پري رهو. ٿوري دير ڪانپوءِ جمالي سردار اسانجي اڳيان ڪار ۾ لنگهي ويو. جڻ ڪو وڏو فاتح هجي. هن کي اها خبر نه هئي ته انقلاب جي منزل ڏانهن وڌندڙ ويڙهه ڪنهن به ڌمڪي يا دٻاءُ ڪري حوصلو ختم نه ٿيندو آهي. صوبيدار چيو. جيڪڏهن 7 بجي تائين هي بک هڙتال ختم نه ڪن ته اتي ئي گوليون هلايو. مان ذميدار آهيان. اسڪولي ٻار موڪل ڪانپوءِ اسان وٽ آيا پوليس چين اتي نه ويهو. ٻارن چين ڇا توهان وٽ اچي ويهون ۽ اسان سان گڏ نعر اهڻ لڳا. بهرحال شام جو آخر انتظاميه پنهنجي ڌمڪين واري ڪوشش ۾ ناڪام وئي ۽ اسانکي گرفتار ڪيو. مقامي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ماڻهن کي تہ ٽيمپل ڊيره جي سب جيل ۾ رکيو ويو. باقي مان آصف، پير شهاب، سليم کي ڇيائون توهان کي مچ جيل اماڻيو ٿو وڃي. پيٽرول پمپ تي جڏهن گاڏي ۾ پيٽرول پيا پرائين تہ سامهون ڪيڙي راند هلي رهي هئي. پوليس وارا منهن ڪڍي ڪيڙي ڏسڻ پيا ۽ افسوس ڪن پيا تہ اسانجي اڄ ڊيوٽي نہ هجي ها تہ ڪيڙي راند ڏسون ها. خير اڳيان ويٺل صوبيدار لهي آيو. هاڻي پوليس جو رويو بلڪل مختلف هو. جيڪي پهرين ڌمڪيون پيا ڏين هاڻي چوڻ لڳا، توهين اسانجون پينر آهيو. صوبيدار تمام عملي کي هدايت ڪئي تہ هنن کي باعزت طريقي سان مچ جيل پهچايو وڃي. اسانجو سفر تقريباً 7 ڪلاڪن جو هو. پهاڙ خوبصورت منظر گاڏي ڪڏهن اوچائي تي هلي وڃي تہ ڪڏهن بلڪل لانهين تي سڄ بہ پنهنجي لاٽ کي جهڪائيندو ويو. رات ڪاري ٿي وئي ۽ تقريبا هڪ يا ٻي وڳي جو ٽائيم هو مچ پهتاسين سيءُ تمام گهڻو هو مونکي بخار ٿي پيو. مچ جيل پهتاسين پهاڙن جي وچ ۾ مچ شهر ۾ جيل بہ اسٽيشن جي ويجهو آهي. جيل جو گيٽ کليو. جيل ٽاڻي، پوليس وارن جي سوچ جو خاص انداز هوندو آهي ۽ هو پنهنجو امپريشن وجهڻ لاءِ پهرين ڏاڍو خراب رويو هلندا آهن تہ جيئن قيدي ڊنل رهن. اسان سان بہ ائين ٿيو. توري دير منشي آفيس ۾ ويهاريو ۽ پوءِ جيلر ۽ صوبيدار کي گهران گهرايو ويو. نالا نوٽ ڪري سيني جي تلاشي ورتي وئي اها سڄي ڪارروائي ڪندي 3 ٿي ويا اسانکي صوبيدار عورتن جي وارڊ ۾ وٺي ويو ۽ پير شهاب، سليم کي جيلر خوب مار ڏني تہ *سالے، لڑکی اغوا کرتا ہے*۔ منهنجي خيال ۾ بلوچستان جيل ۾ اسين پهريون سياسي قيدياڻيون هيوسين. هنن کي تہ صرف ڪرمنل قيدياڻين جي خبر هئي سو اهو رويو رکين. بهرحال ميڙن جڏهن اسانکي زناني وارڊ ۾ وٺي وئي تہ بہ ننڍا آمهون سامهون ڪمرا هئا هڪ ڪمري ۾ 10 قيدي عورتون ۽ ٻار بہ انهن سان گڏ هئا ۽ ميٽرن بہ اتي سٽي پئي هوندي هئي سامهون وارو ڪمرو خالي هو پر پهرين رات اسان کي بہ انهن قيدياڻين سان رکيو ويو. هڪ قيدياڻي اسانکي مانيءَ جي صلاح ڪئي. مونکي تہ تمام گهڻو بخار هو انڪري ڪجهہ بہ نہ پيو وڻي باقي آصف بہ ڇيو تہ بک ناهي. صبح ٿيو. هڪدم آئي. ڇيائين هلوجيل جو ڪم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪريو. آصف چين ٿوري دير ترسو اسان توهانجا مهمان آهيون اجا ٽي ڏينهن ته چا 3 ڪلاڪ به ناهن ٿيا خير اسان وٽ راشن وغيره ڪجهه به نه هو. هڪ قيدي عورت چانهه پيئاري ۽ پاڻ ۾ چوڻ لڳيون. هي بازار مان پڪڙيون آهن مڙئي اسان ڪي ٿيون چون ته شاگرديائيون آهيون. معاملو ڪو بيو آهي. بهرحال اسين سڀ ڪجهه ٻڌون پيون. سيءُ جي ڪري ۽ گاڏي ۾ تيز هوا لڳڻ ڪري مونکي چاتي ۽ پاسن ۾ تمام گهڻو سورٿي پيو. ايتري تائين جو مان سڌي ٿي ويهي به نه پئي سگهيم. مان ٿوري دير اس ۾ ويٺي هيم. سامهون وارڊ جو گيٽ کليو. سپرنٽنڊنٽ آيو. پهرين سڄي وارڊ جو چڪر هنيو. پوءِ اسان وٽ آيو ۽ چيائين. توهين راتوڪيون قيدياڻيون آهيو. توهانجي لاءِ الڳ وارڊ آهي. اتي هلو هئي وارڊ ۾ وياسين چيائين هيءُ بي ڪلاس آهي ۽ سامهون اي ڪلاس واقعي وارڊ ڏاڍو خوبصورت هئو گل ٻوٽا تمام گهڻا هئا. گل منهنجا ۽ آصف ٻنهي جي ڪمزوري هئا. اسان ڏاڍو خوش ٿيوسين. صوبيدار وارڊ گهمائي چوڻ لڳو هتي عطا الله مينگل، خير بخش مري، غوث بخش بزنجو، ولي خان رهي ويا آهن. اسانکي گلاس پليٽ پاٽي جو دلو ڏنو ويو. ٿوري دير کانپوءِ ماني آئي. دال ماني ٽامي جي پليٽ هئي. دال پليٽ ۾ رنگ به مٽائي وئي. ماني کائڻ لڳيوسين ته ويتر الٽي اچڻ لڳي. بهرحال چا پيو ڪري سگهجي. ٿوري دير کانپوءِ صوبيدار اسانجا قلم ڪاغذ ۽ پرس آڻي ڏنا. مون پهرين بابا امان کي محرابپور خط لکيو پوءِ حيدرآباد ساٿين کي خط لکيو. ٻاهر نڪتيوسين ته هڪ وڻ تي حيدر بخش لکيل هو. خبر پئي ته حيدر بخش جتوئي به هن جيل ۾ رهي ويو آهي. مچ تمام پهاڙي علائقي ۾ آهي انهيءَ ڪري هتي ٿورو زمين ڏڏڻ جا آواز اچن پيا. بلڪ اسين ستيون پيون هيوسين ته ڪافي دفعا دروازا بند هئڻ جي باوجود لڏن پيا. آصف چيو اهي زلزلي جا جهٽڪا آهن. وارڊ بلڪل ڪنڊ ۾ هو. جيڪڏهن ڪجهه ٿي به پوي ته ڪو آواز ٻاهر نه پيو وڃي سگهي. صبح سان سامهون زناني وارڊ مان قيدي عورتن اسانجي خير خيريت پڇي. هو پت جي ٻئي پاسي هيون، انهي ڪري زور زور سان ڳالهائين پيون. مورچي تي جيڪو سپاهي بيٺو هو. ان سمجهو شايد هنگامو ٿي ويو آهي ۽ سيٽي وڄائڻ لڳو. ماڙيءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تان جيلر ۽ صوبيدار فورن آيا. اسان تہ بلڪل خاموش ويٺيون هيوسين. بهرحال ٻين قيدياڻين کي ڏاڍو گهٽ وڌ ڳالهايو ويو. اسانکي جيلر چيو توهانکي جيڪا بہ تڪليف آهي ٻڌايو اسين بہ مائٽ پيئرن وارا آهيون. بهرحال جيل انتظاميہ جو رويو سخت ضرور هئو پر بدتميزي ڪنهن بہ نہ ڪئي. مان ۽ آصف صبح سان روز گل پٽي گلدستو ٺاهينديون هيوسين مان نذير جي نالي تي ڪري رکندي هئس ۽ آصف تنوير شيخ جي.اهو معمول روزانہ جو هو. جيلر ڪجهہ ڪتاب ڏنا تہ هي پڙهو. انقلابي ڪتاب نہ هئا. پر ڪي عام ناول هئا. شام جو ميٽرن گوشت، آلو چانهہ جي پتي، ڪريم ملڪ کنڊ ڪٽي آئي. چيائين ٻاهران توهانجي ساٿين موڪليا آهن. اسان آلو اوٻاريا آصف کي آلو جو پرتو تمام سٺو پچائڻ ايندو آهي. پوءِ ماني کاڌي. شام جو تمام گهٽو مينهن وسيو منظر تہ ڏاڍو سٺو هو. سپ وڻ گل ٻوٽا ڌوتل هئا پر سيءُ بہ تمام گهٽو هو ۽ اسان وٽ سيءُ کان بچاءُ لاءِ ڪو خاص سامان نہ هو سواءِ هڪ هڪ ڪمبل جي انهيءَ ڪري جيئڻ ئي اس نڪرندي هئي، اسين اس ۾ ٻيهي رهنديون هيوسين. صبح جو ميٽرن آئي ۽ چوڻ لڳي. اسين ٻڇن وارا آهيون مان رات جو روئندي آهيان تہ توهين اڪيليون هتي ڪيئن هونديون. آصف جو تہ نڪ مان رت وهي پيو. تمام گهٽي ٿڌ لڳي هئس. ٿوري دير کانپوءِ صوبيدار آيو چيائين توهانکي صاحب سڏي ٿو. وياسين تہ ڊائريڪٽر صاحب جنهن کي راجہ صاحب چون پيا، ويٺو هو. چيائين توهانجو ڪيس معمولي آهي خوامخواهہ هتي آندو اٿن. مچ جيل تہ تمام وڏن ڏوهارين لاءِ آهي. توهين ڪورٽ ۾ رٽ داخل ڪرايو تہ ضمانت ٿي ويندي. اسان چيو، ڪيس معمولي آهي يا ناهي، اسان جي جدوجهد معمولي ناهي. ڪنهن بہ طريقي سان اسان بغير مطالبي مڃرائڻ جي ضمانت نہ ڪرائينداسين. راجہ صاحب جو رويو سٺو هو ۽ اسان کي عورتن جي وارڊ ۾ واپس موڪليائين. قيدي عورتون کا چرخو پئي هلائي کا ٻهاري پئي ڏي. بروهي ڇوڪري مريم ويٺي ٽوپي پئي ناهي. آصف ٽوپي تي شيشا هڻڻ سکڻ لڳي. اج آصف جي شاديءَ جي سالگرهہ هئي. چيائين، شادي دوران ڪرفيو لڳل هو ۽ اسان شادي سادي سودي نموني ڪئي. چئون پيا سالگره سٺي ڪنداسون. اسان مذاق ڪرڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لڳيوسين تہ باجي جيل انتظاميہ کي چئون تا آپ کو ایک دن کے لئے چھوڑ دیں تا کہ آپ سالگرہ کر کے آئیں۔ پوءِ اسان سڀني قيدياڻين ويهي گيت ڳيا آصف خود بہ انقلابي گيت ڳايا. آصف جو آواز تمام سٺو هو ۽ مون سنڌي انقلابي گيت ڳايا. مطلب پوري رات خوب رونق رهي. ڪنهن کي بہ ننڊ نہ پئي آئي. ڪنڊ ماني ۾ ملائيSweet Dish ڪري کاڌي سين. صبح سان آصف جي ملاقات آئي آصف چيو تہ حميده بہ هلندي. چيائين، صوبيدار چيو آهي تہ صرف توهان هلو. مون سوچيو تہ آصف جو ڪو مائٽ آيو هوندو جنهن منهنجو نالو ناهي ڪنيو خير آصف جڏهن واپس آئي تہ هٿ ۾ بيگ هئس ڪجهہ روئڻ جهڙي مونکي اچي ياڪر پائي روئڻ لڳي. چيائين تنوير آيو هو تنهنجو ڏاڍو چيوسين تہ ملڻ ڏيو پر جيلر صاف جواب ڏئي ڇڏيو. مون چيو باجي ڪا ڳالهہ ناهي اڄ تنهنجي سالگرهہ آهي چڱو ٿيو تنهنجي ملاقات ٿي وئي. حال احوال ڏنائين تہ ٻاهر اسانجي لاءِ ڪافي احتجاج ٿئي ٿو ۽ پٽ فيڊر جي تحريڪ ملڪ گير ليول تي ٿي وئي آهي. ٻہ پناٽيون سس ۽ ننهن آيون. هڪ چوڪري بخت پور جيل ۾ آئي ڪانپوءِ پيدا ٿي هئي هنن کي هڪ هڪ سال سزا لڳل هئي. چيائون اسانجي گهر مان صرف هڪ روالور ۽ دوربيني نڪتي ۽ ڪيس ڪيو آهي تہ توهين مخبر آهيو. پناٽين جي ملاقات ٻن ٻن مهينن ڪانپوءِ ايندي هئي. ننڍي ٻار کي ٻين کان ٻوڙ ماني وٺي کارائيندي هيون. هن جو پٽ خداءِ نظر 3 سالن جو هو. ڪڏهن بہ ڪنهن ڳالهہ تي ضد نہ ڪيو اٿس. هن جا ٽي پٽ آهن پر گرفتاري وقت باقي ٻين کي مائٽن وٽ اماڻي ڇڏيائين. پناٽي کي رات جو ننڊ نہ ايندي هئس ۽ ڏاڍو روئندي هئي. اسانجي ملڪ جو بہ خبر ناهي تہ ڪهڙو قانون آهي جيڪڏهن پئسو ڏجي تہ سزا معاف پئسو نہ ڏجي تہ جيل جي ديوار ۾ بند. ڪجهہ ڏينهن ڪانپوءِ اسان ٻنهي جي ملاقات آئي. ماڙي تي وياسين تہ نذير فيض ياءُ ۽ تنوير شيخ وينا هئا. اسانکي خوشي ٿي. سپرينٽنڊنٽ مذاق ۾ ٺهڪ ڏيندي نذير کي چيو توهين بجاءِ ڪنهن جاءِ تي هني مون لاءِ وجو. توهانجي گهر واري جيل ۾ آهي. نذير چيس اسان پنهنجي نظرئي تي سڀ ذاتي رشتا قربان ڪرڻ وارا آهيون. نذير ڪوئٽا بي ايس او جي سالانہ ڪنوينشن ۾ آيل هو ۽ فيض ياءُ مونسان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ملڻ لاءِ خاص سکرکان آيو هو. نذير مونکي ڪجھ ڪتاب ڏنا جيڪي بي ايس او جي ساٿين ڏنا هئس وندر لاءِ لڏو راند بہ آندي هئائين. اها راند اسان لاءِ ڏاڍي وندر هئي. هڪ پاسي آصف تنوير جون ڳوٽون رکندي هئي تہ هڪ پاسي مان نذير جون پوءِ تہ مقابلو هلندو هو بس اها ڪوشش هوندي هئي تہ پنهنجن پنهنجن ساٿين کي ڪترايون. اتفاق آهي. جو راند ۾ بہ نذير گهٽي قدر فرسٽ ايندو هو. آصف کي ڪاوڙ لڳندي هئي تہ *ميرا تنوير کيوں پیچھے رہ جاتا ہے۔* مان مذاق ۾ چوندي هئي مانس *باجی پورے کھیل میں نذیر کے لئے دل سے دعا مانگتی ہوں۔آپ بھی دل سے دعا مانگیں۔* اسان سان بي ايس او جا شاگرد اڪثر ملڻ ايندا هئا ۽ بلوچستان جي تاريخ ۾ پهريون سياسي قيدياڻيون هيوسين ان ڪري بلوچ شاگردن تي تمام گهڻو اثر هو تہ اسين سنڌ مان وڃي بلوچستان ۾ احتجاج ڪيو آهي. جيل ۾ هڪ سوشل ويلفيئر آفيسر نجم الضياءَ بہ ملڻ آئي. چيائين اسانجي اداري ۾ 40 بار آهن جن کي مختلف ڪم سيکاريون ٿا پر اسان کي پوءِ بہ ايتري آزادي ناهي جو ڳوٺن ۾ وڃون. حالانڪ بلوچستان جي عورت تمام پسمانده آهي. توهان هتي اچي بک هڙتال ڪئي توهين نہ صرف باشعور بلڪ تمام بهادر آهيو. اسان چيو تہ اسان نظرياتي صرف ڪنهن هڪ علائقي جي ويڙھ ناهيون وڙهندا. اسانجي منشور ۾ دنيا جا تمام محنت ڪش، هاري،مزدور، شاگرد انهن جا مسئلا ۽ انهن جي تحريڪ کي پنهنجي تحريڪ سمجهون ٿا. جيل ۾ مريم بروهي اهڙي قيدياڻي آهي جيڪا آزاديءَ جي لفظ کان چڙکي پئي. هن جو ڏوھ اهو هو تہ سس ۽ مڙس پئسن تي ڪنهن ٻئي ماڻهو کي وڪرو ڪيو ۽ هن اتان ڀڄڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ پڪڙجي پئي. سندس چوڻ آهي تہ هڪ ڏيءَ اٿس پر جيل ۾ لڳل داغ ڪانپوءِ هاڻي ڪيئن گهر وڃي، ان ڪري جيل ۾ ئي رهڻ پسند ڪندي. پر سندس کي مليل سزا تہ آخر ختم ٿيڻي هئي. جنهن ڏينهن هي آزاد ٿئي پئي اهو ڏاڍو تڪليف ده منظر هو. قيدي کي آزاديءَ وقت خوشي ٿيندي آهي پر هن جون ٽنگون بہ ڏڪن پيون ۽ جڻ آزاد نہ پر ڦاسيءَ جي لاءِ وڃي پئي. حالانڪ ميٽرن هن جي قابليت ۽ خوبصورتي کي ڏسي ننهن ناهڻ چاهيو پئي پر قانون مطابق هن کي پهرين آزاد ڪري وارثن حوالي ڪرڻو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هو. اسان اهو سڄو ڏينهن ڏاڍي پريشاني ۾ گذاريو. ٻئي ڏينهن صوبيدار چيو تہ توهانجي ملاقات آئي آهي. مان ويم تہ خبر پئي تہ نرجن ملڻ آيو هو. پڇڻ تي خبر پئي تہ پاڻ ڪري اجازت مليس آصف لاءِ چوي ها تہ اجازت نہ مليس ها. نرجن جو پنهنجو مخصوص اسٽائل آهي. ڪلندو بہ ڏاڍو آهي. مونکي جاڳرتا ڪتاب ڏنائين. جاڳرتا، نرجن ۽ مان گڏجي ڪري حيدرآباد مان ڇپرائيندا هئاسين. جيلر پهرين تہ منع ڪيو پر جيئن تہ سنڌي ۾ ڪتاب هو، انهيءَ ڪري نرجن ڪلي چيس منهنجي ڀيڻ کي باراٽيون ڪهاڻيون پسند آهن انهي ڪري هي ڪهاڻين جو ڪتاب آندو آهي. هن کي سنڌي بلڪل سمجهہ ۾ نہ پئي آئي. سو بهرحال جڏهن واپس مان وارڊ ۾ پئي آيس تہ صوبيدار چيو *آپ کا بھائی بھی بلکل آپ کی طرح ہے۔* نرجن عادت موجب ڪلي پيو ۽ ڪنهن بہ قسم جي پريشاني نہ هئس ۽ چو هجيس. هو منهنجو بهادر نظرياتي ساٿي آهي. نرجن سان سڀ مذاق ڪندا آهن تہ تون نہ تہ ڪنجوس آهين ۽ نہ بزدل، بلڪ تمام گهڻو بهادر. مونکي ياد آهي. ادي زبيده ۽ مان جڏهن گرفتار ڪري نارا جيل آندو هئن تہ ڪندياري وڃڻ کان هڪ رات اڳ حيدرآباد سٽي لاڪپ تي ترسيون هيون سين. نرجن سپاهين کي ڪجهہ پئسا ڏئي اسان سان ملي تمام گهڻو حوصلو ڏنو هو. ۽ اڄ بہ حيدرآباد کان ***نظرياتي ساٿين ۾ واحد نرجن هو جيڪو مون سان ملڻ آيو هو.*** هڪ ٻي قيدياڻي زرينہ ملڻ آئي. چيائين تون آزاد نہ ٿي آهين، اڄ مان آزاد ٿي ويم. زرينہ سرگودها جي رهڻ واري هئي عمر جي ننڍي هن سان بہ اهوئي مسئلو هو تہ هن جو مڙس هن کي پئسن تي هلائيندو هو ۽ هڪ ڏينهن ڪنهن ڇاپي ۾ گرفتار ٿي. پر جيل جي چوديواري ماڻهن کي گهڻو ڪجهہ سيکاري ٿي. هڪ تہ سيني کان الڳ رهڻ ۽ قيد ۾ جيل انتظاميہ جو صحيح رويو نہ هئڻ ڪري ڪافي ڳالهين کي قبول ڪرڻو ٿو پوي زرينہ آصف ۽ مون وٽ ايندي هئي. اسانجو سڄو ڪم ڪندي هئي ۽ پوءِ ويهي ڪافي دير تائين ڪچهري ڪندي هئي. انهي ڪري آزاد ٿيڻ وقت چوي پئي تہ هاڻي مان گهر ۾ ڏاڍو ڀاري ڪري گذر ڪنديس پر مڙس جي چوڻ تي نہ لڳنديس آزاد ٿيڻ وقت هن پنهنجو سڄو سامان قيدياڻين ۾ ورهائي ڇڏيو پوءِ زرينہ موڪلائي ٻاهر وئي تہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿوري دير ڪانپوءِ ميٽرن وري واپس وٺي آيس ته هن جو جيل وارن حساب ڪيو آهي اجا 10 ڏينهن گذارڻا اٿس. مونکي ۽ آصف کي بلڪل سمجهه ۾ نه پيو اچي ته ڪهڙي ڳالهه آهي. واقعي جيل وارن ڪان ڀل ٿي آهي. جيڪڏهن ڀل ٿي آهي ته اها وڏي ۾ وڏي نااهلي آهي. بهرحال زرينه ڪلي پئي ۽ چيائين منهنجي ماءُ غريب آهي مان به غريب آهيان ۽ غريبن لاءِ ڪو قانون ناهي هوندو. زرينه جي اها ڳالهه ڏاڍي گهري هئي واقعي هن ملڪ ۾ پئسي تي قانون قاعدا ٺهندا آهن رستي هلندي ڪا گاڏي خلاف ورزي ڪندي ته سارجنٽ سيٽي وڄائي خوب ٻانهون مٿي ڪري پيو گاڏي روڪيندو ۽ آرام سان هٿ ۾ ڪنيل ڪاپي جي هينان هٿ ڪري ڊرائيور يا ڪنڊيڪٽر ڪان 20 رپيا وٺي ڇڏي ڏيندو اهڙي نموني اسانجي ملڪ جو قانون 20 رپين ۾ وڪرو ٿي ويندو.بهرحال زرينه کي چيڙايون پيون ته اڄ پهرين اپريل آهي توسان اپريل فول ٿيو آهي. ايتري ۾ ننڍڙو لالا (خداءِ نظر) آيو هي ننڍڙو ٻار آهي ننڍڙي لالا جي پيءُ کو ڏوهه ڪيو هئو ۽ سزا هن جي گهرواري ۽ ٻارن کي ملي هئي. هنن وٽ ڊنگ جا ڪپڙا به نه هئا. ميٽرن ڪپڙا آڻي ڏنا هئا. ٿوري دير ڪانپوءِ اسين ڪمرن ۾ ويوسين. آصف ۽ مان ڪلاڪن جا ڪلاڪ بحث ڪنديون هيون سين. ڪڏهن ڪنهن ڪتاب تي ڪڏهن ڪنهن موضوع تي. پنهنجن ساٿين کي به ڏاڍو ياد ڪنديون هيوسين. قيدياڻيون چونديو ن هيون توهانکي ايترو دماغ ڪا ڏانهن ٿو اچي انسان جڏهن شعور جي منزل تي پهچندو آهي ته ڪيترا موضوع خود به خود سامهون ايندا آهن. جاويد شڪور جي ٻن ننڍڙن پٽن جا خط هئا جن ۾ هنن تمام گهڻي همت افزائي ڏياري هئي. آصف ڪلي چيو ڏس حميده هاڻي ٻار ٿا اسانکي چون ته همت ڪيو. مون چيو ته ٻاجي هو آزاد آهن، آزاد اڏامندڙ پکي ڪيترو به ننڍڙو هجي پر پڃري ۾ بند شينهن کي به خبر هوندي آهي ته مان قيد ۾ آهيان ۽ هو آزاد پر اسانجو قيد وڏي آزادي لاءِ آهي. اهڙي آزادي جيڪا قومن جي آزادي هجي، اظهار جي آزادي هجي، حقن حاصل ڪرڻ جي آزادي هجي. رنگ، نسل، مذهب ڪان بالاتر ٿي انسانيت جي آزادي هجي. پوءِ خوب ڪچهري ڪئي سين. اسان جو ڪمرو ۽ ٻين قيدياڻين جو ڪمرو آمهون سامهون هئا هو به درياءَ مان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بيهنديون هيون ۽ اسان ٻہ ڳائڻ جومقابلو ٿيندو هو ميٽرن ايڏو خوش ٿيندي هئي. هيءَ ڪراڙي بيوه. پٽ ۽ ننهن هئس پر گهر نہ ويندي هئي ۽ چوندي هئي مونکي هتي مزو ٿو اچي. قيد جي ٻہ الڳ دنيا آهي هتي مايون باقاعده هڪ ٻئي سان ڏک سک ونڊينديون آهن. سوشل آفيسر ٻاهر پرت پرڻ جو سامان ڪٺي ايندي آهي ۽ قيدياڻين کي سيکاريندي آهي. ادي آصفہ ٻہ شيشو لڳائڻ سکيس. اسان ملاقات جو انتظار ڪنديون هيوسين ان ڪري جو ٻاهر ڇا ٿو ٿئي. شايد هر سياسي قيدي کي ٻاهر جي هليل تحريڪ جو ٻڌي وڏو حوصلو ملندو آهي. هڪ ڏينهن جيلر چنگيزي چيو، پنو ٻہ تہ عوام جو نمائندو هو. آصفہ چيس اسانجا ساٿي پنٽي جي دور ۾ ٻہ جيل ۾ هئا. هي ڏس منهنجي ساٿي ڪيتري ننڍي آهي هن کي ٻہ جيل ۾ قيد ڪيو ويو هو ۽ مطالبو ڪهڙو هو تہ ڪاليج قائم ڪيو. جيلر کي ٿوري ڪاوڙ ٻہ هئي. جڏهن نذير موسان ملاقات لاءِ آيو هو تہ آصفہ لاءِ ٻہ جيلر کي چيو هئائين ۽ جيلر ملڻ نہ پي ڏنو. جيل انتظاميہ جي شل نہ ڪنهن تي ڪاوڙ ٿئي يا ملاقات ڪرڻ کان اڳ هنن جي ٻہ خرچي مقرر هوندي آهي . اهڙو تہ هن جو رويو هو پر مون چيو اسانجا هاري ۽ مزدور ليڊرآهن. ڪلي چيائين تڏهن تہ توهين جيل ۾ آهيو. اسانکي هي روز چوندا هئا تہ توهانجي سياڻ شنوائي آهي ۽ گارڊ نہ هئڻ جو بهانو ڪر ي وري ٽاري ڇڏيندا هئا. اهو ٻہ چوندا هئا تہ توهين بي ڏوهي آهيو پر هن ملڪ جو قانون قائدو ڪهڙو آهي. جنهن ملڪ ۾ اقتدار عوام جي چونڊيل نمائندن کان کسي، چور دروازي کان اچي فوج حڪمراني ڪري. ملڪ جو ڪهڙو حال هوندو ياڪهڙو قانون هوندو. جيل ۾ هڪ اسمگلر حبيب الله رشوت ڏئي آفيس ۾ وينو هوندو هو پهرين اسان سمجهنديون هيوسين هيءَ انٽيلجنس جو ماڻهو آهي. پوءِ خبر پئي تہ نہ هي تمام وڏو اسمگلر آهي ۽ رات جو ٻہ سمهڻ لاءِ هن کي الڳ ڪمرو آهي.

پهرين مئي اچڻي هئي اسانجا ساٿي ٻہ جيل ۾ هئا. جيل انتظاميہ کان اجازت ورتي تہ اسانکي يوم مئي تي ملڻ جي اجازت ڏيو. جيل سپرينٽنڊنٽ چيو توهين هڙتال ٿا ڪيو ماحول خراب ٿا ڪيو. مچ جيل ۾ ڪڏهن ٻہ ڪنهن قيدي کي ڳالهائڻ جي همت نہ هئي، توهانجي اچڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪانپوءِ هوبي ڏپا ٿي ويا آهن. ادا رمضان ميمڻ چيو اسين ڪا بہ ناخوشگوار ڳالهہ نہ ڪندا آهيون. اسين سمجهون ٿا تہ هي سڀ ڊيوٽي تي وڪاميل آهن. اسانجي ئي طبقي جا. سپاٽي هي بيروزگار ٿيندا تہ نوڪري تي بحال ڪرائڻ لاءِ جدوجهد بہ اسانکي ڪرڻي پوندي. پوءِ پير شهاب ڏي اشارو ڪندي ٻڌايو تہ هنن تي پهرين رات تشدد ڪيو ويو تہ سپرينٽنڊنٽ چيو ٽيمپل ديره جي صوبيدار اسانکي صحيح خبر نہ ڏني هئي. انهي ڪري تشدد ڪيو ويو، انهي لاءِ اسين معافي وٺون ٿا. پوءِ اسانکي ڪجهہ سياسي ڪتاب بہ ڏنائون جيڪي بلوچ ساٿي حبيب جالب ڏئي ويو هو. مون پنهنجي لاءِ پاکستان کی تھذیب کا ارتقا. ڪتاب ورتو. مونکي جيل جي ماني ڪري اڪثر پيٽ ۾ تڪليف رهندي هئي پر ڪتاب ۾ پاڻ کي ايترو مصروف ڪري ڇڏيندي هئم جو سور جو احساس گهٽ ٿيندو هو. شايد جيل ۾ گهٽيون ڳالهيون جبرن پنهنجي ذهن تان گذارڻيون هونديون آهن. جيئڻ هتي جي بند ماحول ۾ اڪيلائي يا ڪنهن ضرورت پوري نہ ٿيڻ جو احساس نہ رهي.

پهرين مئي تي جيل انتظاميہ اها اجازت ڏني تہ توهين سياسي قيدي هڪ جاءِ تي ويهي ڏينهن گذاريو. اسانکي پنهنجي ساٿين سان ملڻ جي اجازت ملي. مون وٽ اچو رئو هو بٽرڪ مان گل پٽيا سن ۽ پوءِ رئي تي گلن سان يوم مئي جي شهيدن کي سرخ سلام لکيوسين. اچي رئي تي گلاب جا گل ڏاڍا سهڻا پيا لڳن ان ڪان وڌيڪ اهو تہ يوم مئي لکي وياسين. اسانجي ساٿين ڏٺو ڏاڍا خوش ٿيا. مان جيل ۾ پلي ٻيو دفعو وئي هئم پر عمر ۾ آصفہ کان گهٽو ننڍي هئم بلڪ سيني سياسي قيدين کان. انهي ڪري جيل ۾ مونسان منهنجي ساٿين جو رويو بہ جيئن ننڍي ڪنهن ڀيڻ سان هوندو آهي. بلڪ ادا رمضان تہ چوندو ئي ائين هو تہ هي منهنجي ننڍي ڀيڻ آهي. پر حوصلو وڌيڪ اٿس. صدارت مونکان ڪرائي وئي. اسان سيني تقريرون ڪيون، نعرا لڳا. مان سمجهان ٿي تہ پاڪستان جي تاريخ جي اها پهرين يوم مئي جيل ۾ قيدين عورتن ۽ مردن گڏجي ملهائي هجي. وري اسان بينر جيڪي ساٿين بہ ٺاهيا هئا وارڊ ۾ ڪٺي گهمياسين ۽ نعرا هنيا. ان ڪانپوءِ پير بخش صامد ٻوڙ تمام سٺو پچائيندو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي ۽ گوشت دال پچايو هئائين. اسان سڀني گڏجي ماني کاڌي. شام جو بئريڪ بند ٿيڻ کان اڳ پنهنجي وارڊ ۾ موٽي آياسين. اسان اهو سوچيوسين ته اڄ يوم مئي شڪاگو جي شهيدن جي ياد آهي يا پوري انسانيت جي لاءِ منزل جي مشعل. جيڪا رنگ نسل، مذهب ۽ ٻولي کان بالاتر ٿي صرف ۽ صرف انساني حقن ۽ بنيادي ضرورتن جي ويڙهه هئي. جنهن اڄ جي ڏينهن تي هر ڪنهن کي جهنجهوڙيو آهي. منهنجي خيال ۾ تاريخ جي هر جدوجهد تحريڪ لاءِ مثال هوندي آهي ۽ اڄ يوم مئي تي طبقاتي جدوجهد جي ذريعي شعور جي ويڙهه جو روشن مثال هو. ٻئي ڏهاڙي تي يوم مئي جي اخبار مليا. اسان سڀني قيدياڻين کي يوم مئي جي متعلق هدايون پيا ۽ سمجهايون پيا. جنهن تي هڪ پٺاڻي قيدياڻي چيو منهنجو هي پٽ آهي. مان توهان کي ڏيان ٿي. هن کي توهين پنهنجو ساٿي بڻايو. هڪ اڻ پڙهيل قيدياڻي به محسوس ڪيو ته قرباني ڪڏهن به رائگان ناهي ويندي ۽ سچ جي ويڙهه هميشه تبديلي ضرور آڻيندي آهي. سڄي ڳالهه ڪرڻ ڪانپوءِ چوڻ لڳي توهين جيڪو انقلاب چئو ٿا جڏهن اهو ايندو ته پوءِ هي جيل نه هوندا. آصف چين سپ کان پهرين اسين جيل جون ديوار ٽوڙينداسين. پٺاڻي خوش ٿيڻ لڳي ۽ چيائين پوءِ ته جلدي انقلاب اچي ته مان آزاد ٿيان. مونکي حيرت پئي ٿئي ته هن جو انقلاب تي ويساهه ايڏو پختو ٿي ويو جو سندس جي آزادي جيڪا ست سالن ڪانپوءِ ٿيڻي هئس اها به پري پئي لڳي.

بابا مونکي روزانه اخبار ۽ پوسٽ ڪارڊ يا هڪ صفحي جو لکيل خط ضرور موڪليندو هو خط ۾ ڪڏهن به صرف منهنجو نالو نه هوندو هو، بلڪ هميشه لکندو هو پياريون اديون آصف وحميده. آصف ڏاڍي خوش ٿيندي هئي، چوندي هئي اها هڪ سچي ۽ صحيح انقلابي جي سڃاڻپ آهي ته هو پنهنجي ذاتي رشتي کي ايتري اهميت نٿو ڏئي. مان توکان وڏي آهيان پهرين منهنجو نالو ٿو لکي ۽ پوءِ تنهنجو. هميشه جيل انتظاميه به انهي ڳالهه تي حيرت ڪندا هئا ته آخر اهو ڪير آهي. هنن کي اهو شڪ هو ته لکڻ وارو منهنجو والد نه پر ڪو لکل پارٽي جو ماڻهو آهي. بلڪ آصف مونکي هڪ ڏينهن چيو، حميده جيلر مونکان پڇي پيو ته هي ماڻهو ڪير

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي جيڪو روزانہ اخبار ۾ خط لکي ٿو. مون چيو مانس تہ یہ میرے بابا ہیں۔ چيائين جيڪڏهن تنهنجو پيءُ آهي تہ پوءِ حميده جو ڇا لڳي ملهائي هو سنڌي آهي ۽ تون اردو ڳالهائڻ واري. مون چيو مانس تہ اها اسانجي زبان آهي اهو رشتو ناهي رشتو اهو آهي جيڪو توهين هن خط ۾ ڏسو ٿا. مون آصف کي چيو باجي توهان بلڪل صحيح چيس ڇاڪاڻ جو بابا اسانجو ساٿي بہ آهي. جيل ۾ اسانجا ڏينهن هونئن تہ ڏاڍا سناپيا گذرن. سنا مان مراد ائين نہ تہ ڪو جيل سٺو هو پر ان لاءِ تہ اسان تي ڪنهن بہ قسم جي ڪا مايوسي نہ آئي. ٻن مهينن گذارڻ ڪانپوءِ بہ ائين پيو لڳي ڄڻ اسان جي همٿ وڌي آهي، گهٽي ناهي. ها البتہ پهرين مارچ مهيني ۾ آيا هئاسين تہ سيءُ تمام گهٽو هئو ۽ هاڻي وري گرمي. مئي مهينو مڃ جيل بہ ڄڻ ڪوئلن تي پچڻ جي برابر هو. ڪڏهن ڪڏهن لائيٽ هلي ويندي هئي پوءِ تہ ڏاڍي حالت خراب هئي. آصف ڪراچي جي رهڻ واري هئي ۽ ڪراچي جي موسم تمام سٺي هوندي آهي. انهي ڪري ڏاڍو محسوس ڪندي هئي. هڪ ڏينهن مون چيو مانس باجي ائين سمجهون، اسين ڦاسي گهاٽ ۾ آهيون ۽ هي 1000 ووٽ بلب اسانجي مٿان ٻرن ٿا ۽ اسين انقلاب جي روشني سمجهي برداشت ڪيون ٿا. تہ کلي چيائين ڏاڍي استاد آهين. اهي ڳڻ توکي نذير سيکاريا آهن. مون چيو ***باجي نذير سان شادي ٿئي تہ اڃان هڪ مهينو ٿيو آهي، تنهن ۾ بہ هو ڪيترا ڏينهن ٻاهر رهيو آهي، اهو سڀ ڪجهہ حالتون ۽ اسانجي نظرياتي شعور سيکاريو آهي. جميلہ بوپاشا جڏهن جيل ۾ ويندي آهي تہ هن تي ڪيترو ٽارچر ڪيو ويندو آهي.*** هو بہ اسان جهڙي عورت هئي جنهن پنهنجي مقصد خاطر سڀ ڪجهہ سٺو. انقلابي جڏهن وڙهندا آهن تہ ٽارچر دوران بغير انهي فرق جي تہ اها عورت آهي يا مرد سڀ ڪجهہ سهندا آهن. پوءِ چو نہ پلي انهن جي جسم جي هر حساس جاءِ تي بہ ٽارچر ڪيو وڃي ۽ انهي جا مثال تاريخ ۾ اسانکي بهادر عورتن جي ڪردار ۾ ملندا. اسين بہ انهن جي نقش قدم تي آهيون. ليلا خالد جيڪا پنهنجي وطن جي آزاديءَ لاءِ قيد ٿئي تي. 3 دفعا جهاز هاءِ جيڪ ڪري تي ۽ پلاسٽڪ سرجري ذريعي پنهنجي اصلي چهري کي بہ مٽائي تي ڇڏي، اهو جذبو ليلا کي انقلاب جي راهہ ۾ وڌيڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مضبوط ڪري ٿو. قيدياڻي زرينہ اسانجون ڳالهيون غور سان ٻڌي پئي ۽ دعا ڪرڻ لڳي. باجي مان نماز ڪانپو دعا گهرنديس توهانکي ڪير ايترو ظلم نہ ڪري جيترو توهانجي پينرن تي ڪيو ويو آهي هن جي ليکي ليلا ۽ جميلہ اسانجون پينرون آهن. اها هڪ حقيقت آهي تہ رشتي جي لاءِ ماءُ جڻي. اهو صرف رشتو ناهي پر هن ڌرتي مان ئي پيدا ٿيندڙ هر انسان جو هڪ ٻئي سان رشتو آهي ۽ جيڪڏهن نظرياتي رشتو آهي تہ دنيا جو مضبوط ۽ پاور فل رشتو آهي.بهرحال ڳالهيون ڪندي رات ٿي وئي رات جو چنڊ گرهڻ هئي قيدياڻين جي دري جي سامهون چنڊ نظر پيو اچي ۽ اسان جي پٺ هئي ان ڪري اسانکي هو پل پل جي خبر ڏيڻ لڳيون وري زور زور سان قرآن بہ پڙهن پيون. مسلم مذهب ۾ تصور آهي تہ چنڊ ۽ سج گردش ۾ ايندا آهن ۽ ڪا مصيبت هوندي آهي ۽ اها سزا آهي. جڏهن تہ سائنس تصديق ڪئي آهي تہ دنيا جي هن گول دائري ۾ جڏهن سج ۽ چنڊ آمهون سامهون اچن ٿا تہ هڪ ٻئي جا ڪرڻا پوڻ ڪري سج گرهڻ يا چنڊ گرهڻ ٿئي ٿي. بهرحال ڪنهن بہ سيارن جو آمهون سامهون اچڻ سان هر شي تي اثرضرور پوندو آهي انهي جو مطلب اهو ناهي تہ الله سزا ۽ جزا ڏني آهي. صدين کان اسانجي مذهب ۾ غلط رسمن ۽ روايتن جو حاوي ٿيڻ ۽ تعليم ۽ شعور جي گهٽتائي ڪري انهن قيدياڻين سان ڪوبہ اهڙو بحث نہ پيا ڪريون جن سان هنن جي دل آزاري ٿئي. صبح سان صوبيدار آيو چيائين اڄ توهانجي پيشي آهي، ٽيمپل هلڻو آهي. اسان تيار ٿي ماڙي(جيلر جي آفيس) وياسين. پير شهاب، الطاف، سليم اڳ ۾ ويٺا هئا. اسانکي اسانجو سامان واپس ڪيو ويو. شايد جيل انتظاميہ کي خبر هئي تہ اسين اڄ آزاد ٿي ويندي سين، ان ڪري جمع ٿيل سامان واپس پيا ڪن. بلڪ جيلر مونکي سڏ ڪري چيو تہ اسانکي خبر آهي تہ توهان هن نوٽ بوڪ ۾ جيل جي ڊائري لکي آهي، اسانکي ڏيڪاريو. مون ڪاپي اڳيان رکي مان. چاڪاڻ جو مون سيڪجهہ سنڌي ۾ لکيو هو. راجہ صاحب، جنهن کي ڊائريڪٽر پيا چون ان مونکي ڪاپي واپس ڪئي. صرف ايترو چيائين تہ توهان اسانجي لاءِ چا لکيو آهي. مون چيو جيڪڏهن توهانجو اسان سان سٺو رويو رهيو هوندو تہ مان سٺو لکيو آهي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيڪڏهن خراب هوندو ته تنقيد هوندي پير شهاب مونکي سنڌي ۾ جيو اڊي ائين ته نه چئوس، ڪسي ونندو. مون پير شهاب کي ڇيو ڊائري ڪسبندو ذهن ته نه ڪسيندو. منهنجو ذهن ته آزاد آهي. بهرحال راجه صاحب واقعي ڏاڍو سمجهدار هو. اهو صرف اسين نه پيا چئون.بلڪ هر قيدي چوندو هو اسان ڏٺو ته جيلر به اندر وزٽ تي ايندو هو ته سڀ قيدي گهبرائيندا هئا پر راجه صاحب جي اچڻ تي راجه صاحب کي سڀ درد ٻڌائيندا هئا. خير اسان جيل جي دورازي کان ٻاهر نڪتوسين. ٻاهر جي دنيا به عجيب هوندي آهي. قيدي جڏهن جيل جي دروازي کان اندر قدم رکندو آهي ته ظلم خلاف نفرت بغاوت. پنهنجي مقصد خاطر ويڙهه جو ذهن ۾ رکي اندر اچڻ کان اڳ پنهنجو پاڻ سان وچن ڪندو آهي ته مونکي شڪست ناهي قبول ڪرڻي ۽ جڏهن وري گيٽ تان ٻاهر قدم رکندو آهي ته فاتح سياسي ڪارڪن وانگر چڻ ضمير جي عدالت ۾ پنهنجو پاڻ کي هلڪو محسوس ڪندو. اسين پلي جو اڄان شنوائي تي وڃون پيا پر هن مهينن جي مستقل جيل ۾ رهڻ ڪانپوءِ به جيڪا مايوسي نه هئي تنهن ڏاڍو حوصلو ڏنو. سامهون مڇ شهر جا پهاڙ هئا اسٽيشن ٿورو پريري هئي. اسين پنڌ ئي وڃون پيا اهو مطالبو ڪري پئي سگهياسين ته ڪنهن گاڏي ۾ وڃي وڃو پر پنڌ وڃڻ ۽ مڇ جي شهر جي خوبصورتي ڏاڍي سٺي پئي لڳي. ٽرين جو سفر سڄي رات جو هو. ٽيمپل ديره پهچڻ ڪانپوءِ اسانکي ڪورٽ ۾ وٺي پئي ويا ته هڪ برقعي ۾ مائي اچي هٿ ملايو. آهسته چيائين مان سعيده (بيگم پير بخش صاحب) آهيان مونکي نيڪ محمد ٻڌايو جنهن توهانکي اسٽيشن تي ڏسي ورتو هو. هن عورت جو به حوصلو هو. چيوسين پاڄائي ادا پير بخش اڃا جيل ۾ آهي صرف اسانکي آندو اٿن ته چيائين پير بخش مرد آهي زال ته ڪانهي جو برقعو پائي گهر ۾ ويهي توهين اينرو پري کان اچي هتان جي هارين جي حقن لاءِ جيل ڪاٽيو آهي باقي مڙسن تي اها مهل اچڻي آهي. اها هن عورت کي خبر نه هئي ته خود هن جو ڳالهائڻ اسان لاءِ ڪيترو حوصلي وارو هو. ڇاڪاڻ جو اسين هڪ پارٽي ڪارڪن جي حيثيت ۾ تحريڪ ۾ شامل ٿيا هئاسين. هن عورت صرف پنهنجي مڙس سان وفاداري ۽ ان جي جدوجهد کي صحيح

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پئي سمجھيو. جنھن جي ڪري سڄي تڪليف پوڳي پئي. ايتري ۾ تحصيل دار آيو. ڳالھيون ٿينديون رھيون پھرين تہ ھي انھي ڪوشش ۾ ھئا تہ ڪابہ قانوني ڪارروائي ھلڻ ڪانسواءِ صرف ڳالھين ۾ سڄو قصو ختم ڪري ھنن کي اسين چئو ن توھين آزاد آھيو. پر اسان ھن جي ھر ڳالھ کي ڪوڙو ڪيو ۽ ھارين سان ڪيل ڏاڍاين، ھنن جي خون بھا معاوضي ۽ انصاف لاءِ پنھنجي فيصلي تي اٽل رھياسين. تحصيل دار چيو توھان مارشل لا جي خلاف ورزي ڪئي آھي. توھين صرف ايترو لکي ڏيو تہ مارشل لا جي خلاف ورزي نہ ڪنداسين. مون چيو ہار رئندو آھي تہ ان جا سببِ ھوندا آھن ظاھر آھي تہ ھو بک اڃ يا ڪنھن سبب ڪري رئندو. ماءُ جو فرض آھي تہ ان جي تڪليف کي سمجھي ۽ ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪري. اسان جا مطالبا گورنمينٽ پورا ڪري. چاڪاڻ جو اھو اسانجو حق آھي پلي اھا فوجي حڪومت ھجي يا عوامي. اسانجو تقريباً 3 وڳي تائين بحث جو سلسلو ھليو. پوءِ باقاعده ھڪ ھڪ کي الڳ گھرائي بيان رڪارڊ ڪرايو ۽ شام جو وري مڃ جيل اماڻيو ويو. جيل انتظاميہ حيران ھئي تہ توھين آزاد نہ ٿيا. ڊائريڪٽر راڄ صاحب ڏاڍي ھمدردي ۾ پڇي پيو. بھرحال اسين واپس وارڊ ۾ ويون سين قيدياڻيون جيڪي اڳ ئي ڪجھ پريشان ھيون. چوڻ لڳيون توھين ھليون ويون تہ سامھون ڪمرو خالي ڏسي اڄ اسين سڄو ڏينھن اداس رھيوسين پر توھين واپس آيون آھيو تہ اڃا اداسي وڌي وئي تہ توھين آزاد ڇو ڪونہ ٿيون. اسان چيو اسانجا مطالبا نہ مڃيا ويا انھي ڪري قيدياڻين ويچارين جو ڪھڙو ڏوھ ھو تہ پنھنجي ھر ھمدردي اسان سان شيئر ڪن پيون بھرحال ڪجھ ڏينھن ڪانپوءِ اسانکي چيو ويو تہ توھانجي ضمانت ٿي وئي توھين آزاد آھيو. صوبيدار جيلر، جيل سپرينٽنڊنٽ جلدي جلدي ڪري ھر ڪارروائي مڪمل ڪرائي ۽ چيو تہ ھنن کي مڃ اسٽيشن تي گاڏي ۾ ويھاري اچو. اسان مھراڻ ڪوئٽا ايڪسپريس ڪراچي وڃڻ واري گاڏي ۾ ويناسين. جيڪب آباد تائين سول ڊريس ۾ پوليس وارا اسان سان ھليا ۽ پوءِ اڳتي اسين اڪيلا ھئاسين. اھڙي نموني اچانڪ اسانجي مڃ جيل مان آزادي تي خبر پئي تہ مطالبا مڃيا ويا ۽ ڪجھ قاتل گرفتار بہ ڪيا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ويا آهن. جيڪي پوءِ ادا رمضان ميمڻ وارا چوندا هئا تہ انهن سان گڏ مچ جيل ۾ هئا. ادا رمضان وارا اسان کانپوءِ آزاد ٿيا.

محرابپور پنهنجي بابا جي گهر ويم. آصف پير شهاب، سليم حيدرآباد ۽ ڪراچي ويا. مان جيئن گهر پهتم تہ خبر پئي منهنجي آزاديءَ کان 10 ڏينهن اڳ نذير گرفتار ٿي چڪو آهي. مان فورن تيار ٿي ڪنڌياري ٿاڻي تي ويم. نذير هڪ ڪولي ۾ بند هو. پوليس وارن چيس تنهنجا گهر وارا ملڻ آيا آهن. نذير جي هٿن ۾ هٿڪڙي لڳل هئي. ورانڊي ۾ ٻہ ٽي کٽون رکيل هيون. قمبر ياءُ ادي زبيده، مهرالنساءِ، قمرالنساءِ هڪ کٽ تي ويٺا ۽ مان نذير ٻي کٽ تي ويٺاسين. کٽ جي پائي سان هٿڪڙي ٻڌي ويا هئا. نذير جا هٿ پير تمام نرم ۽ سهڻا سنهڙا هوندا هئا. هٿڪڙي چوڙي وانگر لهي ويندي هئس، پر پوليس وارن کي ڪڏهن اهو تاثر نہ ڏنائين ان وقت هن آرام سان هٿڪڙي لاهي اسان سان ويٺو ماني پيو کائي. پوليس وارو آيو. هن ويچاري جا تہ پگهر نڪري ويا. چيائين سائين توهانجي هي هٿڪڙي ڪنهن لاٿي. نذير کلي چيس تون گهبراءِ نہ، هيڏي ڏس مان پائي ڇڏيم. مونکي جي پڇڻو هجي ها تہ ڪڏهوڪو ڀڄي وڃان ها. پوءِ ويچارو پوليس وارو پنهنجي ڊيوٽي جي ڊپ ۾ مستقل بيٺو رهيو. اسان نذير سان موڪلائي هليا آياسين ٻئي ڏهاڙي مان حيدرآباد ويس. مون کي ڪنهن بہ قسم جو افسوس نہ هئو تہ نذير منهنجي آزاديءَ کان اڳ جيل ۾ آهي. ڇاڪاڻ جو اسان ٻنهي جي هڪ ٻئي سان نظرياتي هم آهنگي هئي.

حيدرآباد پهچندي رات جو ٽريڊ يونين آفيس ۾ مان ويٺي هئم. اجان جيل جا حال احوال ڪريان پئي تہ بدر ابڙو آيو. خبر پئي تہ نذير عباسي جو والد گذاري ويو آهي. مان ان وقت رات جو ئي بدر ابڙي سان گڏ ٽنڊوالهيار ويم. نذير جي والده صدمي ۾ چُور هئي. هڪ پٽ جي گرفتاري ٻيو مڙس جو گذاري وڃڻ، هڪ عورت ڪان ان جي درد جو ڪاٿو نٿو ڪري سگهجي. مان انهيءَ ڏينهن امڙ سان رهيس. هن جي عجيب ڪيفيت هئي. سيني جي سامهون مونکي ڪجهہ چئي بہ نہ پئي سگهي. ڇاڪاڻ جو ٻيا سڀ نذير جي سياسي هلچل جي مخالف هئا. مون امان کي اهو چيو امان مان

سپاٽي نذير کي وچي ہڏائينديس تہ سندس اکين ۾ ڳوڙها نہ رکيا. ڇو ته جونڌي هجي تہ نہ ہڏائجانس. ڏک ٿيندس هو پاڻ قيد ۾ آهي وري ڪنڌ. ڏوٿي چيائين تنهنجي مرضي آهي ۽ پوءِ شديد غم ۾ گم ٿي وئي. مان ہئي ڏهاڙي ڪنديارو لاڪپ تي ويم تہ خبر پئي نذير کي ڪنهن ٻي جاءِ تي وٺي آيا آهن. مان ۽ ادا سهتو نوابشاهہ وياسين، اتي ڪيرہ نہ پيو ہڏائي. آخر ايس ڊي ايم سان ملياسين. انهيءَ ہڏايو تہ نذير تي شادي جو ڪيس آهي. مون چيو جيڪڏهن نذير تي شادي جو ڪيس آهي تہ پوءِ مان بہ ان ۾ شامل آهيان. بهرحال ايس ڊي ايم ٿورو شڪي بہ ٿئي پيو. ڇاڪاڻ جو اُهو ڪو جواز ناهي ۽ آخر چيائين نوشهرو سب جيل تان پڇا ڪرايو. نوشهرو وياسين پوءِ نذير کي سندس والد جو بہ ہڏايو ۽ هن جي اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا. اسان خبر ہڏائي ۽ ڪجهہ سامان ڏئي هلياوياسين مان محرابپور ويم ۽ صبح سان امان ڪريلا قيمو پري پچائي ڏنا تہ نذير کي وٺندا آهن. ماني ڪٽي نوشهرو پهتم تہ نذير عباسي کي غائب ڪيو ويو. پڇا ڪرڻ تي صرف ٽاريندا رهيا. ان ڪانپوءِ ڪا خبر نہ هئي تہ نذير کي ڪاڏي وٺي ويا. ڪڏهن حيدرآباد ڪڏهن ڪراچي ڪڏهن خيرپور بهرحال هر جڳهہ تي معلوم ڪرڻ جي باوجود خبر نہ پئي تہ ڪاٿي آهي ۽ پوءِ ڪراچي ۾ بئريسٽر علي امجد ناحق بند (حبس بيجا) جي رٽ داخل ڪئي ان ڪانپوءِ اسان پوري ملڪ ۾ احتجاج ڪيو خاص طور تي سنڌ ۾. پنجن مهينن ڪانپوءِ حيدرآباد گهر ۾ مان، امداد چانڊيو ۽ انعام رند ويٺا هئاسين تہ نذير اچانڪ آيو. اسين حيران ٿي وياسين. نذير ہڏايو تہ مونکي 20 رپيا ڏئي ڪوئٽا اسٽيشن تي ڇڏي ويا ۽ چيائون تہ تنهنجي والده بيمار آهي، پيءُ بہ مري ويو آهي، تنهنجي گهر واري آئي آهي ۽ هاڻي گهر وڃ. چيائين مان سڀ ڪان پهرين تہ اخبار ورتي سوچيم ڪٿي فوجي حڪومت تہ نہ ختم ٿي وئي. پر پوءِ خبر پئي تہ نہ. نذير اچا حال احوال ڪري پيو تہ سهيل سانگي نياپو ڪٽي آيو تہ محرابپور ۾ بابا ڪان پڇا ڪئي وئي آهي تہ نذيرعباسي توهان وٽ آيو آهي! بابا حيران ٿي ويو ۽ چيائين تہ اسانکي اها بہ خبر نہ آهي تہ نذير ڪٿي آهي لڳي پيو تہ فوج ڪو ڊرامو

ڪري، نذير کي آزاد ڪيو. چاڪاڻ جو هاءِڪورٽ ۾ ناحق بند جي رٽ جو بہ اثر هو ۽ پوءِ وري گرفتار ڪرڻ پئي چاهيو. بهرحال نذير حال احوال ٻڌايا تہ هن کي قلعي ڪئمپ ۾ رکيو ويو. شاڪر شاهہ ۽ مانڌل شر بہ سندس ڪولين پرسان هئا. نذير سنڌيءَ ۾ ڳائڻ واري انداز ۾ انهن کي چوندو هو تہ گهٻراءُ نہ ۽ فوجي سپاهي چوندا اهئا تہ "گائو تمهاري آواز بهت اچهي هي."
چاڪاڻ جو انهن کي سنڌي سمجهہ ۾ نہ ايندي هئي. نذير ٻڌايو تہ سندس ڪولي بلڪل ننڍڙي هئي دروازي ۾ هڪ ننڍڙي دري پيل هئي جنهن مان هي پاڻي گهرندو هو. باقي ڪولي ۾ ڪجهہ بہ نہ هئس. هن جو روزانو جو معمول هو تہ هٿن ۽ پيرن سان سڄي ڪولي کي ماپي. چاڪاڻ جو ہي ڪابہ وندر نہ هئس. هفتي ۾ بہ دفعا وهنجڻ لاءِ چوندا هئس ۽ اڌ ڪلاڪ لاءِ واش روم، مطلب تہ سختي تمام گهٽي هئس. روزانہ فوجي گهرائي ڪڏهن نرمي ۾ تہ ڪڏهن سخت ٽارچر ڪري چوندا هئس تہ تنهنجي ڪل مان جوتا تيار ڪرائيندا سين جيڪڏهن تون پنهنجي ساٿين جا نالا نہ ٻڌايا. وري سرخ پرچم ۽ هلچل لاءِ چوندا هئس تہ هي ڪير ٿو ڪڍي؟ نذير عباسي چوندو هئس تہ مان نٿو ڪڍان، باقي مان شاگرد اڳواڻ آهيان مان ۽ منهنجي زال حميده ۽ ساٿي گڏجي اسانجي اخبار مشعل ڪڍندا آهيون. مشعل اخبار حميده پاڻ لکي سائڪلو اسٽائيل ڪرائيندي آهي. بهرحال انهن کي يقين هئو تہ هيءَ ارادي جو مضبوط انسان آهي ڪڏهن بہ نہ ٻڌائيندو. نذير ڪڏهن بہ ڪنهن ساٿي جو نالو ڪٿي ڪنهن کي تڪليف ۾ نہ وجهندو هو .امداد چانڊئي چيس تہ حميده جو نالو ڇو ڪنئي تہ ڪلي ڇيائين (جيڪا ڳالهہ مذاق ۾ هئي) تہ انهي بهاني اها بہ اتي گرفتار ٿي اچي ها .گهٽ ۾ گهٽ ڪڏهن ڪڏهن فوجي آمهون سامهون تہ آٿين هان. اسان فورن تيار ٿي ٽنڊوالهيار وياسين، چاڪاڻ جو نذير والد جي فوت ٿيڻ ڪانپوءِ پهريون دفعو وڃي پيو. ٽنڊوالهيار ۾ پنهنجي والده سان مليو. نذير پنهنجي والده کي ڪجهہ بہ نہ پئي ڏئي سگهيو سواءِ سندس اکين اڳيان هڪ بہ ڏينهن رهڻ جي. لڪي لڪي ماءُ سان ملندو هو. پيڻ زرينہ جي گهر رهنداهئاسين چاڪاڻ جو ڇاپي لڳڻ جو خطرو رات جو هوندو هو. رمضان شريف جو مهينو هو. نذير پنهنجي ماءُ سان ڏک ونڊڻ لاءِ ايترو ڪري پئي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سگهيو تہ ان جي ڳالهہ ۾ پاڳي پائيوار ٿئس. هن ٽي روزا رکيا. پيڻ زرينہ چيس تہ نذير تون اڃ ٿي ايترو ڪمزور ٿي ويو آهين، هتي امان ڪانهي ماني ڪاءُ. امان کي چونداسين تہ تو روزا رکيا آهن. چيائين تہ *افطاري ۽ سحري امان سان ڪندس، مان پنهنجي ماءُ سان ڪوڙ نٿو ڳالهائي سگهان. اسين بڪ هڙتال بہ تہ ڪندا آهيون مان پنهنجي ماءُ جي محبت خاطر ٽي ڏينهن روزا رکيا تہ ڇا ٿي پيو.*

اسان ٽن ڏينهن ڪانپوءِ جڏهن حيدرآباد آياسين تہ ساٿين ٻڌايو نذير جي تمام گهڻي پڇا ڳاڇا ڪئي پئي وڃي. پارٽي فيصلو ڪيو آهي تہ روپوش ٿي وڃ. نذير ٻيهر روپوش ٿي ويو. ان ڪانپوءِ نذير لڪي لڪي ڪڏهن رات جو گهر ايندو هو. مونکي صرف اهي ڏينهن ياد آهن. منهنجي طبيعت تمام گهڻي خراب هئي ۽ تقريباً مهينو پورو ماني وغيره نہ کاڌي هئي. نذير روپوشيءَ ۾ بہ حليو مٽائي فلم ضرور ڏسندو هو. گانن ٻڌڻ ۽ ڳائڻ جو شوقين هو. جڏهن منهنجي طبيعت ڪجهہ بهتر ٿي تہ چيائين هل فلم ٿا ڏسي اچون. انهي زماني ۾ ڪا ونڊر بہ نہ هئي. سئنيما اسڪوپ تمام گهٽوهو. روپوش هئڻ ڪري مونکي برقعو پاتل هو. نذير کي ڏاڙهي رکيل هئي. اسان آخري شو ڏسي پنڌ ئي پنڌ گهر ڏانهن اچون پيا تہ ڪو سائيڪل تي پوليس وارو هٿ ۾ پنا هئس لهي اسانجي پويان هلڻ لڳو. مون نذير کي چيو تہ پوليس وارو ڪير آهي. چيائين چپ ڪري هل. ٿورو اڳتي وڌياسين تہ ٻہ ٽرڪ پوليس جون ۽ موبائيل بيٺيون هيون. هي تقريباً اسانجي گهر جي سامهون هئا. پوليس وارن منهن ۾ ٽارچ جي روشني ڏئي بيهاريو. پڇيائون تہ ايتري رات ۾ ڪاڏي ٿا وڃو. نذير چين فلم ڏسي موٽيا آهيون .گهر ٿا وڃون، ايڊريس ڪنهن ٻي علائقي جي ٻڌايائين. پوليس چيو، وڃو ۽ آئنده ايڏي رات ۾ نہ نڪرندا ڪيو. هاڻي اسان ڪاڏي وڃون. ڪالوني جي اندران هڪ رستو هو. ڇاڪاڻ جو پوليس روڊ تي هئي. گهر پهتاسين جيڪي بہ پمفليٽ وغيره هئا. پڳل چوڙين جي ڍير ۾ لڪاياسين ڇاڪاڻ جو انڊس گلاس فيڪٽري جي ڪالوني هئي سڄي رات ننڊ نہ آئي. سوچيوسين تہ هاڻي ڪيڏي مهل بہ ڇاپو لڳي سگهي ٿو. اسان ٻن ڄڻن جي سڄي رات پارٽي جي مقصد لاءِ ميٽنگ هلي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فلم ڏسڻ واري انٽرٽينمينٽ تہ وسري وئي. صبح ٿيو تہ پوليس بہ وڃڻ لڳي سوچيوسين تہ خطرو ٽري ويو. مان مالڪ مڪان ڏي بهاني سان ويم. پڇيومانس تہ پوليس رات ڇو بيٺي هئي. وراڻيائين تہ انڊس گلاس فيڪٽري جي ڪري ڪڏهن ڪڏهن پوليس ايندي آهي. گهر اچي نذير کي ٻڌايو ۽ پنهنجي بي وقوفي تي خوب کلياسين. پر اها بہ هڪ حقيقت آهي تہ ڪنهن بہ خوش فهمي يا غلط فهمي ۾ نہ پئي رهي سگهياسين. بهرحال بي ڏهاڙي تي نذير هليو ويو.

چاچا شميم واسطي ٻڌايو تہ مونکي شڪ آهي تہ ڪي انٽيلجنس وارا هتي چڪر تا لڳائين ان ڪري فورن گهر خالي ڪرڻو آهي .پوءِ مان ڪڏهن ڪٿي ڪڏهن ڪٿي رهڻ لڳس. *اسان ٻئي هڪ ٻئي جو شدت سان انتظار بہ ڪندا هئاسين. جڏهن ملندا هئاسين تہ اڪيلائي جو سفر وسري ويندو هو. نذير ڪو پئسي وارو نہ هو اسان ٻئي پارٽي هول ٽائيمر هئاسين پر ان جي باوجود زندگيءَ جو هڪ سرور هو خوبصورت حقيقت تي مبني خواب هو جيڪڏهن ڪي خواب بہ ڏسندا هئاسين* تہ اک کلندي ڪڏهن ڪڏهن حقيقت ۾ سامهون هوندا هئاسين. اسانجو مقصد، پارٽي سان ڪمينٽمنٽ ۽ سچائي ڪنهن کان ڳجهي نہ هئي.

جام ساقي کي جڏهن شاهي قلعي لاهور ۾ ٽارچر ڪيو ويو اسانکي خبر نہ هئي تہ ڪٿي آهي ۽ ريگل چوڪ ڪراچي تي تمام وڏو مظاهرو هو. فيصلي مطابق مونکي بہ مظاهري ۾ وڃڻو هو. منهنجي بيگ ۾ برقعو رکيل هو جيڪو مظاهري کانپوءِ ڪنهن گليءَ ۾ پائي نڪري وڃڻو هو پر ٿيو ائين جو جڏهن بينر کولي اسان بيٺاسين تہ مان اڳ ۾ هئس. سي آءِ ڊي وارن ڏسي ورتو. پوليس لاٺي چارج ڪئي سڀ ڀڄي ويا مان نہ ڀڄي سگهيس. چاڪاڻ جو مونکي ڇڻن مهينن جي اميدواري بہ هئي. مونکي ۽ ڪامريڊ رمضان ميمڻ کي پوليس پڪڙي ڀريدي ٿاڻو صدر وٺي وئي. ڪامريڊ رمضان ان کان اڳ منهنجو مڄ جيل ۾ بہ ساٿي رهيو. لاڪپ تي وياسين پوليس تلاشي ورتي تہ بيگ مان برقعو نڪتو پوليس پڇيو ڪنهن جو آهي؟ چيم مان پاڇائي لاءِ ورتو آهي. سمجهي ويا پر ڪجهہ بہ نہ چين. سختي تمام گهٽي هئي مان ڪولي ۾ اڪيلي هئس ۽ ٻہ ڪوليون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چڏي ڪامريڊ رمضان هو *مانيءَ گجراتي اخبار جي پني جي ٽڪري تي رکي ۽ پليٽ ۾ ٻوڙ وجهي ڏيندا هئا ۽ اخبار جو ٽڪرو وري واپس وٺي ويندا هئا.* هڪ ڏهاڙي ڪامريڊ رمضان ميمڻ کان غلطي ٿي اها ته ملتان يا بهاول پور مان ڪا ڇوڪري ڪنهن ڇوڪري سان گهران ڀڄي آئي مائٽن جي تلاش ڪرڻ ڪانپوءِ ڪراچي ۾ مليِن. ڇوڪرو ۽ ڇوڪري ٻئي گرفتار هئا. ڇوڪرو ڪامريڊ رمضان وارن سان هو ۽ ڇوڪري مائٽن ٽاٽي وارن کي ڪجهه پئسا ڏنا هئا تنهن ڪري آفيس ۾ هوندي هئي. ٻئي ڏهاڙي هنن جي شنوائي هئي. ڇوڪري رمضان ميمڻ کي چيو ته توهان پنهنجي ساٿي کي چئو ته ڇوڪريءَ کي چوي سپاٽي منهنجي حق ۾ گواهي ڏي ۽ اهو نياپو سگريٽ جي پاڪيٽ تي لکي ماني آڻڻ واري ٻئي جي هٿ موڪليو مان پڙهي ڦاڙي باٿ روم ۾ اڇلائي ڇڏيم. ڇوڪريءَ جو ڪو مامو سامهون ڏسي پيو. پر ڪجهه نه ڪيو جڏهن ڇوڪريءَ کي سامهون ويندي ڏسي مون سڏ ڪري سمجهايو ته وڃي هن مامي سان ڳالهه ڪئي ۽ تنيءَ تي تيل ٻرڪجي ويو. پوءِ مامي پوليس کي ٻڌايو پوليس هيڊ ڪانسٽيبل ايس ايچ او ۽ ڪجهه سپاهي درڪولي هڪدم اندر آيا. *هيڊ ڪانسٽيبل مونکي ٿورو ماريو ۽ چيائون ته سگريٽ جو پاڪيٽ ڪاٿي آهي. مون چيو مون وٽ ڪونهي تلاشي وٺو. مونکي پوءِ رات جي ماني به نه ڏنائون.* مونکي پنهنجي ساٿين تي ڪاوڙ به اچي پئي پر ڇوڪري جو ڏوهه اهو هو ته هو غريب هو ۽ ڇوڪري ٿوري امير. انهي ڪري مائٽ شادي نه پيا ڪرائين. مونکي ٻئي ڏينهن صبح سان ڪراچي سينٽرل جيل وٺي ويا. خبر پئي ته عورتن وارو وارڊ ناهي ان ڪري سکر سينٽرل جيل وٺي ويا. سکر سينٽرل جيل رات جو 2 وڳي پهتاسين.

سکر سينٽرل جيل

ماڙي تي منهنجي تلاشي وٺي ميٽرن پڇيو ته تون ڪنهن کي سڃاڻين ٿي. مان چيو. ها نارا جيل ۾ هيرا، رتنا، سبحان 25 سال سزا يافته قيدياڻيون آهن انهن کي سڃاڻان. چيائين ڪنهن سان گڏ رهندينءَ. چيو مانس جنهن سان به رهايو. چاڪاڻ جو جيل ۾ ماڻهو پنهنجي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪمزورين کان تمام متاثر هوندو آهي.

ليڊيز وارڊ جو گيٽ کليو. برعڪس مان سڀ قيدياڻيون لوهي شيخن جي در ۾ بيٺي رهيون چاڪاڻ جو اڄ رات جو جيل جو دوڪلي معنيٰ خير ناهي. *قيدياڻي رڙ ڪري ميٽرن کان پڇيو ڪير آهي. ميٽرن چيو قيدياڻي آهي. پڇيائون ڪهڙي آهي پڪي. جواب ڏنائين ته ڪچي آهي. هيرا رڙ ڪري چيو اچليس ايڏانهن ڪچين قيدياڻين ۾.* ميٽرن چيو توهانکي سڃاڻي ٿي. حيرت جي ڳالهه آهي جيل نه ته ڪو ڳوٺ آهي نه ئي خاندان برادري، جو ڪنهن به وقت ڪي مٽ مائٽ ڪنهن وقت اچن. هي ته قيدخانو آهي ۽ هر ڪنهن جي خواهش هوندي آهي ته آزاد ٿين. رتنا چيو اها ڪهڙي آهي جيڪا اسانکي سڃاڻي. تيستائين مان برڪ اڳيان پهچي ويم. درڪلندي ئي پراڻيون قيدياڻيون مليون. پوءِ ته صبح تائين ڪچهري هلي. مان چيو منهنجي شادي ٿي وئي آهي. منهنجو ڏاڍو خيال پيون ڪن. انهن قيدياڻين سان منهنجو ڪهڙو رشتو هو سواءِ ان جي ته اسين هڪ جيل ۾ قيد هيوسين. ڪنهن پنهنجا لٽا آندا صابڻ آندائون، گرم پاڻي ڪري مونکي منهنجي پاتل ڪپڙن سميت وهنجارڻ لڳيون ڪا متو پئي ڌوئي ڪا هٿ پير پئي صاف ڪري. سهڻيون سڳيون ڪٺي اچي منهنجي چوٽي ڪرڻ لڳيون. مان قيدياڻين جي ان انمول محبت کي وساري نه سگهيس. منهنجي عادت آهي ته مان ڳالهائيندي گهڻ آهيان هرو پرو ڪنهن کي وچڙي ناهيان ڳالهائيندي. ليڊي جيل سپرينٽنڊنٽ جو روبو قيدياڻين سان ڏاڍو سٺو هو، بلڪ سڀ قيدياڻيون باجي باجي چونديون هئس. ڇاڪاڻ جو هن سزا يافته قيدياڻين کي قرآن جي تعليم ۽ هنر وغيره سيکاريا هئا. ڪي قيدياڻيون جن جا مائٽ نه ايندا هئا انهن جون شاديون به ڪرايون هيائين ته جيئڻ هنن سان ڪير ملاقات ڪري سارسنڀال به لهي. پاڻ قيدياڻين تي ڪتاب به لکي پئي. مونکي مذاق ۾ چوندي هئي ته تون ڏاڍي مانيٽي آهين پر مان تنهنجي اها تقرير يا ٻاهر جي جدوجهد ڏسنديس ڇاڪاڻ جو مان تنهنجو ڪيس پڙهيو آهي. مونکي چيائين ته تنهنجي مڪمل چيڪ اپ لاءِ سکر جي مشهور گائنا ڪلاجسٽ ڊاڪٽر شفيعت ميمڻ ڏسڻ ايندي ڇاڪاڻ جو مان نٽي چاهيان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تہ جيل ۾ تنهنجي ٻارتي ڪو اثر پوي.

منهنجي ڪا شنوائي بہ نہ ٿي ۽ ڪا ملاقات بہ نہ ٿي. فيض ڀاءُ هوم سيڪريٽري ڪان اجازت وٺڻ ويو جيڪا بہ شايد نہ ملي هئس. هڪ ڏينهن ڪرمنل قيدياٽي جي ڪراچي ۾ شنوائي هئي آخرڻ ڏينهن ڪانپوءِ آئي 3 سوٽ ريڊي ميڊ شال، فروٽ، تورو راشن آٽي، منهنجي اڳيان رکيائين ۽چوڻ لڳي ڏس تون هنن خراب قيدياٽين سان نہ رهہ منهنجي ڪمري ۾ رهہ. هي سڀ شيون مون تنهنجي لاءِ آنديون آهن. تنهنجا ساٿي مونکي ڪراچي ۾ مليا هئا. انهن هيءَ سامان ڏنو آهي. ڄام ساقي بہ هو جنهن جي آزاديءَ لاءِ ڪيس ۾ آيل آهين. چوي پيو خيال ڪجوس مان سمجهي ويم تہ منهنجا ساٿي ايترا مهانگا ريڊي ميڊ سوٽ نٿا موڪلي سگهن ۽ پيو تہ ڪلم ڪلا ڪوڙ ظاهر ٿئي پيو.

چيومانس پلي بڪ پرم جي شل نہ وڃي شان. تو عمر مارئي جو قصو ٻڌو آهي تہ عمر بادشاهہ جڏهن مارئي کي اغوا ڪري محلات ۾ وٺي ويندو آهي تہ سندس عزت تي حرف نہ اچڻ ڏيندو اتس پر ڪيم خاب جا ويس وڳا ڏيکاري موهڻ جي ڪوشش ڪندو اتس جيڪي *مارئي صرف ان لاءِ نڪرائيندي آهي تہ سندس مارن جا ليڙون ليڙون لباس بہ سندس جو شان آهن سو اسان جيل جي دال مانيءَ کي اهميت ڏينداسين. منڊي جي خريدل شين تي پنهنجي ضمير جو واڪ نہ لڳائينداسين.* پوءِ بلڪل خاموش ٿي وئي جيلر سامهون ڏسي پئي. ڪلي ڪري چيائين اب ميں نے تمہیں دیکھ لیا۔

باقي قيدياٽيون ڏاڍيون سٺيون هيون. هڪ قيدياٽي جيڪا چري هئي ڪيس ڪي تقريباً 5 سالن جو پٽ هو. پاڻ فيشن ۽ صحت ۾ ڪنهن خوشحال گهراڻي جي پئي لڳي پر سمجهہ ۾ نہ پئي آيو تہ ڪهڙو مسئلو اتس. چيائون مڙس جي قتل جو ڪيس آهي. تورن ڏينهن ڪانپوءِ پي پي لاڙڪاٽي جي شمل چانڊيو آزاد ڪرائي ويس. آزادي وقت هوءَ ڏاڍي خوش هئي.

هڪ ٻيو ڪيس ڏاڍو دڪدائڪ هئو. هڪ عورت جنهن چئن ٻارن کي قتل ڪرڻ ڪانپوءِ پاڻ کي قتل ڪيو ۽ سندس ڳلي ۾ بہ ڪٽ جا نشان هئا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سندس چواڻي تہ هن تي من گهڙت ڪيس ڪيو ويو آهي، سندس سس ۽ سهري حملو ڪيو ۽ ڀڄي ويا آهن. ٻڌائي پئي تہ منهنجي ۽ منهنجي مڙس جي تمام گهڻي محبت آهي منهنجي سس کي برداشت نہ پيو ٿئي.

ڏسجي تہ معاشري ۾ اهڙا ڪيترا ڪيس هوندا جيڪي سس ننهن جو جهڳڙو يعني عورت عورت جي ويري آهي. ڏک اهو هو تہ انهن معصومن کهڙو ڏوهہ ڪيو جيڪي جان تان هٿ ڌوئي ويا. اها ماءُ جڏهن بہ پنهنجا ٻچا پيا ياد اچينس تہ اڌ مئي ٿي ويندي هئي.

زيتون نالي سکر جي هڪ قيدياڻي هئي جنهن جي بہ ڏيءَ جيل ۾ ڄائي هئي اها ڇوڪري اهڙي هئي جو جيل عملي ڪانسواءِ ڪنهن ٻئي ماڻهو کي ڏسندي هئي تہ ڊپ جي انتها نہ رهندي هئس. ماءُ جو چوڻ هئو تہ هن کي ڪنهن بہ شيءِ جي ڄاڻ ناهي. رڪشا، ٽرين ڪار سڀ هن لاءِ اڻ ڏٺيون شيون عجوبو آهن. جيل ۾ انهن ننڍڙن ٻارن کي ڪنهن مناسب تعليم يا ڪنهن ٻي تربيت جو بندوبست نہ هو جڏهن تہ جيل اندر وڏي انڊسٽري ۽ مدرسو بہ هوندو آهي جيڪي قيدي تعليم حاصل ڪرڻ چاهن انهن کي موقعو ڏنو ويندو آهي. عورتون بہ هٿ جو ڪو هنر ڪري جيل ۾ شيون جمع ڪرائينديون آهن. جيل سپرينٽنڊنٽ تہ ٻاهران ٻين مائين جا ڪپڙا پرڻ لاءِ ڪٺي ايندي هئي جيڪي قيدياڻيون رات جو ويهي پريندي يون هيون ۽ معاوضي مان پنهنجي ضرورت جون شيون گهرائينديون هيون. جيل ۾ سيني قيدياڻين کي شين جا دٻا مليل هئا ۽ هڪ ننڍڙو تالو جنهن ۾ اهي پنهنجا سڄا سامان لڪائي رکنديون هيون. مان انهي ڪمرڪان آجي هئم ڇاڪاڻ جو نہ تہ منهنجي ڪا ملاقات ايندي هئي ۽ نہ ئي ڪو سامان مان جن ٽن ڪپڙن ۾ جيل ۾ وئي هئم. اهي ئي هئا پر قيدياڻين ڪنهن بہ شيءِ جو احساس نہ ٿيڻ ڏنو. نوان ڪپڙا، ڪريم پائوڊر، مطلب تہ هر ضرورت جي شيءِ صبح سان تيار رکنديون هيون. مان انهن قيدياڻين کي ڇا پئي ڏئي سگهيس. هو سزا يافتہ قيدياڻيون هيون پر تنهن هوندي بہ سندن چهري جي محرومي ۽ اميد مان گهڻو ڪجهہ سمجهي سگهجي پيو. شايد مان سياسي قيدياڻي هئم، يا وري خبر هئي تہ جيڪي ڪجهہ بہ ڪيو آهي، ان ۾ اسانجو ذاتي مفاد ناهي. جيل ۾ ڪجهہ اهڙيون بہ قيدياڻيون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هيون جيڪي ٻڌائن پيون تہ سندن واقف مردن کي باقاعده جيل ۾ پراڻا قيدي تربيت ڏيندا آهن. مثال، پيٽ ۾ شيشا پٽر لڳائي ٽڪر هٽائڻ ۽ ٽال ۾ پاڻي وجهي وچ ۾گل رکي ھن آڱرين سان ڪٽڻ. لهر صرف ہہ دفعا اچي تہ هو ڪامياب جيب ڪتروئي ويندو.

اهڙي قسم جي تربيت بجاءِ سنا اثر ڇڏڻ جي جرم جا هٿ جرم جي دنيا ۾ وڌيڪ مضبوط ڪرڻ برابر هئا. مونکي جيل ۾ڪنهن بہ قسم جي اخبار يا ڪتاب پڙهڻ لاءِ ڪونہ ملندو هو بلڪ هڪ دفعو جيل سپرينٽنڊنٽ کي چيو تہ هتئون وڌيڪ سختي ڪري ڇڏيائون انهيءَ عرصي دوران منهنجي لاءِ اهو ڪافي هو تہ مان هر قيدياڻي جي داستان کي ٻڌان. چاڪاڻ جو اسانجي معاشرو عورت کي ڪهڙي موڙ تي بيهاري ٿو. انهيءَ جو اندازو جيل جي قيدياڻين مان چڱي خاصي انداز ۾ ملي سگهي ٿو. قيدياڻين جي زندگي بہ عجيب قسم جي هوندي آهي. يا تہ بلڪل خاموش هونديون يا وري ڪڏهن ڪڏهن تہ حيران ڪري ڇڏينديون بلڪل ائين جيئن ڌرتي سڀ مادا گڏ ڪري گردش ڪرڻ لڳندي آهي ۽ پوءِ آتش فشان تي ڦاٽي يا زلزلو تي اچي هنن جي دلين جا زلزلا ۽ آتش فشان شل نہ ڦاٽن. پوءِ تہ وس ۾ ناهي هوندو تہ ڪير انهن کي ڪنٽرول ڪري. مٿن مائٽن جا ڏک انهن جي بي حسي ڏاڍو مايوس ڪندڙ هوندي اٿن. مونکي هڪ ڏينهن جيلر گهرائي چيو توهان هنن قيدياڻين متعلق ڇا چوندو؟ مون چيو اهي قومون ڏاڍيون بدقسمت هونديون آهن جيڪي پنهنجا قدر، سچائپ، روايتون، احساس اقتدار وڃائي چڪيون هونديون آهن اتي پوءِ هر ماڻهو بک بيروزگاري، مفلسي جو شڪار ٿي اڻ وڻندڙ جاين جو رخ ڪندا يا خودڪشيون ڪندا جيڪي بچيندا ڪنهن نہ ڪنهن ڏوهہ ۾ توهانجا جيل ڀريندا.

عورت سان هي معاشرو ڏاڍايون ڪري ٿو. خون جي عيوض عورت ڏني ويندي آهي. اها رسم اهڙي تڪليف واري هوندي آهي. انهي عورت وٽ ڪي بہ انساني حق ناهي هوندا. بلڪ تذليل جي حالت ۾ پرٽايو ويندو . سوين طعنن جو جواب ڏيڻو بہ پوندو. ہٹي پاسي هڪ ڪمزور عورت آهي. پيٽ گذر ڪرڻ لاءِ گمراهيءَ جو رستو اختيار ڪري ٿي. اها گمراهي هن جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عزت نفس کي ختم ڪريو ڇڏي. ڪي عورتون ڪوني ٿي ويهي پاڻ وندرائيندڙيون ته ڪي وري مختلف گروهن ۾ شامل ٿي وينديون، هر دلاليءَ جوڪم هنن کان ورتو ويندو. اهڙي نموني معاشري جو هي تقدس وارو رشتو اچلايل گند وانگر هوندو.

ڪٿي وري فرسودو رسم تحت عورت جي محبت واري جذبي کي ڪارو ڪاري وارو لقب ملندو. پائر پيئر غيرت جي آڙ ۾ ڪهاڙي جي هڪ وار سان رتوڇاڻ ڪري ڇڏيندا ۽ پر وري ٻئي پاسي ائين به آهي ته عورت جي عزت لڄ ڀرم تحت ڪيترا خون به معاف ٿي ويندا. خود عورت جي عزت افزائي ۾ گهر اچڻ تي متي تي رئو يا اجرڪ پارائي تحفظ ڏنو ويندو. بهرحال اهو سڀ ڪجهه ان ڪري آهي جو شعور جي گهٽتائي آهي جيڪڏهن شعور ۽ انصاف هجي ته توهانجا جيل تمام وڏا تعليمي درسگاه ٿي سگهن ٿا. جيستائين مرد عورت کي پنهنجي ذهن ۾ خوبصورت شو پيس ڪري رکندو ته هتي فرق رهندا. معاشري جي لڙائي ڪڏهن به ختم نه ٿيندي. چاڪاڻ جو عورت ۽ مرد معاشري جي گاڏي جا به ڦيٿا آهن. هنن کي برابر هلڻ گهرجي. سچي عرصي ۾ جيلر پڙندو رهيو ۽ چيائين عورت جي لاءِ آزادي ضروري ناهي چاڪاڻ جو هو خراب ٿيو وڃن. مون چيو ته هر ڪنهن جي سوچ آهي بلڪ اها سوچ به جاگيردار نظام جو جيئرو جاڳندو مثال آهي ته امير گهراڻي جي عورت جڏهن معاشري ۾ ٻاهر قدم رکي ڪنهن مرد سان فري ٿيندي ته چوندا سوشل آهي پر غريب گهراڻي جي عورت ڪنهن سان ٿوري فري ٿيندي ته چوندا بدڪردار آهي.جڏهن ته سالن کان هن سماج ۾ تڪليفن ڏکن جي چڪي ڦرندي ٿي رهي. ***انسان جيل جي چوديواريءَ ۾ پنهنجو پاڻ کي زمين ۾پوريل ٻج جيان سمجهي ٿو، جڏهن ٻاهر نڪري ٿو ته پوءِ جيڪڏهن توهانجو جيل هن جي ڪا سٺي تربيت ڪئي آهي ته سٺو انسان آهي نه ته ڪلر ڪاڏل زمين وانگر هٿئون ٺٺل قتل ٿي وڏيڪ ڏوهاري ٿئي ٿو.*** جنهن جا مثال گهڻا آهن.

جيلر ڦڪي کل کلندي چوي ٿو توهانجو پنهنجي باري ۾ ڪهڙو خيال آهي. مون چيو ته بلڪل ائين جيئن بنجر زمين ۾ ڪير عقيدي تحت ٻج

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پوکي ۽ اهو سلو تي نکري پيو. سو اسانجو عقيدو اسانجو نظريو آهي. هاڻي تہ منهنجو ٽيون چڪر جيل جو آهي. مسلمان حج ڪري چوندا آهن تہ الحاج. مونکي ياد آهي. نارا جيل مان آزاد ٿي نوابشاھ اچون پيا تہ ٽرين ۾ ڪنهن چيو امان حاجاڻيون ڪجهہ پئسا ڏيو تہ صالح بلو چين هنن توهانجي حج ڪان بہ وڏو حج ڪيو آهي. سو هاڻي مان جڏهن جيل کان ٻاهر ويندس تہ نظرياتي الحاج هوندم. جيل تہ مونکي پنهنجي تحريڪ جو حصو ٿو لڳي. جيلر چيو تہ اسانجون دعائون توهان سان آهن. ليڊي جيلر جيڪا سامهون ويٺي هئي، مونکي لڳي ٿو تہ سلجهيل عورت آهي جو ڪجهہ ڏينهن اڳ چيائين تہ مان ڪتاب تي لکان ان ۾ تنهنجو ذڪر ڪيو آهي تہ اهڙي قيدياڻي سان واسطو پيو جيڪا بلڪل خاموش طبع آهي. جنهن جي ڳالهائڻ جي مان انتظار ۾ هوندي آهيان. پر اڄ تو جيڪو ڳالهايو منهنجو شڪ صحيح ٿيو. مون پڇيو مانس تہ ڪهڙو شڪ، چيائين تہ منهنجو اندازو هو تہ تون گهري سوچ رکندڙ آهين. باقي گهٽو ڳالهائي ثابت نٿي ڪرين تہ تو ۾ اهي صلاحيتون آهن، جڏهن تہ وقت جي دوڙ انهن ماڻهن ڏانهن هوندي آهي پر تو جهڙا ماڻهو بہ گهٽ جي دلين ۾ گهر ڪري ويندا آهن. جيئن مان توکان ڏاڍو متاثر آهيان.

جيلر سوئيٽر بہ ڻاهي پئي سندس هٿ ۾ جهليل سرايون ڇڻ تڪڙيون تڪڙيون هلن پيون، ڪلي ڪري مون ڏانهن بہ گهڙي گهڙي ڏسي پئي آخر رڙ ڪري هڪ قيدياڻي کي چيائين، اسانجي لاءِ چانهہ ٺاهي اچو. ان ڪانپوءِ ليڊي جيلر منهنجي لاءِ پنهنجي مانيءَ جي ٻهاني ماني ڪٽي ايندي هئي ۽ چوندي هئي تہ توکي جيڪو کپي مونکي ٻڌاءِ. چاڪاڻ جو تون آهين تنهنجي دل چوندي هوندي تہ ٻيو ڪجهہ کائين هڪ دال مانيءَ مان انهي حالت ۾ عورت جي دل پرجي ويندي آهي. مونکي هن جي ايمانداري تي شڪ نہ هو چاڪاڻ جو هو جيلر کان وڌيڪ عورت آهي پر سندس پاتل ورديءَ اڳيان مان پنهنجي اصولن کي ڪمزور نہ پئي ڪري سگهيس. مونکي ڪنهن بہ ڏنل آفر اڳيان جهڪڻو نہ هو ان ڪري قيدياڻيون جيڪي مرچن کي قسمين قسمين فرائي ڪري دال سان ڪائيندڙيون هيون اهي ڏاڍو مزو ڏيندڙيون هيون. مان صرف ٺلها نعرا هڻي گرفتار ناهيان ٿي پر انهن نعرن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو مقصد ڇا آهي اها ڳالهه مونکي مضبوط ڪيو بيٺي هئي. منهنجو پڪو ويساهه هو ته نظريو ڪمزور ٿي ويو ته پوءِ مان ڪنهن به ڪم جي نه رهنديس. منهنجي انهيءَ جذبي کي سڀ سمجهن پيا ۽ پوءِ وري ڪا اهڙي ڳالهه نه ڪيائون.

هڪ ڏهاڙي ڪنهن قيدي عورت چيو تنهنجو مڙس توسان ملڻ نٿو اچي. توسان محبت هجيس ها ته پڪ ليڪ اچي ها. مون چيو ته اسان اهڙا ديوانا ناهيون جو پتيون ٽپون. اسانجي محبت به هڪ ٻئي سان آهي ۽ نظرئي جي تحت وڏي کان وڏي قرباني ڏيڻ لاءِ به تيار آهيون. باقي توکي هڪ ڳالهه ٻڌايان ته هڪ دفعو ميٽنگ هئي. نذير ائين بلڪل نه سمجهيو ته هي منهنجي زال آهي جيئن سڀني تي تنقيد ڪيائين تيئن مونتي به ڪيائين. ميٽنگ ختم ٿي، هيءَ ويهي رهيو ۽ مو نکي چيائين تون وڃ، مان هلي آيس. خبر پئي ته هن سگريٽ پيتو. دوستن پڇيس تون ادي حميده کان ڊڄين ٿو. چيائين ته زالن کان ته سڀ ڊڄندا آهن. مان هن سان تمام گهٽي محبت ڪريان ٿو ۽ نٿو چاهيان ته گهر وڃڻ کانپوءِ اهڙي ڪا ڳالهه ٿئي جنهن سان هن جي دل آزاري ٿئي.

نذير منهنجي سامهون ڪڏهن به سگريٽ نه پئيندو هو. مونکي سگريٽ ناهي سٺو لڳندو ان ڪري الڳ ٿي پيئندو هو. قيدياڻين جي به پنهنجي ٻولي آهي پريان رتنا رڙ ڪري چيو ته انهي جو مطلب مڙس قبضي ۾ اٿئي. مان ٿوروکلي ڏسڻ لڳي مانس. سڀ پنهنجا پنهنجا درد جا قصا ٻڌائينديون هيون ۽ انهن جي تڪليفن اڳيان اسانجي ڪا به تڪليف نه هئي ڇاڪاڻ جو اسانجو مقصد هو ۽ هي سڀ بي مقصد سزا ڪاٽين پيون.

ٻه مهينا گذري ويا اچانڪ رات جو جيلر چيو ته سڀاڻي توهانکي ڪراچي وڃڻو آهي. صبح سان ٽرين ۾ ڪراچي آندو ويو. منهنجي ڪورٽ ۾ شنوائي هئي ۽ پهرين شنوائي تي آزاد ڪيو ويو پر پوليس واپس ٿاڻي تي آندو منهنجو سامان واپس ڪيو ۽ ٽن مهينن لاءِ ڪراچي بدر جو ليٽر ڏنو چيو ته توهين ٽن مهينن لاءِ ڪراچي نٿا اچي سگهو.

مان ڪراچي کان سڌو سکر ادي زبيده جي گهر آيم. مونکي ڪجهه تڪليف به هئي ان ڪري ڊاڪٽر آرام لاءِ چيو. پر تڏهن به تنظيمي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سرگرمين کي جاري رکڻو هو ۽ فيصلو ڪيو ويو ته ڄام ساقي جي آزاديءَ لاءِ سڄي سنڌ ۾ صحيحن جي مهم هلائڻي آهي. انهي ڪري ئي مان حيدرآباد، بدين، ٽنڊو محمد خان، ماتلي، سانگهڙ، تاج مري جو ڳوٺ ڪنڊياري وغيره ۾ گهڻائي عورتن جا ميڙاڪا ڪرايا ۽ سيني کان صحيحون ورتيون. *ڪجهه اهڙيون به عورتون هجن جيڪي چون ته اسان صرف نڪاح تي صحيح ڪئي آهي توهين خبر ناهي چاتي ٿا آگوٺو هڻايو.* اها عورتن جي پنهنجي مردن سان وفاداري هئي جيڪا مرد جي اجازت بغير نه تي پوري ڪري سگهي. *بهرحال انهي عرصي دوران مون زرقا کي جنم ڏنو. سکر ۾ منهنجي ناناڻي گهر ۾ منهنجين ماسين ڏاڍي ڌوم ڌام سان چٽي ڪئي. نذير فلسطين جي زرقا جي ڪردار کان ڏاڍو متاثر هئو. بلڪ زرقا فلم الائي ڪيترا دفعا ڏٺي هئائين ۽ ڌيءَ جو نالو به زرقا رکيائين. زرقا هوبهو چڻ پيءُ جي ڪاپي آهي. بس صرف اهو فرق آهي ته هي ڇوڪري آهي سندس هر ادا ڪلڻ، ڳالهائڻ، اٿڻ، ويهڻ پنهنجي ڏاڏي ۽ پيءُ جهڙو اٿس. نذير ڌيءَ سان تمام گهڻو پيار ڪندو هو مان اڪثر ڪري ساٿين يا نذير جي پيڻ ادي حسينه جي گهر رهندي هئم. نذير ڪڏهن ڪڏهن ايندو هو.*

آخر فيصلو ٿيو ته ڪراچي ۾ گهر وٺجي جيڪو پارٽي جي ڪم لاءِ به هجي. پاڪستان ڪوارٽر ۾ مان، شبير شر ۽ ڪمال وارثي رهندا هئاسين. اهو گهر ڪنهن ساٿيءَ جي مهرباني سان مليو هو. هن کي به آفيس جو ڪم ڪرڻو هوندو هو. انهيءَ ڪري ڪجهه وقت لاءِ اسان ٻي جاءِ تي شفٽ ٿي وياسين ته ان عرصي ۾ ڪنهن نامعلوم ماڻهن اسانجي ڪمري جي جهڙتي ورتي. جتي پارٽي جو سامان رکيل هو. نذير ۽ شبير شر اها ڳالهه پارٽيءَ ۾ رکي پر لڳي ٿو ڪنهن نوٽيس نه ورتو. پر ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ اهو فيصلو ٿيو ته هاڻي اسانکي اتي ناهي رهڻو. پوءِ ادا غلام نبي چانڊيو ۽ اسان گڏجي هڪ گهر ورتوسين. هڪ ڏينهن نذير اچانڪ گهر آيو ۽ ادا غلام نبي جي ڪمري ۾ هليو ويو. مان مذاق ۾ مٿان جيڪا ديوار ۾ وٿي هئي اتان ٽانو ۽ ڪجهه شيون اڇلڻ لڳس. مونکي اهو اندازو نه هو ته ڪو ايڏو سنجيده مسئلو آهي. ڇاڪاڻ جو نذير اڪثر ڌيءَ سان لڪ ڇپ راند

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيڏندو هو.مون سمجهيو هاڻي به اچي لڪي ويو آهي. ٿوري دير ڪانپوءِ نڪري نذير چيو مونکي ٿورو ڪم ٿي پيو آهي ۽ مان وڃان ٿو. شام جو ادا غلام نبي ٻڌايو ته پاڇائي ادا جي اهم ميٽنگ هئي انڪري هليو ويو. تقريباً 15 ڏينهن ڪانپوءِ جڏهن واپس آيو ته مون ڪجهه ڪڪڙ جا چوزا وٺي پاليا هئا ڇاڪاڻ جو موتيه ڪي پڪين سان تمام گهڻي دل هوندي هئي ايتري حد تائين جو انهن کي صاف ڪندي پاڻي پياريندي ۽ سامهون ويٺي هئي تمام گهڻي ننڊ هئس ۽ اٿي به نه پئي سگهي. نذير کي ڪاوڙ لڳي ۽ مونکي چيائين اهڙيون شيون نه وٺي ڏيس جنهن سان هيءَ ايڏي بي چين ٿئي ٿي. آخر مون اهي چوزا نوڪريءَ ۾ وڏا رسي ٻڌي گيلري ڪاڻ هيٺ جهليم ۽ نذير موتيه کي ڪلهي تي سمهاري ڪافي دير تائين هيٺ گرائونڊ ۾ جهلي بيٺو رهيو. نذير وٽ ڪجهه تصويرون جيڪي ڄام کي حيدرآباد ڪورٽ ۾ پيش ڪرڻ تي ڪڍيون هيون مليون ۽ هڪ هزار 50-50 جا نوٽ هئس جيڪي پارٽي فنڊ جا هئا ۽ هڪ خط هئس اصولن جو ايترو پڪو هو جو خط مونکي نه پڙهايائين. بلڪ مان پاڻ به اجازت کان بغير ڪنهن شيءِ کي هٿ نه لائيندي هئس اها ڳالهه نذير کي به وڻندي هئي ته مان ڪڏهن به هن جي پڇڻ بغير شرٽ يا پينٽ جي کيسي کي کولي ڏسان بلڪ ڪڏهن ڪڏهن مذاق ۾ چوندو به هو ته ڏس توکي همت ئي ناهي ته منهنجي ڪنهن شين کي جانچي ۽ پوءِ پاڻ ئي وري چوندو هو ته اسان پنهنجي ذاتي زندگيءَ کان وڌيڪ اهميت پارٽي کي ٿا ڏيون. پارٽي اندر گرائونڊ هئي ان ڪري پلي اسين زال مڙس هئاسين پر اصولن پارٽيءَ جون لڪل ڳالهيون ڪونه ٻڌائيندا هئاسين. صبح ٿيو. Bath ڪري تيار ٿيو اجا شرٽ نه پاتي هئاسين مان پڇيو مانس ته نذير ادا ڄام آزاد نه ٿيو ته پارٽي ڇا ڪندي چيائين جيتري پارٽي ۾ سگهه هوندي اوترو ويڙهه ڪندي. ڳالهائيندي مون پينٽ جو بيلٽ ڏيانس پئي ته پڇيو مانس *جيڪڏهن تون گرفتار ٿي وڃين ته ڪيترو ٽارچر برداشت ڪندين. چيائين آزمائي ڏس. مون زور زور سان بيلٽ سندس اگهاڙي ڪلهن تي هنيا ۽ اڪر به نه چيائين جنهن جو مونکي پوءِ ته ڏاڍو ڏک ٿيو ۽ چيو مانس هاڻي ويهه ته ڪريم لڳايان. چيائين ٽارچر دوران ڪير ڪريم لڳائيندو ان ڪري اهو به آزماءِ.*

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

واقعي نذير ڪنهن بہ آزمائش کان بغير هڪ وڏي پارٽي ۽ مضبوط نظريو هو. نذير ٽائيم جو پابند هو. جيڪڏهن وقت تي نہ پهچندو تہ سمجهي ويندا هئاسين تہ ڪا گڙٻڙ آهي. شام ٽائين نذير واپس نہ آيو. بلڪ جيڪي مونکي 10 رپيا ڏئي ويو هو. مان ڪجهہ ڪائڻ جون شيون آنديون ۽ باقي 2 رپيا بچيا مائي نڪر جا رانديڪا ڪٺي آئي. موتيہ ضد ڪرڻ لڳي تہ وٺندم اهي رانديڪا وٺي ڇڏيم ۽ سوچيم تہ جڏهن شام جو نذير ايندو تہ چوندي مانس تہ تون ايترو اصولن جو پڪو آهين جو پارٽي فنڊ مان پنجاهہ رپيا بہ نہ ڏنئي تہ راشن وٺي اچان ۽ تنهنجي ڌيءَ هي خرچ ڪري ويٺي آهي. نذير جي ڏنل پئسن مان موتيہ جا اهي آخري رانديڪا هئا.هن کي ڪهڙي خبر هئي تہ هن نڪر جي رانديڪن وٺڻ ڪانپوءِ سندس پيءُ جي ملڻ، کلڻ، ڳالهائڻ جو ڳانڍاپو بہ ٽٽي ويندو. نذير رات جو نہ آيو مونکي ڏاڍي گهبراهٽ ٿيڻ لڳي ۽ سمجهي ويس تہ نذير گرفتار ٿي ويو هوندو. ڇاڪاڻ جو ان کان اڳ هن ائين ڪڏهن بہ نہ ڪيو هو تہ چئي ۽ نہ اچي. صبح سان مان جاويد شڪور جي گهر ويم اچا هن کي قصو ٻڌايان پئي تہ مٿان شاهينہ پاپي آئي ۽ چيائين تہ پيپلز ڪالوني واري جاءِ تي ڇاپو لڳو آهي پروفيسر ۽ نذير گرفتار ٿي ويا آهن. پارٽي جي ڪم لاءِ ٻہ گهر هئا. هڪ پيپلز ڪالوني وارو گهر ٻيو پاڪستان ڪوارٽر وارو گهر. پاڪستان ڪوارٽر واري گهر جي صرف مونکي ۽ نذير کي خبر هئي اتي ڪمال وارثي ۽ شبير شر رهندا هئا. مونکي اهو خيال ٿيو تہ انهن کي چئي اچان تہ محتاط ٿي وڃو ۽ ادا غلام نبي چانڊيو سان موٽرسائيڪل تي ويم. ادا غلام نبي کي مون ٿورو پري بيهاريو ان لاءِ تہ اصولن اهو گهر ڪنهن کي بہ نہ ڏيکارڻو هو مون جيئن در کڙڪايو تہ ڪنهن نامعلوم ماڻهو در کوليو. مون شبير جو پڇيو چيائين اندر اچو شبير اچي ٿو انهي وقت بلڪل سمجهہ ۾ نہ آيو تہ هي نامعلوم ڪير آهي مونکي برقعو پاتل هو مون چيو تہ شبير جي والده بيمار آهي ان جو ٽيليگرام آيو آهي. چوڻ لڳو شبير ڪجهہ سبزي وٺڻ ويو آهي جاڻ آيو تقريباً 3 ڪلاڪ گذري ويا. مان اٿڻ لڳس تہ منهنجي ٻانهن کان پڪڙي چيائين توهين ويهو ائين نٿا وڃي سگهو. مون ڏٺو تہ پلي شبير ايڪٽر آهي پر اها ڪنهن کي بہ همت ناهي تہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شبير يا هن جا دوست منهنجي ٻانهن پڪڙي مونکي ويهارڻ لاءِ چون.
مونکي ٿورو جهٽڪو محسوس ٿيو پهرين تہ مان لڳ وڃان جيڪو هن جي منهن کي نہ پئي ڏسان پوءِ ڏنم تہ محسوس ٿيو تہ ڪو انٽيلجنس جو ماڻهو آهي ۽ مون فيصلو ڪيو تہ هاڻي ڪجهہ بہ ٿي وڃي جيڪا ڳالهہ ٻڌائي آهي ان تي قائم رهڻو آهي ڇاڪاڻ جو گرفتاري مسئلي جو حل ناهي بلڪ هاڻي تہ وڌيڪ اهم هو تہ اسين آزاد رهي ڪجهہ ڪري سگهون. هن منهنجي آڏو ڪنهن ٻئي سپاهي سان ڳالهائيندي اهڙو تاثر بہ ڏنو تہ هتان ڪو ماڻهو درمان جهاتي پائي ويو ۽ مان ٻاهر نڪري ٻارن کي خرچي ڏئي پڇيو تہ ڪاڏي ويو. ڇيائون سامهون بس ۾ مون هن کي بس ۾ وڃي پڪڙيو هو. منهنجي چهري جا تاثرات ڏسڻ پيا چاهين پرمان بلڪل خاموش هئس. ايتري ۾ تقريباً شام ٿي وئي روزو کلڻ وارو هو تہ ٻئي ڪمري مان سهيل سانگي کي منهنجي اڳيان وٺي ويا. هنن سمجهيو تہ شايد هي پاڻ ۾ ڳالهائيندا پرمان ۽ سهيل بلڪل اڻ ڄاڻ رهياسين ۽ بلڪ مان هن کي ڪاوڙ ۾ چيو تہ مان پرديدار آهيان توهين منهنجي سامهون ڪنهن کي ڪيئن ٿا وٺي وڃو جيڪو انٽيليجنس آفيسر سهيل کي وٺي ويو تنهن مونکي چيو اسان کي هنن سان دشمني ناهي هي ملڪ جا غدار آهن ۽ سپاهي کي اشارو ڪري چيائين بھن کو روزه ہے، افطاری کا سامان لاؤ۔ دل ۾ چيم مسلمان تہ سحري ۾ روزو رکندا آهن مون تہ رات کان ڪجهہ بہ نہ ڪاڌو آهي. منهنجي تہ بک ئي ختم ٿي وئي هئي. ڪنهن بہ نتيجي تي پهچڻ کان اڳ مونکي ڪا ڳالهہ نہ پئي وڻي. بهرحال رات جو تقريباً 9 وڳي اهو آفيسر ٻيهر واپس آيو ۽ وري مونکان تصديق ڪرڻ لڳو تہ توهين جيڪڏهن هن غدارن سان ناهيو تہ گهر ڇڏينداسين اهڙي نموني مونکي هنن آزاد ڪيو. مون چيو مان تہ رات دير ٿي وئي آهي مونکي اسٽاپ تائين ڇڏيو. مونکي اهو خيال هئو تہ ڏسان هي ڪهڙي نموني اچن ٿا. اڇي رنگ جي ڏاڍي سٺي گاڏي هئي جنهن کي ڪو وڏي عمر جو بزرگ هلائي رهيو هو. مونکي هنن پاڪستان ڪوارٽر جي اسٽاپ تي ڇڏيو مون ڏٺو تہ هنن مان هڪ ماڻهو منهنجي ڪڍ بس ۾ چڙهيو. مان پنهنجي اسٽاپ کان پري لٿم رڪشا ڪيم. هن بہ رڪشا ڪيو ۽ پويان اچي پيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مان وري به ادي جي گھر نه ويم بلڪ ڪنهن ٻئي پاڙي ۾ لڪي ڪنهن جي گھر ويم ۽ پڇيم شاهه جو گھر ڪاٿي آهي. نذير جو پيٽئو سيد هو ۽ تعويذ وغيره ڪندو هو گھٽا ئي مريد هئس ان ڪري تقريباً علائقي جا سڀ ماڻهو سڃاڻنس پيا. مونکي اهو خيال هو ته ٿوري دير اتي ترسان ته جيئن پنيان لڳل ماڻهو وڃي ۽ ائين ٿيو پوءِ مان ادي جي گھر ويس ۽ چيومانس ته ادي، نذير گرفتار ٿي ويو آهي مونکي هاڻي ڪجھه ڪرڻو آهي. گھر ۾ مان پنهنجي نندي ڀيڻ وٽ موٽيه چڏي آئي هئم موٽيه هڪ سال ٽن مهينن جي هئي ڀيڻ ڪراچي ۾ اجا پهريون دفعو آئي هئي. پڇيو مانس ته مان گرفتار ٿي وڃان ته تون ڇاڪرين هان. چيائين اديءَ جي گھر وڃان ها. پڇيو مانس گھر ڪاٿي اٿس. ته اهڙي علائقي جو نالو ٻڌايائين جيڪو مون به نه ڏٺو آهي هن ڪي به بس ذهن ۾ جيڪو نالو آيو باقي ڪيترو رلي وڃي ها. اهو خيال ڇرڪائيندڙ هو ان ڪري هاڻي مونکي به پنهنجي لاءِ انديشو هو ته ڪيڏي مهل به گرفتار ٿي ويندس. آخر ته هنن کي خبر پوندي ته مان ڪير آهيان ان ڪري مان ڀيڻ ۽ موٽيه کي ساجد شاهه جي گھر ڇڏيم مان پارٽي وارن سان ملي يا جيڪو ڪجھه به ڪرڻو هو. ڪم ڪار ڪري رات جو واپس ادا ساجد شاهه جي گھر ويندي هئس. اهو گھر ٺورو محفوظ هو.

نذير عباسي جي شهادت

نذير کي گرفتار ٿئي 11 ڏينهن ٿي چڪا هئا ۽ مون کي نذير جي امڙ چورائي موڪليو ته اڄ جي رات تون موٽيه کي وٺي هيڏي اچ. نذير جي والده تمام گھٽي مذهبي عورت هئي هو مذهبي حوالي سان خدا جي فيصلي جو انتظار ڪندي هئي. منجهند جو نماز پڙهي جاءِ نماز تي ئي سمهي پئي مون پرسان زمين تي ويٺي موٽيه جو فراڪ پئي سبيو. ادي حسينه ۽ پاڙي جون ڪجھه مايو ن ويٺيون هيون. نذير جي والده تمام گھٽو ننڊ ۾ روئڻ لڳي. ادي ۽ مان پريشان ٿي ويو سين آخر اٿاري پڇيو مانس امان ڇا جي ڪري روئو پيا. پهرين چپ ٿي وئي ۽ پوءِ چوڻ لڳي هڪ ڪارو ٻڪرو مونکي ڪاٽڻ ۽ مارڻ اچي پيو مان رڙيون ڪيان پئي. اسان ٻنهي جي منهن ۾ ڏسي ٿورو ڪلي چوڻ لڳي مان به ڏس ڪيئن ٻارن وانگر رڙيون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پئي ڪيون ۽ چپ ٿي وئي. پر سندس چهري جي اداسي گهٽو ڪجهہ پئي لڪايو. بهرحال شام ٿي ۽ بلڪل منهنجي ڪيفيت بہ اهڙي ٿي جو مان ٿوري دير لاءِ صوفہ تي سمهي پيس اچانڪ اک کلي ۽ مان روئڻ لڳس. ادي ۽ امان هٿي چون ڇو ٿي روئين مون چيو خبر ناهي. چيائون صبح تون وئي هئين نذير جو ڇا ٿيو ڪا خطري جي ڳالهہ تہ نہ آهي مون چيو امان اهڙي ڳالهہ هجي ها تہ مان هتي نہ وينئي هجان ها. اهڙي ڳالهہ ناهي پر منهنجي ڪيفيت ڏاڍي تڪليف ده هئي. روزي کلڻ جو ٽائيم ٿي ويو سڀ ڪائن پيا. نذير جي والده بہ ٿورو ڪجور ڪائي پاڻي پي نماز پڙهڻ لڳي مونکي ڏاڍي ڪاوڙ پئي لڳي تہ هي سڀ گهروارا ڪيڏي شوق ۾ افطار تا ڪن. بهرحال ڪنهن جو کهڙو ڏوهہ هئو. نذير پلي هنن سينيءِ ٻارن جو مامو آهي. پر انهن معصومن کي اجان کهڙي خبر نذير نہ صرف منهنجو مڙس منهنجي محبت منهنجو نظرياتي ساٿي منهنجي هر ڏک سک کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ وارو هو. هو پاڻ ئي هر تڪليف برداش ڪندو هو پرمونکي تڪليف نہ ڏنائين مان هن لاءِ ڇو ڪونہ روئيندس. اسان هٿي ڇٽا پنهنجو درد قوم ملڪ ڌرتي پوري دنيا جو درد پيا سمجهون پر ان ڏينهن جا ڳوڙها صرف ۽ صرف نذير جي لاءِ ڪجهہ محسوس ڪري پيا وهن. آخر ڪي بہ ماڻهو ٻاهر آيا ادا رمضان شاهہ جو پڇيائون تہ شاهہ جي آهي اسانجي ٻارکي تڪليف آهي دعا ڪرائڻي آهي. ادا سمجهي ويو چيائين پاپي مونکي شڪ آهي تہ هيءَ ڪي هيا ماڻهو آهن آخر اد اپاءُ کي اماڻيو پوءِ منهنجي بہ پڇا ڪيائون. اسانکي يقين ٿي ويو پر ادا چيو نہ پاپي نہ ويندي. ولي محمد شاهہ کي تا اماڻيون. هن ڪان پڇا ڳاڇا ڪري ڇڏي ڏيندا. ادا ولي محمد شاهہ کي سڌو سول اسپتال وٺي ويا . سرد خاني ۾ 3 لاش هئا چيائون تہ هنن جي منهن تان ڪپڙو لاهي ڏس ڪير آهي هن پهرين لاش تان ڪپڙو لاٿو خبر ناهي ڪير هو ٻئي تان چادر هٽايائين تہ نذير جو لاش هو هڪدم هيٺ ويهي رهيو ۽ پوءِ ان گم سم واري حالت ۾ هن ڪان هڪ صاف پني تي صحيح وٺي نذير جو پوسٽ مارٽم ڪرائي سڌو سخي حسن ڪٺائي ويا ستار ايڏي جي اڳواڻي ۾ جڏهن تہ پوري دنيا جا محنت ڪش هاري ناري مزدور شاگرد غريب عوام نذير جا وارث هئا ايڏي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صاحب لاوارث ڪري سخي حسن ۾ دفنائڻ جو ذمو ڪنيو. رات جو مان ۽ نذير جي والده پاڙي ۾ ڪنهن ٻئي گهر ۾ هليون ويون سين. هي پراڻي سنڌي آباديءَ جو ويڙهو هو جنهن ۾ تقريباً 30 کن گهر هئا هنن مونکي چيو توهين هتي محفوظ آهيو ۽ مان ۽ امان سڄي رات جاڳون پيا تہ صبح سان اقبال نذير جو پاٽيجو تنهن اچي ٻڌايو تہ نذير ماما فوت ٿي ويو آهي ۽ دفنائي بہ ڇڏيو. محرابپور ۾ منهنجي امان انهي رات جاڳيندي رهي منهنجا پائر پچينس پيا امان تون ڇو پريشان آهين تہ چيائين حميده کي ڪا تڪليف آهي يا نذير کي ڪجهہ ٿيو آهي. اها مائرن جي تڙپ محبت جو جذبو اڳ ئي دل ۾ جهوري پيو مونکي حيرت آهي تہ هنن ٻنهي مائرن يعني منهنجي ماءُ ۽ نذير جي ماءُ کي ڪيئن خبر پئي تہ ڪو وڏو حادثو ٿيو آهي.

هڪ ماءُ ۽ زال لاءِ اها خبر ڪهڙي ٿي سگهي ٿي ان وقت اهي جملا ڪئين لڳا هوندا. بس ڄڻ رات ختم ٿيڻ بجاءِ انديرو ڇانئجي ويو. منهنجو سڄو جسم سن ٿي ويو بلڪل ٿڌي ٿي ويم چهري جي رنگت پيلي ٿيڻ لڳي. پاڙي جون مايون ڪنيون ٿي ويون. هي دنيا جيڪا ايڏي خوبصورت هئي ڪائنات جي خوبصورتي ڌرتي جا سڀ رنگ هلندڙ گهمندڙ سڀ انسان صبح سان پکين جي اڏامندڙ منظر جهرڪين جو وٽن ۾ شور سڀ ڄڻ خاموش هئا. تصور بہ نہ هئو تہ نذير ايترو جلدي مونکي ڇڏي هليو ويندو. هو جيڪو منهنجي روئڻ کان اڳي ئي چوندو هو تہ تنهنجي چهري تي ڳوڙها نہ اچن. اڄ انهن ڳوڙهن کي روڪڻ وارو ڪير بہ نہ هو. عورتون چون پيون هن جا وارڪوليو. اڇا ڪپڙا پارايوس مان خاموش هئس. ڪير اهو نہ پيو ٻڌائي تہ اهو سڀ ڪجهہ ڪيئن ٿيو. جيڪڏهن نذير مري ويو آهي تہ سندس لاش ڪٿي آهي. اها ڪٽ ڪٿي آهي جنهن جي سيرانديءَ کان مان ويهي خوب روئان. مان هن جي چهري کي آخري دفعو ڏسان. هن جي نرم نرم نازڪ هٿن ۾ هٿ ملائي آخري دفعو موڪلايان. نذير جيڪو در تي بيهي بہ ٻاهر وڃڻ کان پهرين منهنجي اکين ۾ اکيون ملائي ڏسي تمام پيار مان موڪلائي ويندو هو اهو ڪيئن ٿو ٿي سگهي تہ هو مونکي ڏسڻ کان بغير هليو ويو. هو زرقا کي پنهنجي ٻانهن ۾ کڻي ڳل تي چمي ڏئي ٿڌو ساهہ ڀري مونکي ڏيندو هو اڄ زرقا کي ڪير کڻندو؟ هو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيڪو ماءُ سان تمام گهڻا ڀارن وانگر لاڏ ڪندو هو اڄ ان امڙ سان ڪير لاڏ ڪندو ڪيڏي محبت پيو ڪري، ڪيڏو سيني سان پيار هيس. اسان سيني کي ڪيئن اڪيلو ڇڏي ويندو؟ ها بلڪل ڇڏي ويندو! هن زال سان محبت ڪئي هئي ساٿ نڀائڻ جو وچن ڪيو هو پيءُ ٿيڻ جو وچن ڪيو هو انقلاب جو نعرو هڻي ماءُ کي خوبصورت دنيا جو خواب ڏيکاريو هو، پر اهو سڀ ڪجهه تيستائين جيستائين هو جيئرو هو پر نذير ته ان کان به وڏيڪ عظيم رشتي ۾ جڪڙيل هو نظرياتي رشتي تحت هن پارٽي ۽ ان جي مقصد سان محبت ڪئي. اهڙو ماڻهو ڪيئن وڇڙي سگهي ٿو موت ته هر ڪنهن کي ايندو پر اهڙو موت جيڪو جيئڻ جو سبق ڏي. نذير ته مرڻ کانپوءِ به جيئڻ جو سبق ڏنو. مذهبي حوالي سان شب قدر جي اهڙي رات جنهن ۾ قبر مان مردا به اٿي پنهنجي عزيزن قريبن سا ن ملن ٿا عبادت ڪندي ڪير جا وڻا ملندا پر اها ڪهڙي رات هئي ته ماءُ جي سوين سجدن ۽ عبادت جي باوجود زهر جو جام پياريو.

ٺيڪ ٽن ڏينهن کانپوءِ عيد اچڻي هئي پر هر اک آلي هئي. ڪنهن کي ڪجهه به سمجهه ۾ نه پئي آيو. اهو نذير جيڪو هر گهر لاءِ اکين جو تارو هو هر ڀار لاءِ مسڪراهٽ هو اهي سڀ ڏک جي سمنڊ ۾ گم ٿي ويا. *سال جي ڪيلنڊر تي اڄ جي 9 آگسٽ رت جا ڳوڙها وهائڻ لڳي.* شايد سڄ به شرمائي پيو ته جيڪر اڄ سڄ گرهڻ ٿي وڃي ۽ انقلاب جي تصور ته ڪاري رات کانپوءِ آخر صبح جو سڄ اڀرندو پر 9 آگسٽ جي صبح جو پيغام درد جو پيغام هو. ڪي ماڻهو پنهنجي لاءِ جيئندا آهن ڪي پنهنجي مقصد لاءِ جئيندا آهن. نذير پنهنجي نظرئي لاءِ جيئندو هو. پلي جو ڪٽي ماءُ جو هڪ پٽ هو سندس وجود جي نشاني بابا چوڻ جهڙي ته نه هئي *سندس شاديءَ کي به سال 6 مهينا ٿيا هئا.* هن زندگي جي ڪنهن خوشيءَ کي اڃا صحيح طرح محسوس به نه ڪيو هو. پر تڏهن به اجتماعي سوچ جي علمبردار کي سوين مائن جون دانهون غربت مفلسي جو نشانو بنيل هزارين نوجوان پيٽ بکئي فاقه ڪشي ڪندڙ ڪروڙ ها ڀار نظر اچن پيا. بندوق جي آواز ۽ بارود جي بدبوءِ کان بي پرواهه ظلم جي خلاف ويڙهه ڪندي پنهنجي جسم جي هر عضوي کي پڄندو محسوس ڪيائين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انسان هن دنيا ۾ اچي ٿو روئي ڪري پنهنجي وجود جو اظهار ڪري ٿو ۽ جڏهن هن دنيا مان وڃي ٿو تڏهن بہ جيئڻ جي تمنا رکي آخري دفعو اکين مان ڳوڙها ڳاڙي ٿو. پر نذير جو موت اهڙو آهي جنهن ساهہ جي آخري گهڙي ۾ بہ اهو پيغام ڏنو هوندائين تہ My life is Song. My death calls for struggle بلڪل نذير جي زندگي هڪ گيت آهي. اهڙو گيت جيڪو هر پل گهرائي سان دل ۽ دماغ ۾ گونجي ٿو. تڏهن چوندا آهن تہ انقلابي ڪڏهن بہ مرندا ناهن هو تہ هميشہ جيئندا آهن. مرندا اهي آهن جيڪي شهيدن جي مشعل کي وسائڻ جي ڪوشش ڪن. انهن جي پارٽي سان دغا ڪن ۽ آهستي آهستي خاموشي جي دلدل ۾ ڦاسي پون. نذير چوندو هو سنا ڪم ان لاءِ نہ ڪجن تہ ماڻهو مرڻ کانپوءِ ياد ڪن. ڇاڪاڻ تہ ان وقت توهان نہ هوندا چڱا ڪم ان لاءِ ڪيو تہ ماڻهو توهان سان پيار ڪن. توهانجي جذبن کي سمجهن ۽ ايترو سمجهن جو هنن کي پنهنجو اندر توهان ۾ نظر اچي ان کانپوءِ هو توهانکي پنهنجو ساٿي سمجهندا ۽ جڏهن ساٿي سمجهندا تہ اسانجي جدوجهد جي وڏي فتح هوندي ۽ جڏهن ماڻهن کي فتح ڪنداسين تہ اسانجو موت دشمن لاءِ وڏو چئلينج هوندو. واقعي نذير پنهنجي قول کي نڀايو هو پنهنجا اختلاف وساري ڇڏيندو هو. بردبار ۽ بي باڪ نذير عباسي پنهنجي زندگي ۾ ٻين لاءِ جيئرو رهيو ۽ سندس موت جي وڇوڙي هر باشعور کي جيئڻ جي سگهہ ڏئي ٿو.

رات جي ٺي انڌيري ۾ پوءِ خونخوار جانورن وانگر وقت جي محافظن پنهنجي چنبي ۾ پڪڙي وڃي ڌرتي ماءُ جي جهول ۾ وڌائون نذير کان سڀ ڪجهہ کسڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. *هن پنهنجي ڪنهن بہ ساٿيءَ کي آزمائش ۾ نہ وڌو. بلڪ ظالمن کي وڏي واڪي چيائين تہ مان نذير عباسي آهيان ٻيهر اهو نالو نہ ٻڌائيندس. هي امر انسان پاڻ مري گهڻن کي مارڪان بچائي ويو.*

اڄ بہ سخي حسن جي هڪ ننڍڙي آستاني ۾ نذير ڌرتي ماءُ جي پاڪر ۾ پيو آهي، اها ڌرتي جنهن نذير جي ڇڇريل جسم کي پاڻ وٽ محفوظ ڪري ڇيو تہ هاڻي هن کان ڪير بہ منهنجي مامتا کسي نٿو سگهي. دفنائڻ وارن اهو نہ سوچيو تہ جيترو توهين گمنام ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا اوترو هو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لاٽ ٻنجي انڌيري ۾ اجالو ثابت ٿيندو. بلڪل 9 آگسٽ جي صبح آتش فشان تي هر ڪنهن جي اکين ۾ ڳوڙهن سان گڏ حوصلو ۽ همت ڏيندڙ ڏينهن آهي.

نذير عباسي جي امڙ جيڪا روزا پئي رکي لڳي پيو جڻ روزا نه پر خدا جي اڳيان ٻک هڙتال ڪندي هجي.ماڻ امڙ جي دليرانه حوصلي کي داد ڏينديس. حالانڪ منهنجي ايتري حالت خراب هئي جو بلڪل ڳالهائڻ ۽ ڪائڻ پيئڻ بند ٿي ويو هو مونکي پنهنجي پينرن سان گڏ اسپتال وٺي وئي جتي مونکي هوش آيو ته نذير جي امڙ لاءِ منهنجي ذهن ۾ هيءَ تاثر آيو.

سولي ساري ڳاڙهي چو!
سيج به هيٺ سينگاريل آ.
مامتا تيزيءَ سان ڊوڙي چوي ٿي،
نذير منهنجو ٻچڙو آ!!

امڙ ڪان به جدائي ڪري ڪاري رات جي پيٽ ۾ مشعل جهڙي لاٽ ڏيندڙ جدوجهد جي هن بهادر سپاهي کي دفنايوويو.

ستار ايڌي قومي فرض شناس وانگر اخلاقي فرض ائين نڀايو ته پنهنجي ايمبولنس ذريعي لاش سول اسپتال ڪان سخي حسن ڪٺائي ويو. ستار ايڌي واحد سول ماڻهو آهي، جيڪو اکين ڏٺو گواهه آهي. ايڌي صاحب کي اها خبر ان وقت هئي الائي نه ته هيءُ لاش وارثن وارو آهي پر هاڻي اها خبر ضرور هوندس ان ڪري وقت ۽ تاريخ ايڌي صاحب لاءِ ڪهڙو ٿي فيصلو ڏي؟ ان عمل کي انساني قدرن سان ٿي ڏسي يا ڪاري قانون جي رکوالن نذير عباسي جي قاتلن کي ايڌي جي نالي سان ڪنهن وڏي غلاف ۾ ٿي ڍڪي ڇڏي. اهو فيصلو ضمير جي عدالت ۾ وقت ۽ تاريخ ڪندي.

بهرحال جڏهن زرقا عباسي (نذير جي اڪيلي ڌيءَ) جي دل ۾ ڪو اڌمو پيدا ٿيو ته هو ڪڏهن به ايڌي صاحب ڪان پڇي سگهي ٿي ته منهنجي وڏي ۾ وڏي عدالت توهين آهيو. تاريخ جي ورق تي نذير عباسي جي لاش تي آخري مهر ايڌي جي آهي. *نذير کي سخي حسن قبرستان ۾ غسل ڏيڻ وقت چچريل جسم جي زخمن جي ڳُٽپ ضرور ڪئي هوندي ۽*

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيڪڏهن زخمن جي ڳڻپ جي سگهہ نہ رکي هونداڻين تڏهن بہ سندس هٿن نذير جي جسم تي جيترا گهاءُ هڻا ان کي محسوس ڪيو هوندو يا وري موت کي مات ڏيندڙ نذير عباسي جي چمڪندڙ چهري جي رونق سندس کي ايترو حوصلو ضرور ڏنو هوندو تہ وقت جي حاڪمن اڳيان ضمير جي امر شهيد کي تاريخ ۾ ڪير بہ وساري نہ سگهندو. ڇاڪاڻ جو سنڌ ذهنن کي سجاڳ ڪرڻ وارو نذير جسماني طرح الڳ ٿي ويو آهي پر هو اڄ بہ اسان جي دلين ۾ موجود آهي.

شهادت ڪانپوءِ ڪيس

جنرل ضياءَ ۽ ايس ايم عباسي تي ايف آءِ آر

نذير عباسي جي شهيد ٿيڻ ڪانپوءِ مونکي سندس والده ۽ ڀيڻ چيو تہ تون عدت ڪر. مون چيو. امان ***شهيدن جون زالون عدت ناهن ڪنديون مان نذير عباسي جي موت کي قبول نٿي ڪريان***، پر جيڪڏهن هو جسماني طور اسان کان وڇڙي بہ ويو آهي تہ بہ مان سندس جدوجهد جي مشعل کي وسائڻ نہ ڏيندس. مونکي هن ڌرتي جي هر مظلوم پيڙهيل طبقي جي فرد کي جواب ڏيڻو آهي جن جي نذير نمائندگي پيو ڪري. مونکي هن جي ڌيءَ کي سياڻي وڏي ٿيندي تہ جواب ڏيڻو آهي جڏهن هو مونکان پڇندي تہ منهنجو بابا ڪيئن هو؟ ڇا مان رواجي عورت وانگر پار ڪڍي چونديس تنهنجو بابا ڏاڍو سهڻو هو.نوجوان هو نہ ! پر مان هن کي فخر وچان چونديس تہ تنهنجي بابا جون اکيون سچ جي ڪرڻي جهڙيون چمڪندڙ هيون جيڪي ظلم ۽ ڏاڍ خلاف دشمن جي مٿان شعاع ڇڏين. سندس چهرو سقراط جيان زهر پيئڻ جي باوجود بہ مسڪرائيندو هو. سندس ڪنڌ هماليہ کان بہ اوچو هو جنهن کي جهڪائڻ جي همٿ ڪنهن بہ نہ ڪئي. سندس رنگ پاڪ صاف شفاف امن جي علامت هو سندس آواز ۾ هميشہ درد پر اهڙو درد جيڪو حقيقت ۽ سچائي جي ويجهو هجي. انهي نذير جي موت کي قبول ڪرڻ ايترو سولو ناهي.

مان شفاعت پاءُ سان سکر هلي ويم. محترم رڪن دين قاسمي، محترم حسن حميدي پهرين انتظار پيا ڪن انهن کي خبر هئي تہ مان اچان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پئي. حسن حميدي صاحب جي گهر (جنهن نذيرعباسي تي جرم آگهي جي نالي متنوي لکي آهي) سپ روهڙي فيڪٽري ۾ سکر جا ساٿي رات جو لکي لکي ملڻ آيا. طئہ اهو ٿيو تہ ڪراچي بئريسٽر ودود سان صلاح ڪري ڪيس داخل ڪجي.

چاچا رکن دين قاسمي جي ڏيءَ جيڪا هاڻ ادا چام جي گهرواري آهي ۽ هيون پينر موتيہ ڪي ڪيڏائيدنيون رهيون. منهنجي طبيعت ٺيڪ نہ هئي پر هتي ڪنهن بہ محسوس نہ ڪرايو. بلڪ موتيہ ڪي عيد جا ڪپڙا سبي پارائي هڪ هڪ ڪي بڌائين تہ هيءَ ڏس کهڙي ڳڏڙي تي لڳي. موتيہ واقعي بہ ڳڏڙي پئي لڳي چاڪاڻ جو ڏاڍي سهڻي هئي. مون عيد جو ڏينهن قاسمي صاحب جي فيملي سان گذاريو رات جو وري حسن حميدي جي گهر. ٻن ڏينهن ڪانپوءِ مونکي واپس ڪراچي اماڻيو ويو. ڪراچي ۾ پارس نالي هڪ ڪامريڊ هو تمام گهڻو مخلص. هن ڪي اڪثر سپ چوندا هئس تہ تون ڪنهن ٻي دنيا جي مخلوق آهين تو ۾ هتان وارن جا اثر ڪونهن. بهرحال مان جيئڻ پهتس تہ هن پنهنجي پيڻ ۽ ماءُ سان تعارف ڪرايو. پيڻ هن جي ڏاڍي سٺي هئي هي فيملي اصل صادق آباد جي رهڻ واري هئي. شميم منهنجي طبيعت خراب ڏسي ڏاڍو خيال ڪيو ائين پيو لڳي جڻ اسين ننڍي هوندي کان هڪ ٻئي کي سڃاڻون. هو ڪپ ۾ ڪير ڪٽي آئي. مونکي ڪير نہ پيو وڻي. ڪير چا مان ڪا بہ شيءِ نہ پئي کائي سگهيم. چمچن سان ڪير پيارينديءِ رهي. مون کان هن جو خلوص ۽ محبت اڄ تائين ناهي وسري سگهيو.

شام جو فيض پاءُ آيو (منهنجو وڏو ڀاءُ) چيائين پيڻ ڪيس تيار ڪرڻو آهي. بئريسٽر ودود سان ملڻ هلون. ودودِ صاحب جي آفيس ۾ اختر ايڊووڪيٽ ۽ انيس هاشمي اڳ ۾ ئي ويٺا هئا. انيس هاشمي بابا جو دوست هو. هاري ڪاميٽيءَ جا پروگرام ٿيندا هئا تہ محرابپور ايندو هو ۽ اسان کي خوش ڪرڻ لاءِ چوندو هو محمد ہاشم میں اپنی بچیوں سے ملنے آیا ہوں۔ تم سے نہیں۔ پر انهي ڏينهن سندس صبر جي آزمائش هئي مونکي پاڪر پاتائين پر برداش نہ ٿي سگهيس اختر ايڊووڪيٽ کي چيائين جلدي ڪيس تيار ڪيو. ايتري دير هو منهنجا هٿ پڪڙي ويٺو رهيو. گهڻو ڪجهہ سوچڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي باوجود ڪجهہ بہ نہ ڳالهايائين.

سي آءِ ڊي کي خبر پئجي وئي تہ مان آئي آهيان مان برقعو پائي آئي هئس. بئريسٽر ودود سياڻو هو. هن مونکي آفيس جي پٺيءَ دروازي کان جيڪو گلين ڏانهن پيو وڃي، ٿورو حليو مٽائي اماڻي ڇڏيو. منهنجي درخواست جون ڪاپيون پوسٽ ڪرڻيون هيون، جيڪي جنرل پوسٽ آفيس مان فيض ياءُ ۾ مان کيون سين. انهي ڏينهن خبرِ ناهي تہ ڪيترو پنڌ ڪيو جو آخر ۾ مان هلي بہ نہ پئي سگهيس. اسان روڊ واري پاسي نہ پيا وڃون ڇاڪاڻ جو اوڏانهن خطرو هو. رات جا 12 ٿي ويا. اورنگي ٽائون منهنجي پيٽيوي ادا اسرار جي سوٽ سرتاج جي گهر پهتاسون.هن چيو تہ پرواهہ ناهي پهرين اسين گرفتار ٿينداسين. پوءِ اسانجي پيڻ. هو سڄي رات در جي ٻاهران گلي ۾ کٽ رکي ستو رهيو تہ جيئن پوليس اچي تہ خبر پئجي وڃي.

هاءِ ڪورٽ ۾ ڪيس هليو پر اهو ئي ثابت ڪيو ويو تہ نذير جو موت قدرتي موت ٿيو آهي. اهو ڪيئن ٿو ٿي سگهي. جيڪو ڪلنڌي ڳالهائيندي گهران ويو پر جي قدرتي موت ٿيو بہ آهي تہ ڪنهن کي ڪهڙو حق ٿو پهچي تہ بغير وارثن کي ڏيکارڻ جي لاش دفنايو وڃي. اسان پنهنجي طور تي تہ تمام گهڻي ڪوشش ڪئي تہ نذير جي قاتلن کي وائکو ڪيو وڃي پر جڏهن خود حڪمران نذير جا قاتل هجن تہ اتي قانون ۽ انصاف مان ڪهڙي توقع رکي سگهجي ٿي، جڏهن تہ نذير عباسي جي باقي ساٿين شبير شر، ڪمال وارثي، سهيل سانگي، بدر ابڙو، امر لال، پروفيسر جمال نقوي، ڄام ساقي ڪيس سان شامل ڪري ڪيس هلايو ويو ۽ سزا ڏني وئي.

مونکي خبر پئي تہ نذير عباسي جي ساٿين کي ڪجهہ سال سزا ملي آهي تہ مون نذير جي امڙ کي ٻڌايو اها ڪهڙي گهڙي هوندي جڏهن امڙ اهو سوچيو هوندو تہ ڪاش جيڪر هن جو پٽ بہ جيئرو هجي هان تہ ضرور ٻاهر اچڻ جي اميد رکي هان. پر امڙ بلڪل خاموش ٿي وئي. هن اندر ۾ ڪيترو سور سانڍيو سندس چهري جي تاثر کي ڏسڻ لاءِ نذير جي ساٿين مان ڪير بہ نہ هو. پر هن بهادر امڙ ڪافي دير ڪانپوءِ اهو چيو تہ نذير جا دوست تہ بچي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ويا نہ. هوءَ ماءُ آ. اهڙي ماءُ جيڪا جنم ڏيڻ ڪانپوءِ پنهنجي اولاد ۾ هزار خواهشون اميدون تمنائون رکي ٿي.مستقبل جو سهارو سمجهي ٿي. اها ماءُ پنهنجي پٽ سان لازوال محبت جو اظهار ائين ڪري ٿي تہ منهنجي پٽ جا دوست تہ بچي ويا. شايد هو مونکي نذير جون ڳالهيون ٻڌائين.

جڏهن 7 سال سزا پوري ڪري نذير جا ساٿي آيا تہ ڪنهن بہ نذير جي والده سان ملڻ جي زحمت نہ ڪئي. بلڪ پارٽي جي ٽٽي وڃڻ جو وڏو مثال قائم ٿي ويو. شهيد پارٽين ڪي جان ڏيندا آهن. پاڪستان جي اها ڪهڙي ڪميونسٽ پارٽي هئي جنهن ۾ وڏا شهيد حسن ناصر ۽ نذير عباسي جي خون ڪي بہ نہ سجاتو ۽ ٽڪرن ٽڪرن ۾ ٿي وئي. انڊيا مائگريٽ ڪامريڊ انڊرگرائونڊ رهي ڪري پنهنجي پوزيشن مضبوط ڪيون وينا هئا پر جڏهن پارٽي جنهن ڪي ڪا آفت ۽ ڪافرن جو مذهب سمجهيو ويندو هو پاڪستان ۾ نذير جي شهيد ٿيڻ ڪانپوءِ اهو ثابت ٿيو تہ مارڪسزم ۽ ڪميونزم ئي اسان جي حقن جي پوئواري ڪندي طبقاتي فرق ڪي ختم ڪري سگهجي ٿو ۽ جيستائين طبقاتي فرق ختم نٿو ٿئي انقلاب جو نعروکوکلو آهي.

ڪامريڊ لفظ مخصوص ماڻهن لاءِ استعمال ٿيندو هو. بلڪ *نذير وٽ تہ ڪامريڊ لفظ جو ايترو تقدس هو جو هڪ جهوني ڪامريڊ ڪي سڀ ڪامريڊ چوندا هئا. نذير ان ڪي چاچا چوندو هو. دوستن پڇيس تہ تون چاچو ڇو ٿو چوين تہ چيائين هاڻي هو پارٽي جو ڪم نٿو ڪري ان لاءِ مان چاچا ٿو چوانس.* اها هن جي پنهنجي نظرئي سان سچائي هئي تہ جيڪڏهن ڪير نظرياتي پلي هجي پر ان جدوجهد سان منسلڪ ناهي تہ پوءِ ڇا جو ڪامريڊ چوڻ.

بهرحال پارٽي ٽٽي وئي. ڪامريڊ گهڻا پيدا ڪري وئي. فلاڻو ڪامريڊ فلاڻو ڪامريڊ. پارٽين جي جمع بازار لڳي وئي. نظريو گهٽ، پارٽين جو تعداد وڌي ويو. پارٽي جي شهيدن سان هنن جي ڪيتري وابستگي آهي. اهو پڇڻ وارو ڪير ڪونهي. ڇاڪاڻ جو ميڊيا تہ پرچار ڪري ٿي. اڄ بہ مان دعوي سان چوان ٿي. انقلابي ٻاهرين ملڪن جي انقلابين جا گيت ڳائيندا، انهن جي يادگارن تي وڃڻ جا خواهش مند

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هوندا. پر هنن مان گهٽ نذير جي والده کي ڏنو به نه هنن زرقا کي ڏٺو به نه آهي. مونکي اهو چوندي ڪا شرمندگي نٿي ٿئي ته زرقا کي سياست ۾ دلچسپي ناهي. هن پنهنجي پيءُ کي شهيد ٿيندي ڏٺو ۽ جڏهن هوش سنڀالياٿين ته پنهنجي معصوميت ۾ ڪيترين محروميون ڏٺائين. هو اڄ به نذير عباسي جي مقصد ۽ قرباني کي رائيگان ڪرڻ جو تصور نٿي رکي، پر سندس چواڻي حڪمران ماڻهن کي قتل ڪندا آهن. مها ڊڪٽيٽر جنرل ضيا منهنجي پيءُ کي شهيد ڪيو. سياست ڪندڙن ماڻهن جي جذبن کي قتل ڪندا آهن منهنجي نظر ۾ ٻئي قاتل آهن. چاڪاڻ جو اڻ سڌي طرح اهو نفسياتي مسئلو حڪمرانن ۽ سياست دانن ٻنهي سان آهي. زرقا پنهنجي احتجاج تي حق به جانب آهي. پر سندس جي اندر ۾ نذير جي خون جو جوش ضرور اٿس اهوئي سبب آهي ته ***ڪنهن به نذير تي اڄ تائين ڪتاب ناهي ڇپرايو پر هن پنهنجي پيءُ سان عقيدت رکندڙ سيني ساٿين جي يادگيرين کي سميٽي ڪتاب جي شڪل ۾ (جنهن ساهه ڏئي ويساهه ڏنو) جي نالي ڇپرايو ۽ شهيد نذير عباسي فائونڊيشن کي اڳتي وڌائڻ جو جذبو رکي ٿي.*** مون هڪ ڏينهن پڇيو مانس موتيه تون ڪجهه ڪر مونکي جواب ڏئي لاجواب ڪري ڇڏيائين ته امي منهنجي نظر ۾ شهيد ٻن قسمن جا آهن هڪ اهي جيڪي جسماني طرح شهيد ٿين. هڪ اهي جن جون مسڪراهٽون خوشيون کسيون وڃن. امي تون ڪيترا دفعا جيئندي آهين ۽ ڪيترا دفعا مرندي آهين. سندس چواڻي ته مان نذير عباسي جي ڌيءُ آهيان ۽ رهنديس. مان ڪميونسٽ پارٽي ناهيان جيڪا ٽٽي وڃان. حقيقت آهي ته مان هن کي ڪوبه جواب نه ڏئي سگهيم.

ان کان اڳ 1994 ۾ محترمه بينظير ڀٽو جو اقتدار آيو هو. هن بينظير ڀٽو کي اپيل ڪئي هئي ته تون به شهيد جي ڌيءَ آهين ۽ مان به. توهان مان آءُ اميد ٿي رکان ته منهنجي پيءُ جي قاتلن کي وائکو ڪيو ته جيئن تاريخ ۾ منهنجي پيءُ جا قاتل بي نقاب ٿين. اها جرئت اڄ ڏينهن تائين ڪنهن کي به ناهي ٿي ته نذير جي قاتل کي گرفتار ڪن يا نذير کي بي ڏوهي شهيد ڪرڻ تي ڪا تحريڪ هلائين. نذير تي يادگار ڪاميٽيون ضرور ٺهيون آهن، جيڪي ڪڏهن ڪڏهن ٿورو چرپر ۾ ايندي آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

زرقا اسلام آباد هيڊ ڪوارٽر ۾ اهو بيان رڪارڊ ڪرايو تہ منهنجي پيءُ جا قاتل پاڪستان جا فوجي آهن.

نذير عباسي جي والده کي دل جو دورو پيو. مل مالڪ لکاپتي هڪ ڪامريڊ سڏائيندڙ بلڪ پارٽيءَ وقت ان تي انٽرنيشنل ذميواري هئي. فون ڪيو مانس نذير جي والده بيمار آهي. باءِ پاس آپريشن ٿيندو. چيائين *اب تو پارٹی ٹوٹ گئی، کیا کر سکتے ہیں۔* مان نذير جي امڙ کي نہ ٻڌايو. ڪيئن ٻڌايانس. چا ٻڌايانس، ان ڏينهن هن کي دل جو دورو چو ڪونہ پيو جڏهن سندس جگر جي ٽڪري کي ڪنهن گمنام قبر ۾ لڪايو ويو. ان ڏينهن هن ائين چو چيو تہ مون امڙ جي ٻانهن مان نڪري ڌرتي ماءُ جي جهول ۾ نذير هليو ويو. ان امڙ کي دل جو دورو چو پوي. ماءُ پنهنجي ٿڃ کي چو شرمندو ڪندي، جنهن جو قسم کڻي سندس پٽ ڌرتيءَ ماءُ سان وچن نڀايو. اها ماءُ پلا پنهنجي پٽ جي خون کي ڪيئن لڙهڻ ڏيندي. هن ڪيترا اوجاڳا ڪيا هوندا. ڪيتريون دعائون ڏنيون هونديون. سندس دعائن اوجاڳن، پالنا جو نتيجو هو جو انسانيت جو درس اذيت گاهہ ۾ بہ ختم نہ ٿي سگهيو ۽ نذير پنهنجي ماءُ جي اڪيلائيءَ جي بہ پرواهہ نہ ڪئي. اها ماءُ ڪيئن هار مڃيندي. مون هن جا لڙڪ وهندي گهٽ، پئيندي وڌيڪ ڏٺا. زمين ۾ اکيون وجهي ڪلاڪن جا ڪلاڪ گم ٿي ويندي هئي. امڙ شايد ڌرتيءَ جي جهول ۾ پٽ کي ڳوليندي هجي يا ڌرتيءَ سان ڪيل وچن کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪندي هجي. نذير جي امڙ اسانجي نظرياتي پڙهيل لکيل سوين ساٿين کان تمام گهڻو اڳيرو هئي ڇاڪاڻ جو نذير جي پارٽي ٽٽي وئي سندس ساٿي وکرجي ويا پر امڙ جي زبان تي ڪڏهن بہ اهو لفظ نہ آکريو تہ سندس پٽ جي قرباني غلط هئي يا سياست غلط ڪيائين. بلڪ نذير جي ڪنهن بہ دوست سان ڪڏهن ڪا ملاقات ٿيندي هئس تہ انهن مان پٽ جون سڪون لاهيندي هئي. مان پارٽي جي وڏن وڏن ڪامريڊن جي زالن کي مڪاريءَ وچان جملا ڳالهائيندي ٻڌا. چا ڪيون رکي سکي ڪائيندا آهيون. جڏهن تہ هو پاڻ کي نظرياتي ساٿياڻيون بہ سڏرائيندون هيون، پر انهن جي اڳيان نذير جي امڙ ڪڏهن بہ ڪا شڪايت نہ ڪئي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

10 اپريل 1953ع تي شهيد نذير عباسي کي جنم ڏيندڙ امڙ سچ ته لهندي ڏنو پر سندس اگڻ ۾ هڪ نئون گل ٽڙيو. دنيا جي روشنيءَ کي ڏسي پنهنجي وجود جو احساس ڏيارائين. امڙ جون اکيون خوشي وچان ڀڪڻ لڳيون. شديد خوشي جي اظهار ۾ اکين جي پاسي ۾ هلڪا ڳوڙها به محسوس ڪيائين. امڙ جي اها خوشي جڻ زندگيءَ جو وڏو سرمايو هئي. هر شيءِ بدلجي سگهي ٿي، پر ماءُ جو رشتو نٿو بدلجي سگهي. جڏهن ماءُ جي جهول ۾ سمهي ڇاتي سان لڳي ٿڃ پئي ٿو ته ماءُ جي اکين ۾ اکيون وجهي ٻار پاڻ کي دنيا جي وڏي ۾ وڏي ۽ مضبوط قلعي ۾ محفوظ سمجهندو آهي ۽ امڙ پنهنجي ٻار جي هٿن کي پڪڙي بار بار چمندي ۽ هزار اميدون رکندي راتين جي اوجاڳن سندس ڪک ۾ 9 مهينا سانڍيل ٻار جي لاءِ ماءُ جو بنيادي حق آهي ته هو سنهري خواب ڏسي پر نذير شعور سنڀالڻ کانپوءِ پنهنجي زندگي جي منزل الڳ تلاش ڪئي. هن جي امڙ جا خواب شايد اڌورا رهجي ويا ۽ آخر ۾ هن زندگي اڳيان درد محسوس ڪيو ۽ دل جو اهڙو درد ٽيس جو سندس لاءِ جان ليوا ثابت ٿيو. اهڙي طرح زرقا ۽ سندس ڌيءَ ادي حسينه جيڪا هر وقت لاڏ ڪندي هئس اڪيلو ڪري وئي. شهيد نذير عباسي کي ته ڪلهو ڪنهن به ساٿي ان ڪري نه ڏنو جو سندس لاش نه ڏيکاريو ويو پر چوڻ ۾ مها ڪامريڊ محض ان ڪري امڙ کي ڪلهو نه ڏئي سگهيا جو پارٽي ٽٽي وئي هئي. *شهيد پٽ جي امڙ ڪجهه نذير جي ساٿين جي ڪلهي تي آخري سفر ڪيو. ماءُ وچي پنهنجي پٽ کي ڇا ٻڌايو هوندو. هن شڪوا ۽ شڪايتون ڪيون هونديون يا نه؟ وري پنهنجي شهيد پٽ سان ملي هن جي تشدد ڪيل هڏن کي جوڙڻ لاءِ دعائون گهرندي هوندي. ان کانپوءِ هن اسانجي دنيا کي وساري ڇڏيو هوندو.*

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شهيد نذير عباسي
شروعاتي زندگي کان شهادت تائين

ڌرتي جي بهادر بيباڪ ڪردار شهيد نذير عباسي تي لکڻ تہ ڏاڍو ڏکيو آهي پر سندس زندگيءَ ڪي تاريخ جي گمنام ڪهاڻين ۾ وساري ڇڏڻ بہ نذير ۽ ان جي شهادت سان وڏي ويساهہ گهاتي ٿيندي. منهنجو قلم جڏهن بہ لکڻ شروع ڪندو آهي تہ ائين لڳندو آهي ڄڻ دل جي گهراين مان ڪجهہ يادون ذهن تي ڇانئجي وڃن ۽ پوءِ اکين مان لڙڪ نڪري اچن ائين نذير تي لکڻ بہ منهنجي لاءِ اکين جي لڙڪن برابر هوندو آهي، پر اهي لڙڪ وڏي سگهہ ڏيندا آهن. جڏهن اهو سوچيندي آهيان تہ ساهہ جي آخري گهڙيءَ ۾ نذير هن ڌرتيءَسان پنهنجي نظرئي سان پنهنجي پارٽي سان ڪهڙو وچن ڪيو هوندو. ۽ ٿوري دير سوچڻ کانپوءِ جڏهن ياد ايندو تہ اهو ضرور چيو هوندائين تہ منهنجي زندگي هڪ گيت آهي ۽ منهنجو موت جدوجهد جي علامت. پوءِ يقين ايندو آهي تہ بلڪل اهو هر وقت هر گهڙيءَ دوستن ساٿين کي چيل قول سچو ثابت ٿيو.

مرڻو هر ڪنهن کي آهي اسين سڀ مرنداسين پر نذير جهڙو مرڻ شايد ئي ڪنهن جي وس ۾ هجي. هتي پارٽين ۽ نظرين جي پرچار ڪرڻ جا دعويدار تہ ڪوڙ ملندا پر پارٽين ۽ نظرئي سان ساهہ جي آخري گهڙيءَ تائين وچن نڀائيندڙ ورلي ملن. جڏهن هن ڌرتيءَ جي هر باشعور نذير جي جدوجهد جي مشعل ڪنئي تہ پوءِ انقلاب جو خواب ضرور نظر ايندو جيڪڏهن صرف لباڙ ۽ بناوٽ جي زندگيءَ ۾ گم رهياسين تہ شايد اسانجي شهيدن جا ڌرتيءَ ۾ پوريل جسم بہ تڙپندا ۽ بي چين ٿي پوندا. جڏهن ورسيءَ تي گلن جي ورڪا ڪرڻ وارا ساٿي ايندا تہ انهن جي بناوٽي چهرن کي ڏسي اذيت گاهہ ۾ ڏنل اذيت کان بہ وڌيڪ اذيت محسوس ڪندا.

نذير عباسي ٽنڊوالهيار ۾ پيدا ٿيو. هن جي جنم ڌرتي ٽنڊوالهيار آهي پر سندس سڄاٽپ دنيا جي گول دائري ۾ رهندڙ محنت ڪش، هاري، مزدور، شاگرد سماج جي پيڙهيل طبقي لاءِ بغاوت ڪري جاگيردارن سرمائيدارن، پيرن، ميرن، وڏيرن جي ڏاڍ جبر، ظلم ۽ قهر خلاف نندي عمر

ڪان جنگ جوٽڻ جو اعلان هو.

هيءَ پنهنجي ماءُ جواڪيلو پٽ ۽ هڪ ڀيڻ اٿس پر ويچگي. ماءُ مان 5 پائر ۽ چار ڀينر اٿس. نذير پنهنجي گهر ۾ پنجون نمبر هو پر عادتن اخلاق، سوچ، ارڏائپ بهادري ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. هن سان گهر ۾ ڪنهن جي ٻه ڀيٽا ناهي. شايد ڏسجي ته نذير جي ڀيٽا ڪرڻ ڏاڍي ڏکي آهي. چاڪاڻ جو نذير جهڙا پٽ مائرون ورلي پيدا ڪنديون آهن.

نذير جي جدوجهد جي شروعات ٽنڊوالهيار جي ميونسپل يونين ۾ جمعدارن سان ناانصافين خلاف تحريڪ هلائڻ ڪانپوءِ ٿي. ننڍي هوندي ڪان ئي حساس ۽ هر ڪنهن لاءِ درد رکڻ چڻ سندس ايمان هو. سندس والد جان محمد عباسي پڻ سماجي شخصيت هو. نذير عباسي باقائدي سياسي شروعات پ پ جي ذيلي تنظيم آزاد ماروئڙااسٽوڊنٽس فيڊريشن ۾ ٽنڊوالهيار جو صدر مقرر ٿيڻ سان ڪئي. شهيد ذوالفقار علي ڀٽو سان مير رسول بخش ٽالپر جي بنگلي تي ٽنڊوالهيار جي ٻين سياسي ساٿين سان ملاقات ڪئي. پوءِ سياسي تحريڪ هلي ته ووٽر لسٽون سنڌيءَ ۾ شايع ڪيون وڃن. حيدرآباد ۾ بک هڙتال ڪئي وئي ته ٻين ساٿين سان نذير به بک هڙتال ۾ شامل ٿيو. اها نذير عباسي جي پهرين گرفتاري هئي. هن جي سينٽرل جيل ۾ ڪامريڊن سان ملاقات ٿي هن ڪميونزم ۽ سوشلزم کي باقاعده پڙهيو ۽ ان تي تمام گهڻا تبصرا ڪيائين.

نذير اصولن سان ڪڏهن به سوديبازي نه ڪئي. جيل انتظاميه جي غلط رويي ڪري سيني سياسي قيدين جيل ۾ بک هڙتال ڪئي. نذير بک هڙتال دوران پاڻي به نه پيتو جڏهن ته ٻيا ماروئڙا جا ساٿي معافي وٺي آزاد ٿي ويا. پر نذير معافي نه ورتي. جڏهن آزاد ٿي آيو ته ٻاهر سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن کي جوائن ڪيائين جيڪا جام ساقي جي قيادت ۾ ڪم ڪري رهي هئي. نذير پيدائشي فطرت ۾ هڪ انقلابي هو. هي ڦرلٽ واري استحصالي سماج کي ختم ڪرڻ واري جدوجهد ۾ اڳڀرو رهيو. اهوئي سبب آهي جو ڪميونسٽ پارٽيءَ ۾ نذير عباسي تمام ننڍي عمر ۾ تمام وڏي جڳهه حاصل ڪئي. نذير طبيعت ۾ سادو ڪائڻ پائڻ، هلڻ، گهمڻ ڪنهن ۾ به وڏائي نه هئس هن ڪڏهن به ڪنهن سان اونچ نيچ جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فرق کي اهميت نہ ڏني نذير جي اهائي وڏائي هئي تہ هي سٺو ورڪر، سٺو آرگنائيزر، سٺو اڳواڻ، سٺو دوست. ساٿي هر ڪنهن سان ملڻ وارو هو. هو گهر گهر وڃي هڪ هڪ ساٿي سان نظرئي تي گهراين سان بحث ڪندو هو. پنهنجي گفتار ۽ انداز ڪري ڪميونسٽ پارٽي جي هر فرنٽ کي شاندار طريقي سان آرگنائيز ڪندو رهيو. تمام ساٿين کي منظم ڪري هڪ ٿي هلڻ جي صلاحيت هئس. جيڪا هڪ مشهور انقلابي پارٽيءَ جي ليڊر جي خاصيت هئڻ گهرجي. جنهن جي ڪري منظم ٿي پارٽيون انقلاب آڻيندڙيون آهن. نذير جڏهن ڪميونسٽ پارٽي ۾ آيو تہ ان وقت پارٽي انڊر گرائونڊ هئي. جيڪڏهن ڪنهن کي اها خبر پوندي هئي تہ هي ڪميونسٽ آهن تہ حڪومت ملڪ دشمن قرار ڏئي جيل پيڙو ڪندي هئي ۽ عوام ڪافر چئي. مذهب ۽ نظرئي جي جنگ ۾ فرق پيدا ڪندا هئا. پر نذير عباسي وڏي واڪي سنڌ توڙي بين الاقوامي مسئلن تي بهترين انداز گفتگو سان تبصرو ڪندو هو. جنهن جي ڪري گهٽڻ جا عقل دنگ رهجي ويندا هئا.

نذير جي هڪ وڏي خوبي اها هئي تہ ڪڏهن بہ پنهنجي ڪوتاهي کي لڪائيندو نہ هو بلڪ چوندو هو تہ اسين انسان آهيون اسين انقلابي آهيون انقلابي طريقو خود تنقيدي آهي ائين نہ جو هڪ غلطي کي لڪائڻ لاءِ ٻيون غلطيون ڪيون. انهيءَ ڪري هر وقت پنهنجو جائزو وٺڻ گهرجي. نذير پارٽي اصولن کي تمام گهڻي اهميت ڏيندو هو. تنقيد ڪرڻ وقت هو ڪنهن سان بہ رعايت نہ ڪندو هو، پر سندس تنقيد جارحانہ نہ هوندي هئي طبيعت ۾ مانيٽو هئڻ ڪري ڪڏهن بہ ڪنهن کي اعتراض نہ ٿيو. پارٽيءَ جي اصولن تي هڪ دفعو انٽرنيشنل انقلابي گيت ٽيپ تي هلايوسين. نذير هٿ مٺي ڪري اٿي بيهي رهيو اسين سڀ هن کي ڏسون پيا گيت ختم ٿيڻ کانپوءِ ويهي چيائين جيڪڏهن توهين ان گيت جي مفهوم کي نٿا سمجهي سگهو تہ پوءِ انقلابي گيت ٻڌڻ کان بهتر آهي. اندين گانا ٻڌو سندس جي اها ادا هر ڪنهن کي وٺي ڏسجي تہ نذير پنهنجي ذات ۾ هڪ وڏي پارٽي هو جڏهن تہ پارٽيءَ لاءِ ڪم ڪيائين تہ ڪڏهن بہ اهو نہ سوچيائين تہ اسانجو تعداد ڪيترو آهي. هڪ بهترين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ورڪر بهترين آرگنائيزر سان گڏوگڏ اهوبہ چوندو هو تہ اسانکي معياري ڪامريڊن جي ضرورت آهي. نہ ڪي اهڙن جي جيڪي پاڙيا ٽي پيچي وچن سياست جو مقصد چاهڻ آهي جيڪا سائنسي سوشلزم ۾ يقين رکندڙ هجي. نذير پنهنجي خواهشن کي سولي جي تختي تي بيهاري وچن ڪندڙ سچي انقلابي وانگر تہ انقلاب لاءِ ماڪسزم، سوشلزم، انقلابي قربانيون، جدوجهد، ڊسپلين، ضابطن جي پارٽي لاءِ سخت ضرورت آهي، جڏهن تہ نذير عباسي وٽ ٻا هيو پنهنجو نظريو، فڪر، اظهار جي آزادي جو نعرو حقن حاصل ڪرڻ جي جدوجهد لاءِ پرعزم زندگي ***شهادت وقت جيڪڏهن ڪنهن پڇيو هوندس تہ تنهنجي ذاتي ملڪيت ڪيتري آهي تہ نذير ضرور اهو چيو هوندو تہ منهنجي ڌيءَ زرقا پوڙهي امڙ نوجوان زال حميده وڏي پيڻ حسينہ ۽ پوري دنيا جا محنت ڪش شاگرد، هاري، مزدور، عورتون سڀ منهنجي ملڪيت آهن. دنيا جي هن ارڏي ڪميونسٽ شهادت جو تہ جام پيتو پر لانگ بوٽن اڳيان سر نہ جهڪايائين.*** بقول ڪارل مارڪس جي تہ پرولتاريہ ڪي وڃائڻ لاءِ غلاميءَ جون زنجيرون ۽ فتح ڪرڻ لاءِ سڄي دنيا آهي. نذيرعباسي هڪ لاٽ هو. اهڙي لاٽ جيڪا ٽياس تي ٽنگڻ ڪانپوءِ بہ ٻرندي رهي . سقراط جي زهر پيئڻ کي انقلاب جي واٽ تي هلندي امرت جو جام سمجهائين. مخدوم بلاول کي گهاڻي ۾ پيڙايو ويو. جڏهن منصور کي سوليءَ تي چاڙهيو ويو جڏهن ڀڳت سنگهہ کي ڦاسي ڏئي بہ تخت دار جي رسيءَ جي اڄ نہ لٿي تہ نوجوان حميد بلوچ کي ڦاهي چاڙهيو ويو جنهن اڃا زندگيءَ جي ڪنهن خوشيءَ کي ڏٺو بہ نہ هو. ڏسجي تہ دنيا جي گول دائري ۾ ظالم جي فطرت هڪجهڙي آهي پر ظلم خلاف ويڙهہ ڪرڻ وارن جي نظرياتي سوچ بہ الڳ ناهي، جڏهن بہ هنن سر گهوريا آهن تہ وڌ کان وڌ ٽارچر سنو آهي ائين نذير عباسي مان بہ سچ جي ڳولا ۽ جدوجهد جو عزم ڪير بہ ختم نہ ڪري سگهيو توڙي جو ڪيس جي جسم کي شيشن جي پليٽ تي سمهاري اذيتون ڏنيون جسم جي هر عضوي کي ٽوڙيو ويو ۽ هر عضوي جي ٽٽڻ وقت اهوئي آواز هو، انقلاب زندهہ باد، مان نذير آهيان منهنجي جنگ جاري رهندي. اهو نذير عباسي ڏکي دور ۾ هلچل جو مک ڪردار ٿي ويو. جنهن کان سڄي دنيا جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سرمائيدار ۽ سامراج ڏڄندو هو. اها پارٽي ڪميونسٽ پارٽي ڪميونسٽ تحريڪ جي نالي مشهور ٿي. *نذير عباسي جي زندگي هڪ وسيع سمنڊ آهي جيڪا ڪڏهن به ختم ناهي ٿيڻي پلي جو ڪٽي جسماني طرح موجود ناهي پر تڏهن به سمنڊ جي ڇولي وانگر اسانجي هر تحريڪ ۾ شامل ٿيڻ اچي ٿو ۽ لهر وانگر پلي هليو ٿو وڃي پر سندس گجگوڙ هر وقت محسوس ٿئي ٿي. هڪ آدرشيءَ انسان ڪڏهن به ناهي مرندو.* سندس زندگي جا ڪجهه لمحا هميشه ياد رهن ٿا. تلخ حقيقت ڪان وٺي مزاحيه انداز تائين. هڪ دفعي غلام نبي چانديو جي گهر ميٽنگ هئي. نذير ٿوري دير ڪئي امر لال چيو ته هلو ڪنهن چوڪ تان نذيرڪٽي اچون. سواءِ مرڻ جي نذير ليٽ نٿو ٿي سگهي. اهو سندس ساٿين جو نذير جي اصول پرستي وارو يقين هو ۽ ٿوري دير ۾ نذير اچي ويو. چيائين بس ليٽ هئي مرڻ واري ڳالهه تي کلي چيائين اٿين نه ماريو. انقلاب جي جدوجهد ڪندي پلي ڪٽي ڪنهن چوڪ تي مران لاش وارثن کي به نه ملي ته پرواهه ناهي نذير کي موت جو خوف ڪڏهن به نه رهيو ۽ نه ئي مرڻ ڪانپوءِ سندس جسم جي ڪاپرواهه. وقت جي فرشتي کي اها ڳالهه دنيا آڏو ثابت ڪرڻي هئي ته اهڙا به سچا انسان آهن ۽ ٿيو به ائين ته نذير جو لاش ڪنهن نه ڏنو *تاريخ ثابت ڪيو ته مرڻ ڪانپوءِ منهن ڏسي شايد موت قبول ڪجي ها، پر هي ته امر انسان ڪلندو ڳالهائيندو ويو ۽ هميشه زنده رهندو.* ائين به ناهي ته ڪو هو گرفتار ٿيڻ کي ترجيح ڏيندو هو. بلڪ چوڻ هئس ته آزاد رهي وڌيڪ ڪم ڪري سگهجي ٿو. هڪ دفعي سنڌ يونيورسٽي جي هاسٽل کي پوليس ۽ ٻين ايجنسين گهري ۾ ورتو. نذير انٽرنيشنل هاسٽل جي 67 ڪمري ۾ رهيل هو. ڪمرن جي تلاشي ۽ روپوش شاگردن جون گرفتاريون ٿيڻ لڳيون. نذير کي دوستن چيو هاڻي هليو اچ. گرفتار ٿيڻ ڪان نٿو بچي سگهين. جڏهن ڏاڪڻ تان اچي پيو ته فلسطين تنظيم پي ايف ايل پي جي عرب شاگرد چيس اسانجي ڪمري ۾ اچ. اسان جي تلاشي نه وٺندا. نذير ڪمري ۾ ويو ۽ واقعي پوليس ٻاهران پڇي هلي وئي. ائين نذير بچي ويو هڪ دفعو ڪراچي ڪان نذير حيدرآباد آيو. پٺاڻ ڪالوني ۾ پوليس بيٺي هئي. نذير جا به وارنٽ هئا. بيگ ۾ سرخ پرچم ۽ هلچل هئس .

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پوليس پڇيس بيگ ۾ ڇا اٿئي صوبيدار جي ڪن ۾ مذاق واري انداز ۾ ڇيائين بر. پوليس ڪي انداز وٺيو ۽ ڪلي چوڻ لڳس. ڪاڏي ويندين. ڇيائين صحافي ڪالوني تہ پوليس وارن ڇيس اسين بہ اوڏانهن تا وڃون هل تہ ڪچهري ڪندا هلون. اهڙي نموني ڪڍهن بيگ پوليس وارن پٽي ڪنئي تہ ڪڍهن نذير. صحافي ڪالوني ۾ موڪلائي جڏهن دوستن وٽ پهتو تہ خبر پيس تہ اڄ ڪافي جاين تي ڇاپا لڳا آهن. سڄي شهر ۾ تو لاءِ پوليس الرٽ آهي تون گولي تي ۽ پوءِ *نذير وري پوليس جي نظر کان بچائي نڪري ويو. هڪ انقلابي لاءِ هميشہ شعور ۽ سمجهداري ۽ صبر سان جدوجهد ڪرڻ ضروري هوندي آهي. ڏسجي تہ نذير ڪائنات جي خوبصورت وايو منڊل ۾ جتي اربين ستارا چمڪندا هجن چنڊ جي روشني ڌرتيءَ جي انڌيري کي شڪست ڏيڻ لاءِ جوڀن جوانيءَ جو ڏيک ڏي ان ڪاري رات جي پيٽ ۾ نذير جو عڪس ۽ پڙاڏو پڇڙ تاري جيان نظر ايندو جيڪو ڪيترن سالن کانپوءِ نڪرندو آهي*. نذير بہ انهن مان آهي جيڪي ڪيترن سالن کانپوءِ پيدا ٿين. نہ صرف ڌرتيءَ ماءُ جو لاڏلو پر پنهنجي امڙ جو بہ لاڏلو. نذير پنهنجي ماءُ جي جهولي ۾ اڪثر مٿو رکي سمهي پوندو هو ۽ ماءُ پنهنجي محبت پري هٿن سان پٽ جي مٿي تي آڱريون ڦيري ننڊ ڪرائيندي هئس ۽ جڏهن اک کلندي هئس تہ چوندو هو امان اڄ سڄو ٿڪ لهي ويو.

نذير عباسي رجعت پسند سياست جي سخت خلاف هو. هن جو چوڻ هو تہ ملان ملڪ ۾ ترقي پسند سوچ جي لاءِ وڏي ۾ وڏي رڪاوٽ آهن. حقيقي مسئلن کان ڌيان هٽائڻ لاءِ هميشہ مذهبي آڙ ۾ فساد ڪرايا وڃن ٿا. هتان جي عوام جي بدقسمتي آهي تہ رجعت پسند ملن جي چار ۾ ڦاٿل آهن. پر هڪ نہ هڪ ڏينهن ضرور اکيون کلنديون جڏهن خود انهن ۾ باهيون ٻرنديون. عوام بک بيروزگاري کان تنگ ٿيندو تہ پوءِ سمجهہ ۾ ايندو تہ مذهب سان پيٽ نٿو ڀرجي. پيٽ ڀرڻ ۽ حق وٺڻ لاءِ وڙهڻو پوندو. حقيقت تہ اها آهي مذهب پيٽ ناهي ڀريندو. جڏهن بک بيروزگاري جو لاوو آتش فشان وانگر ڦاٽندو تہ چوندا تہ قرآن تہ مسجد ۾ بہ پيو آهي، پر منهنجي گهر ۾ پيٽ ٻڪئي تن ننگي ٻچن جو ڇا ٿيندو. بيماريءَ ۽ مفلسي جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شڪار ٿيندڙ لاشن جا انبار لڳندا تڏهن هوش ايندن تہ سوشلزم جي جدوجهد ڏانهن ضرور وک وڌائجي. اهو نذير جو يقين هو ۽ هن ڀرپور نموني ويڙهہ ڪئي تہ وقت ۽ حالتون گهڻو خاموش نہ رهنديون. انسان جي تاريخ آهي تہ جنگلن ٻريڻ مان نڪري تن ڍڪڻ سگهيو. آخر حق وٺڻ بہ سگهندا. اهي *حق جيڪي ڪنهن مجبوريءَ ۾ خيرات ۾ نہ ملن بلڪ حق سمجهي مستقل حاصل ڪيا وڃن. بلڪل ائين ٿيو. ڪاش جيڪڏهن اڄ نذير هجي ها تہ پنهنجي پيشن گوئي کي يقين ۾ ڏسي ها پر سندس پيشن گوئي ئي وڌو يقين هو جو اڄ سوشلزم ۽ ڪميونزم جو وڏو بحث ڇڙي ويو آهي.* انقلاب جي نعري کي هر ماڻهو سمجهي ٿو ۽ سمجهڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. هر نوجوان انقلاب جي وات تي هلڻ جو سوچي ٿو. پلي ڪٿي 1917 جي انقلاب کي مائيٽو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي، پر وينيزويلا جي انقلاب ۽ شاويز جي ڪارنامن سيني مايوسين کي تاريخ جي ورقن ۾ ڏوئي صاف ڪري ڇڏيو آهي. اهي اپ ڏاريندڙ نعرا. اُهي ڳاڙها جهنڊا هر ڪنهن جي هٿ ۾ آهن. جڏهن بہ ڪنهن محنت ڪش جو آواز بلند ٿئي ٿو تہ انقلاب جي فلڪ شگاف نعري سان ڳاڙهو جهنڊو ضرور جهولي ٿو. ان جهنڊي ان نعري ۾ نذير جو نالو پلي نہ ڪنيو وڃي. اها هڪ حقيقت آهي نذير جو موت محنت ڪش جي حق حاصل ڪرڻ جي ويڙهہ ڪري ٿيو ان لاءِ جو اڄ جڏهن محنت ڪش وڙهن ٿا تہ ان ڳاڙهي جهنڊي ۾ نذير جي خون جي خوشبو تي محسوس ٿئي. جيڪا دنيا جي شهيد ٿيندڙ انقلابي جي خون جي هوندي آهي. نذير تاريخ جي ڪڙي سچ چوڻ ڪان ڪڏهن بہ نہ ڪيپايو اهوئي سبب آهي جو اڄ واقعي لاشن جا انبار آهن. مذهب جي توهين تي ٿئي. اعتڪاف ۾ ويٺلن تي گوليون ٿيون هلايون وڃن. مسجدن امام بارگاهن ۾ بم بلاسٽ ٿا ٿين. مذهبي احتجاجن ۾ تقدس ئي ناهي رهيو. بي ڏوهي ڪيترين جانيون ضايع ٿيو وڃن ٿيون، جڏهن تہ هاڻي اسيمبلين ۾بہ مولوي صاحب پهچي ويا آهن. *بهترين پڄيرو گاڏين ۾ مولوي صاحب نظر ايندا پر پوءِ بہ ٿالهہ ڪٿي يتيم خاني ۾مدرسي جا ٻار گهر گهر ڪاڏو گهرندا وتندا. ڇهري تي مايوسي ۽ بي بسي جڻ سچو نور ختم ڪيو ڇڏين. بلڪ هاڻي تہ ٽرينن ۽ بسن ۾ باقاعده مائيڪ ڪٿي*

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فقيرن وانگر اهو چئي پئسا گهرندا تہ مدرسي جا ٻار ٻکيا آهن. قرآن وٺُو آهي وغيره وغيره. ڏسڻو اهو آهي تہ جيڪڏهن مذهب بہ خيرات وٺڻ تي مجبور ڪري تہ پوءِ جهاد جو تصور ڇا آهي اهو اسانجي ملڪ جو هڪ وڏو الميو آهي. تہ سوچ ڪي دٻايو ويو آهي ۽ نفرت ڪي اڀاريو ويو آهي. اهڙي نفرت جيڪا گمراهيءَ ڏي ڌڪي ٿي پر جڏهن بہ ڪنهن شيءِ جو پريشر پنهنجي ڊگري کان وڌندو آهي تہ خطري جو سبب بنيو آهي ۽ اڄ رجعت پسند سوچ جي خلاف نفرت جو پريشر وڌي رهيو آهي. تاريخ جو بي رحم سچ هڪ نہ هڪ ڏينهن ضرور ڦاٽندو پلي ڪٽي اهو وقت حالتن سياست يا نذير جي سياسي پارٽي سان هجي. مونکي ڪنهن ساٿي يقين سان ٻڌايو تہ نذير ۽ پروفيسر جڏهن گڏ گرفتار ٿيا تہ بقول پروفيسر صاحب جي نذير ڪانئس پڇيو تہ ڪامريڊ هاڻي ڇا ڪجي.پروفيسر چيو اهوئي ڪجهہ جيڪي ڪامريڊن کي ڪرڻ گهرجي. نذير چيو بلڪل ائين ئي ٿيندو ۽ پوءِ نذير بلڪل هڪ انقلابي ڪامريڊ وانگر پنهنجي جان جي بہ پرواهہ نہ ڪئي ۽ همٿ سان وڙهندو رهي. هڪ سچي ڪميونسٽ وانگر پارٽي جا راز لڪائيندو رهيو ۽ ڪنهن کي بہ تڪليف نہ ڏنائين.

نذير عباسي جي شهادت کانپوءِ جڏهن سوويت يونين ٽٽو. سوويت يونين جي ٽٽڻ سان هڪدم تمام وڏي مايوسي اچڻ لڳي. خاص طور پاڪستان ۾ مونکي چڱيءَ طرح ياد آهي تہ فرينڊ شپ هائوس ۾ هر سال انقلاب جون تقريبات ٿينديون هيون. مان ضرور ويندي هئس. خاص طور جڏهن "مدر" فلم ڏيکاريندا هئا. موتيہ ننڍڙي هئي ۽ فرينڊ شپ هائوس مان ٻارن جا اسٽوري بڪ وٺندي هئي ڪا بہ اهڙي اسٽوري نہ هئي جيڪا موتيہ وٽ نہ هجي آخر فرينڊ شپ هائوس وارا ئي پريشان ٿي ويند اهئا تہ هاڻي بيون بڪ اچا نہ آيون آهن پر ان ڏينهن مان موتيہ کي وٺي ويم خود هن ٻارڙي جا لفظ هئا تہ امي هتي چور آيا هئا. هن ڪا انگريزي فلم ٽي وي تي ڏٺي هوندي جنهن ۾ چور گهر جي پج ڊاهہ ڪئي هوندي. سو هن کي اهوئي منظر نظر پيو اچي. واقعي چور آيا هوندا اهڙا چور جيڪي نظرئي جا چور هجن. جيڪي هن سماج جي تبديليءَ کي لڪائڻ ۾ منجهائڻ جا چور هجن اهڙا ڌاڙا اهڙا ڪهر دنيا جي ڪيترن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انقلابي تحريڪن تي لڳا آهن ۽ اهڙو ئي ڏاڙو ڪامريڊ لينن جي سوچ تي بہ ڪجهہ وقت لاءِ لڳو حقيقت اها آهي تہ ڪامريڊ لينن جي مجسمن کي جڏهن ڊاٿو پيو وڃي تہ ائين پيو لڳي جڻ ڪنهن معصوم جي وات مان گرنهہ پيو کسجي. ان ڪان بہ وڏيڪ تڪليف اها هئي تہ پاڪستان جي ڪميونسٽ پارٽي جڻ انتظار ۾ هئي تہ ڪڏهن ٿو سويت يونين ٽٽي. ڇاڪاڻ جو هتان جي ڪميونسٽ پارٽيءَ بہ جڻ تڏا ويڙهڻ شروع ڪيا. جڏهن تہ ان ڪان اڳ سوويت يونين 1917 جي بالشويڪ انقلاب جو اثر ايترو هو جو هتي هر صبح جڻ 1917 جي انقلاب جو سڏ هجي. آڪٽوبر مهيني ۾ فرينڊ شپ هائوس ڪراچي ميلي جو منظر هوندو هو. پلي جو کٽي پارٽيءَ تي پابندي هئي. پر تڏهن بہ ماٺهو يا کٽي ڇئجي تہ اندرين سطح تي پارٽي جا همدرد سوويت يونين انقلاب کي سرخ سلام لاءِ هر فنڪشن ۾ ضرور شامل ٿيندا هئا. جڏهن ماءُ فلم ڏيکاري ويندي هئي تہ مون انهيءَ فلم ڏسڻ دوران ڪيترن نوجوانن کي انهيءَ وقت اٿي ڪنڌ جهڪائي ۽ هٿ مٿي ڪري ماءُ جي عظمت کي سلام ڪندي ڏٺو. جڏهن هوءَ انقلابي ڳاڙهو جهنڊو هٿ ۾ کڻي ساٿين سان اچي ٿي ۽ گهوڙن تي فوجي اچن ٿا ۽ گوليون وسائيندي لاشن جا ڍير تي وڃن ٿا ۽ ماءُ جي هٿ ۾ جهنڊو لاشن مٿان ڦڙڪي ٿو. سچي ڳالهہ اها آهي تہ اهو منظر منهنجي زندگيءَ لاءِ بہ وڏو اعزاز آهي. ڪامريڊ لينن جا بيج باقاعده ورهايا ويندا هئا. نظرياتي ساٿي پروگرامن ۾ بيج لڳائيندا هئا. مون وٽ بہ ڪجهہ بيج جيڪي ڏاڍي احترام سان پرس ۾ سانڍي رکندي هئم. اهو جذبو بناوٽي نہ هو پر ان صبح لاءِ وڏي جنگ جو اعلان هو. جيڪا سامراج جي ظلم خلاف هئي. هتي ڪيترن ساٿين ڪوڙا کاڌا. جيل ڪاٽيا ۽ ملڪ ۾ ڪارو ۽ انڌو قانون لاڳو ٿي ويو. باقاعده هر آواز کي جڻ دٻايو پيو وڃي وري مٿان افغانستان ۾ صدر دائود جي اقتدار کي ختم ڪرڻ ڪانپوءِ روس جي مداخلت جڻ پاڪستاني فوج جون وايون بتال ڪري ڇڏيون. ملڪ جي وڏي سياسي پارٽي پي پي پي جي چونڊيل حڪمران ڀٽي صاحب کي جڻ اکيوٽ ۾ فيصلو ٻڌائي ڦاهي ڏني وئي، جڏهن ملڪ ۾ عام قيدين جو اهو حال آهي تہ جيل ۾ سڙي سڙي سزا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪان وڏيڪ سزا ڪاٽي پوءِ فيصلو ٻڌندا پر پيٽي صاحب ڪي فيصلو ٻڌائڻ لاءِ فوجي حڪمرانن دير ئي نہ ڪئي. هن ملڪ جي ڪروڙها عوام جي روئندڙ عدالت آڏو بند ڪمري جي عدالت ۾ سزا ڏئي مٽي ماءُ حوالي ڪيو ويو. اهو حادثو ملڪ جي عوام لاءِ سونامي حادثو هو. جيئن سمنڊ ڦاٽي اٿلي، ائين عوام اٿلي پيو . پنجاب ۽ سنڌ ۾ ماڻهن پاڻ ساڙيو. پي پي اقتدار جي پارٽي ڪان وڏيڪ ملڪ جي عوام ۾ گهرائي پيدا ڪئي. ان ڪانپوءِ نظرياتي پارٽي ڪميونسٽ پارٽي هئي. ڇاڪاڻ جو پيٽي بہ سوشلزم جو نعرو ڏنو ۽ ڪميونسٽ پارٽي بہ سوشلزم ۽ ڪميونزم جي لاءِ جدوجهد ڪري رهي هئي. پاڪستان جي قيادت باصلاحيت، عقلمند ۽ فهم واري هجي ها تہ پارٽي اندر سيني بحرانن کي منهن ڏئي ها پر پارٽي جي ٽٽڻ ۾ بنيادي ڪارڻ قيادت جو فقدان هو. *ان ڪري جو ڪميونسٽ پارٽي رڳو پاڪستان ۾ نہ پر سڄي دنيا جي ڪميونسٽ پارٽين ۾ ڪيئي نظرياتي، سياسي ۽ حڪمت عملي جي حوالي سان شديد ترين اختلاف ٿيندا رهندا آهن پر جذبي سان سرشار پنهنجي ڌرتيءَ سان ڪمٽمنٽ مقصد سان لڳاءُ ۽ باصلاحيت ليڊرشپ ذريعي پارٽين جا بحران ختم ٿي ويندا آهن.* مثال طور سويت يونين جي نظرياتي بحران ڪانپوءِ انڊيا ۽ نيپال جي ڪميونسٽ پارٽين پنهنجي صلاحيتن سان پاڻ کي بچائي ورتو. هن ملڪ جي ڪميونسٽ پارٽيءَ جي اها دعوي تہ نظرياتي بحران جي ڪري پارٽي ٽٽي وئي - بي بنياد سبب آهي. مان سمجهان ٿي تہ اهڙيون ڪوڪليون ۽ غير نظرياتي ڳالهيون ڪنهن ايڏي وڏي پارٽي جنهن جا ڪارڪن سر ڏڙ جي بازي لڳائي جان بہ ڏئي ڇڏين. انهن کي نہ ڪرڻ کپي. اصل ڪارڻ منهنجي نظر ۾ نذير جي شهيد ٿيڻ ڪانپوءِ جيڪي مونسان رويو هو تہ جيڪو هڪ شهيد جي زال سان نہ هئڻ کپي. ڇاڪاڻ جو ماڻهوءَ جي پونيئر ان جي آل اولاد خاندان برادري ليکي ويندي آهي، پر هڪ اهڙو ماڻهو جيڪو پنهنجي زندگي ڪنهن نظرئي جي حوالي سان نظرياتي موت مري ٿو تہ ان جي پونيئر بہ ان جا نظرياتي ساٿي هوندا آهن. پر جنهن انداز سان پارٽي بي حسي جو رويو رکيو، اها شهيد جي شهادت سان غداري هئي. انهيءَ مان ظاهر ٿئي ٿو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تہ جيڪي هڪ عورت کي تحفظ نہ پيا ڏئي سگھن اهي هن ملڪ جي ڪروڙها عوام جي ڳالھہ ڪرڻ ۾ ڪھڙي سچائي پيا رکن. انهيءَ مان صاف ظاهر آهي تہ پارٽي ۾ (1) ڪرپشن (2) ليڊرشپ جو فقدان (3) ڏرتيءَ سان ڪميٽنمنٽ جو نہ هجڻ (4) انقلابي جذبي کان خالي هجڻ ۽ جيڪا ليڊرشپ هئي ان جو ڊڪٽيٽر انداز. انهي ڪري نذير عباسي جي شهادت ۽ جام ساقي جو اڳي ئي سخت ٽارچر ڪانپوءِ جيل ۾ رهڻ. باقي رهيل ليڊرشپ جون جڻ واريون نواريون ڪري ڇڏيون. نظرياتي ۽ سياسي نابالغ ذاتي انا پرستي جي ور چڙهيل بي همت قيادت جي ڪري نذير عباسي جي رت ۽ پگھر جي پورهئي سان ٺهيل انقلابي پارٽي ٽڪرا ٽڪرا ٿي وئي. 30-30 سالن جو تجربو رکندڙ قيادت ذري برابر بہ انقلابي ڪيڊر کي منظم ڪري بحرانن کي منهن ڏئي، رياستي ڏاڍ ۽ جبر کي فيس ڪري پارٽي بچائڻ جي ڪوشش نہ ڪئي. جڏهن تہ نذير عباسي پارٽي جي اندر غلط رجحانن پارٽين جي غلط فيصلن تي جدوجهد ڪندو رهيو. نذير عباسي ڪميونسٽ پارٽي کي عوامي پارٽي ناهڻ لاءِ پارٽي قيادت کي همٿائيندو رهيو تہ اسان کي عوام سان رجوع ٿيڻ کپي. جنهن جي نتيجي ۾ سنڌ هاري ڪاميٽي ڊي ايس ايف عوامي نمائندي تنظيمن جي طور تي ٿي اڀري. نذير هر ڳوٺ هر شهر ۾ پارٽي جو ڄار وڇايو هو. بلوچستان ۾ پٽ فيڊر هارين واري تحريڪ جو بہ وڏي ۾ وڏو سبب اهو هئو. مونکي ياد آهي دنيا جي ڪهڙي بہ ڪنڊ ۾ ڪنهن محنت ڪش، هاري، مزدور شاگردن جي جدوجهد تي تہ واضع موقف رکيائين، جڏهن مان پٽ فيڊر تحريڪ ۾ شامل ٿيڻ لاءِ وڃان پئي تہ اسٽيشن تي اهي لفظ چيائين هو ڏس چنڊ ۽ تارا، صبح ٿئي تہ سچ ڏسجان. مان بہ ڏسندس اسان پلي ڪٽي بہ هجون ڌرتي اسانجي پنهنجي آ سچ چنڊ تارا اسانجو ڳانڍاپو آهن ۽ مان بہ چنڊ تارن کي ڏسندي هئس ۽ نذير بہ ڏسندو هو اسانجو جيل ۽ جيل کان ٻاهر اهو ڳانڍاپو هو. چنڊ ۾ خبر ناهي ڪھڙيون من گھڙت ڪھاڻيون سان وابسطہ شڪليون نظر اينديون آهن، پر اسان ٻئي هڪ ٻئي کي ڏسندا هئاسين چاڪاڻ جو اسانجي جدوجهد جو تصور بہ روشني هئي اهڙي روشني

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيڪا راڪاس جي رات کي پري کان پڌرو ڪري پر ڪميونسٽ پارٽي جو قومي مسئلن تي چٽو موقف نہ رکڻ جو بہ اهو بنيادي سبب آهي جو پارٽي ملڪ ۾ پنهنجي ساک وڃائي ويٺي. جنهن جي ڪري سموري سياسي ڪيڊر پارٽي جي ليڊر شپ جي روين ڪري مايوس ٿي پنهنجي قوم ۽ مظلوم عوام جي ڪجهہ ڪرڻ لاءِ مختلف جمهوريت پسند ۽ قوم پرست ڌرين ڏانهن رخ ڪيو ۽ ڪيئي بي راهہ روي يا مايوسي جو شڪار ٿي ويا. ڪيئي اڄ تائين سياست کان بيزاري جو اظهار ڪن ٿا. ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي جيڪو حالانڪ عوام ۾ تمام گهٽي مقبوليت ماڻي چڪو هو يا آهي تنهن سنڌ جي هارين ۽ ڌرتيءَ جي قومي مسئلي کي سمجهندي جيئي سنڌ جو نعرو ڏنو تہ جڻ وڏو ڏوهاري ٿي پيو. سنڌي هئڻ جي ڇاپ لڳي ويس مونکي ياد آهي تہ هڪ پراڻو ڪامريڊ هاڻي مري ويو آهي. چيائين ويسے تو حيدر بخش جتوئی اچھا آدمی تھا۔ مگر تھوڑا سندھی تھا۔ مونکي ذاتي طرح انهي ڳالهہ کان اختلاف هئو ۽ آهي تہ جڏهن اسين ٻين ملڪن جا انقلابي مثال ڏيون ٿا. انهن جي انقلابي جدوجهد کي ساراهيون ٿا. بلڪ انهن جي قيادت ۾ پنهنجي جدوجهد ڪيون ٿا. پلي انقلاب جي لاءِ جدوجهد ٻولي، مذهب ۽ رنگ نسل کان بالاتر هوندا آهن. شهيدن جون قربانيون مقصد ۽ نظرئي لاءِ هونديون آهن ۽ نظريا ۽ مقصد ڪنهن مخصوص قوم مخصوص طبقي جا محتاج ناهن هوندا پر اها هڪ حقيقت آهي تہ انقلابين جي تاريخ جڏهن بہ لکبي يا لکي وڃي ٿي تہ تہ ان جي انقلابي سڃاڻپ ۾ سڀ کان پهرين ان جي جنم ڀومي جو ذڪر هوندو. مان سمجهان ٿي تہ ڪميونسٽ پارٽي کي اها حقيقت تسليم ڪرڻ کپندي هئي ڇاڪاڻ جو جيڪي اڳواڻ ۽ ڪارڪن قيد خانن ۾ پارٽي جي ڪري اذيتون صحيح آيا ۽ رياستي ڏاڍ انهن کي جهڪائي نہ سگهيو سي پنهنجي ئي ساٿين جي غير مناسب روين ۽ بي همٿ ڪردارن ڪري زندگي جو سمورو سرمايو وڃائي ويهي رهيا ۽ پارٽي جا اهم اڳواڻ رياستي ڏاڍ ۽ جبر کان ڊڄي ڪري ملڪ کان ٻاهر رهي پاڻ بچائيندا رهيا. پروپگنڊا اها ڪئي ويندي هئي تہ ڪامريڊ پارٽي کي فعال بنائڻ لاءِ ٻاهر جان بچائي ڪم ڪن ٿا. خبر پئي پارٽي ٽٽي وئي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فعال ڪرڻ بجاءِ زوال ڏانهن هلي وئي. جن پنهنجا سر بچايا اڄ اهي وڏين ائرڪنڊيشن گاڏين بهترين بنگلن جا مالڪ آهن. پلي جو ڪوئي پارٽيءَ ۾ اچڻ وقت ٽيڪسي ڊرائيور هئا پر ٻاهر رهڻ ڪري سٺين هوٽلن ۾ رهڻ ۽ جهاز جي سفر ڪين جي زندگي کي ئي بدلائي ڇڏيو. شيخ اياز صحيح چيو آهي ته

سچ وڏو ڏوهاري آهي
روز ازل کان پڪڙيو ويو آ
زنجيرن ۾ جڪڙيو ويو آ.

نذير سچو هو ۽ سچ جي سزا ملندي رهيس. پنهنجي ڄاڻ هئڻ ڪري هار نه مڃيائين. نذير عباسي شهيد جا اسين سڀ ڏوهاري آهيون اسان هن جي هڪ به مسڪراهٽ هڪ به ادا کي ڪونه ڏنوسين ڇا هو جيڪو درد جو گانو ڳائيندو پنجرے کے پنچھی رے۔ تیرا اوردو نہ جانے کوئی۔ هن جو پنهنجو درد هو يا اهو اسانجي مستقبل تي مايوسي کي درد سمجهي پيو پر نه نذير مستقبل جي تمام سنهري خواب کي نظر ۾ رکي سر ڏنو. هن کي تمام گهڻو يقين هو هن ساهه جي آخري گهڙي ۾ سچ کي ٻڌندي نه پر چمڪندي ڏنوهوندو. سچ چوندا آهن ته شهيد ڪنهن جي ميراث ناهن جيڪڏهن ميراث آهن ته انهن جي جن ان جي مقصد ان جي قرباني کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪري جدوجهد کي جاري رکيو. نذير عباسي جي شهادت ڪانپوءِ ڪميونسٽ پارٽي عدالت ۾ ڊڪليئر ٿي ۽ ٻئي پاسي پارٽي ٽٽي وئي. بدقسمت آهن اهي نام نهاد وابستگيون جوڙڻ وارا جيڪي ٽڏين هوائن ۾ ويهي شهيدن جي خون کي وساري ويٺا به چون اسانجو ساٿي هو. مان چار سال اڳ پي ايم اي هائوس ۾ نجڪاري خلاف هڪ سيمينار ۾ ويس جيڪو آءِ آر او- 2002 جي خلاف هئو. مان سمجهان ٿي ته مزدور دشمن پاليسي تي اڄ ڏينهن تائين ڪنهن به اهڙو احتجاج ناهي ڪيو. جيڪو انٽرنيشنل مارڪسٽ تنظيم جي ذيلي تنظيم پاڪستان ٽريڊ يونين ڊفينس ڪيمپئن ڪيو آهي. ان وقت نذير جيڪڏهن زنده هجي ها ته ان پروگرام جي صدارت ضرور ڪري ها پر جيڪڏهن ناهي تڏهن به ڇڻ انهيءَ جدوجهد جو مک ڪردار آهي. ڇاڪاڻ جو نذير ويڪائو نه هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نذير کي خريد ڪرڻ جي ڪنهن کي جرائت نہ هئي. نذير طبقاتي جدوجهد جو سرواڻ هو. اڄ طبقاتي جدوجهد ۽ محنت ڪش جو آواز بنيل قومي اسيمبليءَ جي آرامده ڪرسي تي سرد ڪمري ۾ ويٺل گرم لهجي سان مارڪسزم ۽ سوشلزم جو نعرو هڻي پنهنجي سيني تي مارڪس جو بيج لڳائي نظرياتي اصولن تي قائم رهي جيڪڏهن ڪير نٿو وڪامي تہ دراصل اهو نذير جو ئي آواز آهي. چاڪاڻ جو اهڙي جرائت نذير عباسي ۾ هئي هو وڏي واڪي پاڻ کي ڪميونسٽ ثابت ڪري ويو ۽ پاڪستان جي تاريخ ۾ پهريون قومي اسيمبلي ميمبر ڪامريڊ منظور مارڪسوادي تي سامهون آيو آهي. مان لاهور انٽرنيشنل ڪانگريس ۾ شامل ٿيڻ ويس تہ هالينڊ، بليجيم ۽ انگلينڊ مان هڪ ئي وقت نڪرندڙ وڏي سرخي

Workers of the World Unite!

The Struggle

جنهن جي پهرين شماري جو ٽائيٽل جيڪو پهرين جولاءِ 1982 ۾ ڇپيو هو. نذير عباسي، حميد بلوچ ۽ ذوالفقار پٽي جي تصوير آهي. مان نذير سان ايڏو لڳاءُ ۽ انقلابي عقيدت کي ڏسي پنهنجي دل ئي دل ۾ ڏاڍو رنم چو نہ روئان چاڪاڻ جو اهي ڳوڙها منهنجي شهيد ساٿيءَ کي ياد ڪرڻ جي خوشيءَ جا هئا جن نذير کي نہ ڏٺو هو. اهي عقيدت مان نذير جي تصوير ۽ ان جي نظرئي کي ڏسن پيا ۽ جن نذير کي ڏٺو هو. جن سان نذير هر پل هر گهڙي گذاري هئي، اهي سياسي موت مري چڪا هئا. مان اڪيلي سر انهي وقت رت جا ڦڙا بہ رنم تہ لڙهي ويا. اڄ جا ڳوڙها تہ ڏاڍي سگهہ تا ڏين. پوءِ مون ڪانگريس ۾ چيو تہ *مان هر دور ۾ ڪنهن بہ پارٽي فيصلي ڪانسواءِ جدوجهد ضرور ڪئي آهي اها استادن جي هجي يا محنت ڪشن جي. پر منهنجو ڪنهن نہ ڪنهن سان روحاني رشتو ضرور هو. شايد اهو روحاني رشتو اهوئي آهي تہ اح طبقاتي جدوجهد ڪندڙن سان منهنجو بہ آواز شامل آهي. دراصل اهوئي منهنجو روحاني رشتو اڄ جو نظرياتي طبقاتي جدوجهد جو رشتو آهي.* ۽ مون وانگر ڪجهہ بجيل ساٿي پنهنجي پنهنجي جاءِ تي نذير سان پنهنجو جذباتي ۽ نظرياتي ڳانڍاپو ختم ناهن ڪري سگهيا. اهڙي ئي نظرياتي ڳانڍاپي جو هيو مثال عوامي آواز (سنڌي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اخبار) جي پهرين پرچي جي ايڊيشن تي *نذير جي تصوير سان هن جو تعارف هو ۽ عوامي آواز جي مالڪن کان پڇيو ويو ۽ ڪنهن خوشامديءَ ائين به چيو ته ڪنهن وڏي ماڻهو جي تصوير لڳائي توهان اخبار جي شروعات ڪيو ته هن ننڍڙي ڪولي نما جاءِ جنهن ۾ اخبار شروع ڪئي آهي. وڏيون مراعات ملن ۽ توهانجي اخبار جي ايڊورٽائيز به ٿيندي پر نذير جي ساٿين اهوئي موقف رکيو ته جيڪا تسڪين اسانکي پنهنجي شهيد ساٿي مان ٿي ملي اها ڪنهن مراعات مان نه ٿي ملي ۽ پوءِ جيڪي به نذير جي ساٿين اخبارون شروع ڪيون نذير جي تصوير سان اڄ به جبار خٽڪ ۽ غلام نبي چانڊيو شهيد نذير عباسي فائونڊيشن جا باني اڳواڻ آهن.* مان سمجهان ٿي ته ڪابه هڪ تنظيم ڪو هڪ ادارو ڪنهن شهيد لاءِ ناهڻ ڪافي ناهي شهيد اڻ ڪٽ منزل جا راهي هوندا آهن. هنن جي منزل کي ڪنهن روشني جي ضرورت ناهي هوندي. ڇاڪاڻ جو هو خود منزل جي روشني هوندا آهن. سال جي هڪ تاريخ تي شايد ڏاڍو انتظار جيڪو اسان کي به هوندو آهي شايد نذير کي به 9 آگسٽ جي صبح سان جڏهن ڪجهه ساٿي سخي حسن تي گڏ ٿيندا آهيون ته عقيدت کان ڪنڌ جهڪيل ۽ پرعزم حوصلي سان ڳاٽ اوچو ڪري فخر محسوس ٿيندو آهي ته فولاد کي به پگهرائيندڙ نذير عباسي جنهن هٿيار جي آخري ڏڪ سان ساهه جي آخري گهڙي محسوس ڪئي هوندائين. اهي هٿيار اڄ زنگ ڪاڌل ڪنهن بارود جي اسٽور ۾ مٽيءَ سان ڍڪجي ويا هوندا پر ان هٿيار جو نشانو بنيل نذير اڄ فولاد کان مضبوط سيني لاءِ همت ۽ حوصلي جو پيغام آهي. هو پنهنجي ساٿين جا ڏنل گل سانڍي پنهنجي سيراندي کان رکي ٿو ۽ انهن گلن جي سرهاڻ ۾ پنهنجي ساٿين کي محسوس ڪري ٿو. ان اميد سان ته منهنجا ساٿي منهنجي مشعل کي اجهائڻ نه ڏيندا. منهنجا ساٿي منهنجي آخري قول کي ضرور پاڙيندا ته محنت ڪش جي جنگ ختم نه اهو لکڻو آهي ٿيندي ۽ جڏهن ختم ٿيندي ته انقلاب جي سرخ جهنڊي هيٺ آزاد ي آزادي جي نعري سان. *ڪاش نذير اسين سڀئي تنهنجي ان قول ۽ وچن کي نڀائي سگهون. ڇاڪاڻ ته اسان وٽ هاڻي پيو ڪوبه رستو ناهي جيڪڏهن تورو به اسان ۾ شعور ۽ ضمير اڳيان نظرئي جي لڄ ۽ ڀرم آهي ته نذير اسان*

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏاڍو آهستي هليا آهيون پر اڄ دنيا جي تيز ڊوڙ ۾ تنهنجي شهادت جي ڏنل رت ڦڙي جو حساب وٺڻ ۽ انصاف گهرڻ جو وقت اچي ويو آهي. چاڪاڻ ته هاڻي هر ماڻهو سوشلزم ۽ ڪميونزم کي سمجهي ٿو. هر سياسي نعري جي تون ضرورت آهي. هر جدوجهد جو تون پيغام آهين. هر ڳاڙهي جهنڊي ۾ تنهنجي شهادت جو رنگ سمايل آ. شيخ اياز جي هن گيت سان مان به توسان وچن ڪيان ٿي ته ملڪ جو هاري پورهيت شاگرد ٻار عورتون سڀ شعورون توسان وچن ڪن ٿا:

هر ماڻهو رڪ نه ٽيٽو آه،
جيون جو بڪ نه ٽيٽو آ،
ڪو صديون وڙهندو رهندو آ،
۽ رت ۾ رڙهندو رهندو آ،
ان منزل ڏانهن حياتيءَ ۾،
جا ياتي هئي هن جهاتي ۾،
۽ جيئن جيئن وقت گذرندو آ،
هو اڳ کان اڳرو ورندو آ،
ڪي ماڻهو آهن ڳاڻ ڳٽيا،
تو اريي جن کي موت مٽيا،
تاريخ اندر هو ڏڙڪن ٿا
ڪجهه وقت اجهامي ڀڙڪن ٿا
هن ييونءَ تي ينيت ٿي،
ڪنهن وقت اچانڪ پرگهٽ ٿي،
هو پنهنجو ٻارڻ ٻارن ٿا،
۽ ڳٽ ڳچين جا ڳارن ٿا.

"اياز"

نذير عباسي تي سرخ سلام آ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نذير عباسي جو پيغام

پيارا ساٿيو جيئي سنڌ! جيئي پورهيت

ساٿيو. اڄ مونکي انتهائي خوشي ٿي آهي جو اسان ڏکين حالتن ۾ بہ ست ڪرڻ ۾ ڪامياب ويا آهيون. اسانجو دشمن جيڪي حربا استعمال ڪندو هو اسان انهن جو مقابلو ڪندا رهيا آهيون. جهڙي قسم جا نوان طريقا اختيار ڪري اسانجي هن تحريڪ کي ڪچلڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن. اهڙي ئي طريقي سان اسانکي نون نون طريقن سان انهن جا حل بہ ڳولڻ کپن ۽ تاريخ اهو ثابت ڪيو آهي تہ حالتون اسانکي جهڪائي نہ سگهيون الٽو اسان جي تحريڪ تيز ٿي ۽ اسان جدوجهد جي ذريعي ڪافي مسئلا حل ڪرائڻ ۾ ڪامياب وياسين. ان سلسلي ۾ گذريل 10 سالن جي رپورٽ ۾ اوهان اهو ڏٺو هوندو تہ ڪهڙين حالتن ۾ ۽ ڪيئن اسان پاڻ کي نہ صرف زنده رکيو آهي پر اسان جي سياست وقت جي ڪسوٽي تي پوري لٿي آهي ۽ دشمن جو ڪردار ۽ چالون عوام آڏو نہ صرف آهي پر پورهيت طبقي کي هڪ طرف پنهنجي طبقاتي اهميت جو احساس پيدا ٿيو آهي، ٻئي طرف سڄي ملڪ ۾ اسان جي سياست يعني ڪاٻي ڌر جي سياست عوام ۾مقبول ٿي آهي. ليڊر شپ ٺهي آهي ۽ اسانجي ساٿين جو بي داغ تاريخي ڪردار عوام آڏو چٽو ٿي اڀريو آهي.

اها توهان نوجوان شاگردن جي ڪوشش آهي جو اڄ سڄي ملڪ ۾ جڏهن معاشي بحران شديد ٿيو تہ توهان ئي اهي سماج ۾ قوتون آهيو، جن عوام جي سوچ کي وڏيرن ۽ سرمائيدار خلاف نفرت ۾ تبديل ڪيو. اڄ هر ماڻهو فوجي بيورو ڪريسي ۽ آمريڪا کي پنهنجو دشمن سمجهن ٿا. اڄ ملڪ ۾ بک، بيروزگاري، مهانگائي هڪ چوطرف چوٽ تي آهي تہ ٻئي طرف سرڪار ڪوڙا هڻي ظلم و تشدد ڪري عوام آڏو ننگي ٿي سامهون آئي آهي.

جيڪا ڳالهہ اسان 10 سال اڳ ڪندا هئاسين. اڄ اها ئي پيپلز پارٽي ۽ عوام کي حالتن جي دٻاءَ سبب مڃڻي پئي آهي.اسان شروع کان وٺي چيو هو تہ اسان جو اصل ۽ بنيادي دشمن وڏيرو سرمائيدار، فوجي بيورو ڪريسي ۽ آمريڪي سامراج آهي. اسان نہ صرف طبقاتي حقن لاءِ جدوجهد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪئي آهي پر قومي حقن جي جدوجهد ۾ بہ سڀ ڪان اڳيان رهيا آهيون. نہ صرف ايترو پر سڄي پاڪستان جي 4 قومن جي قومي ۽ طبقاتي حقن لاءِ جدوجهد ڪندا رهيا آهيون. پر ڪي ٽولا مختلف حيلن بهانن سان سڄي تحريڪ جو رخ مهاجرن ۽ پنجابين طرف ڦيرائي اسانجي تحريڪ کي ڪافي پوئتي اڇلڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ سنڌ ۽ پنجاب، بلوچستان ۽ پنجاب يا پٺاڻن ۽ بروچن کي ويڙهائڻ جي ڪوشش ڪئي پر حڪومت کي سخت ناڪامي جو منهن ڏسڻو پيو. اڄ ملڪ جو هر ماڻهو اهو محسوس ٿو ڪري تہ جيستائين مدي خارج جاگيرداري ۽ سرمائيداري نظام جو خاتمو نہ ٿيندو تيستائين قومي مسئلا بہ حل ٿي نہ سگهندا. عوام جي ايڏي وڏي شعوري تبديلي ۽ حڪمرانن خلاف نفرت جي انتها ڪان ڊڄي تازو جنرل ضياءَ کي اهو مڃڻو پيو تہ ايران وانگر عوام جي طاقت ۽ سيلاب فوج کي ناڪام ڪري سگهي ٿو. انهي بيان پڙهڻ ڪانپوءِ اسان کي ياد پوي ٿو تہ ڪجهہ مهينا اڳ جاڳرتا ۾ چپيل ڪامريڊ جام ساقي چيو هو تہ دنيا ۾ ڪٿي بہ فوج عوام ڪان ڪٽيو نہ آهي. اها ڳالهہ دير يا سوير دشمن کي بہ مڃڻي پئي. افغانستان جي انقلاب ۽ ايران جي عوام جي شاندار جدوجهد کي اسانجي ملڪ جي عوام پنهنجي جدوجهد سمجهيو ۽ شهنشاهہ ڪان اوتروئي نفرت ڪئي جيتري ايران جي عوام.

دوستو! تاريخ شاهد آهي تہ دشمن جو موت ڏينهن بہ ڏينهن ويجهو ايندو ٿو وڃي. تاريخ شاهد آهي تہ اسان جو نظريو روز بروز مضبوط ۽ مقبول ٿي رهيو آهي جڏهن تہ دشمن سخت ڪمزور ٿيو آهي.

سنڌ سلامت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تاريخ ۾ ضميرجي عدالت جيڪڏهن ڪڏهن به ڪو به فيصلو ٻڌائي ته هي شاهڪار لکڻيون بيان طور ثابتي ڏينديون
طارق اشرف، انور پيرزادو، عبدالواحد آريسر ۽ زرقا عباسي

(نذير تي سندس حياتي ۾ لکيل)

نذير آئيڊيل آهي

طارق اشرف

نذير عباسي سان منهنجي ملاقات جيل کان اڳ ڪانهي ۽ مون کي انهي جو افسوس آهي ته نذير سان اڳ ۾ ملاقات ڇو نه ٿي. هاڻ مان جڏهن جيل جي ساٿين تي خاڪا لکڻ لڳس ته مون کي سڀ کان ڏکيو نذير لڳو، سوچي سوچي ٿڪجي پيس پر ڪجهه به سمجهه ۾ نه پيو اچي ته مان نذير تي ڇا لکان. سواءِ انهي جي ته نذير تمام سنو.... ماڻهو آهي، پر سنو لفظ موزون ڪونهي، حقيقت ۾ نذير جو جهڙو اخلاق آهي، جهڙو ڪردار آهي، مان ته چاهيان ٿو ته سيني سنڌي شاگردن جو اهڙو هئڻ گهرجي، جيل ۾ جيڪي سيني کان مسڪين قيدي هئا، نذير انهن مان هڪ هو. نذير لاڙڪاڻي کان شنوائي تي ڪراچي آيو ۽ ڪيس اوچتو لانڍي جيل اماڻيو ويو. نذير وٽ نه هئا ڪپڙا نه هو چمپل نه هو هنڌ ٿپڙ ۽ نه ئي جلدي ملاقات ايندي هئي پر نذير ڪڏهن به ڪنهن شيءِ جي گهر نه ڪئي.

مان نذير عباسي لاءِ فقط ايترو لکندس ته نذير ڪردار، اخلاق ۽ عادتن جي ڪري آئيڊيل آهي. 22 مهينن جي پوري عرصي ۾ هن جهڙو بلند ڪردار مون ڪنهن ٻئي ۾ نه ڏٺو. خدا ڪري سدائين اهڙو رهي.

(ڪتاب: ”جيل گهاريم جن سان،“ ليکڪ طارق اشرف. ڇپجڻ جو مهينو ڊسمبر 1977)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نذير عباسي: 20 صدي جو شاهہ عنايت

انور پيرزادو (1999)

اکيون ڪليءِ مَ ڳجهڙي تارا تون مَ ڪاءِ،
ٻيو نہ پسين پٽ ۾ ريٽڙ يارو راءِ،
جيئڙي جنهن جوان کي لڳا نو سو گهاوَ،
رات جنهن جي ماءِ، روئي پرتئو رب کي.
(شاهہ)

مون کي جڏهن شهيد نذير عباسي ياد ايندو آهي تڏهن ذهن ۾ پتائي صاحب جو مٿيون بيت ٻرڻ لڳندو آهي. هن بيت ۾ ڪهڙي شهيد جو ماتم ڪيل آهي. تنهن جي ڄاڻ پتائي صاحب کي هوندي. اسان البت ايترو سوچي سگهون ٿا تہ مٿي ڏنل بيت وارو جوان شاهہ عنايت شهيد بہ ٿي سگهي ٿو ڇاڪاڻ تہ هن جي شهادت وقت پتائي صاحب 28 ورهين جي عمر ۾ ڀرپور جواني ماڻي رهيو هو. پر ائين بہ ٿي سگهي ٿو تہ اهو ڪو اهڙو گمنام شهيد هجي جيڪو انهن ”قلنگين“ سان وڙهي ڳيا ڳيا ٿي ويو هجي جن جو ذڪر پتائي صاحب سُر سريراڳ ۾ ڪيو آهي ۽ ائين بہ ٿي سگهي ٿو تہ اهو شهيد اهڙو عام سنڌي هجي جيڪو 1689ع ۽ 1752ع جي وچ ۾ ڪنهن لمحي پنهنجي ڌرتي تان قربان ٿي ويو هجي. بهرحال هن دور ۾ جڏهن مان اهو بيت پڙهندو آهيان تہ مون کي لڳندو آهي تہ جيڪڏهن اهو بيت شاهہ عنايت جهوڪ واري لاءِ بہ لکيو ويو هو. تڏهن بہ ڄڻ تہ هن بيت جو هيرو شهيد نذير عباسي آهي. ڇاڪاڻ تہ هن دور ۾ سنڌي هارين جو انقلابي سرواڻ ۽ اسان هن ويهين صدي وارو شاهہ عنايت در حقيقت نذير عباسي آهي. نذير عباسي لاءِ مان ڪهڙي صفت استعمال ڪيان. اهو مسئلو ايڏو ئي ڏکيو آهي. جيڏو هيٺ ڏنل سٽ لکڻ وقت پتائي صاحب محسوس ڪيو هوندو. اها سٽ آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"مون کان مطالعو نا ٿئي سنڌي سور صفت"

نذير عباسي شهيد دراصل ان درد جي ڌاڻهن جو نئون جنم هو، جيڪا صدين کان وٺي سنڌ ڌرتي تي ٻرندي رهي آهي. ان ظلم خلاف جيڪو راڪاس ٻڌجي خاص ڪري هتي جي هارين، ڪمي ڪارين ۽ پورهيتن غريب عوام کي تاراج ڪندو رهيو آهي اهو ئي سبب هو جو ضياءُ آمريت واري فوجي راڪاس جو مقابلو هر ڪنهن جي وس جي ڳالهه نه هئي. بلڪل اهڙي طرح جيئن ڪراچي جي ڪن ۾ پلجندڙ مانگر مڇ مارڻ جو حوصلو مورڙي ميربحر ڪانسواءِ ٻئي ڪنهن کي نه هو.

اسان جو شهيد هڪ سچو انقلابي هو ۽ رت ڏيڻ وارو مجنون هو. هن جي اها حقيقت ان وقت به برقرار هئي جڏهن هو ٻارڙو هو ۽ جڏهن هو عام سنڌي ماڻهو تي آسريو هو تڏهن به هو ساڳيو انقلابي هو ۽ اهڙي طرح جڏهن هو شاگرد سياست جي ابتدائي مرحلي ۾ سنڌي قومپرست هو، تڏهن به هو انقلابي هو، جڏهن هو مزدور سياست ۾ آيو ۽ ڪميونسٽ پارٽي جو ميمبر ٿيو، تڏهن به هو ساڳيو ئي ماڻهو هو. *مون کي ذاتي طور تي خبر آهي ته شهيد نذير عباسي پنهنجن ڪيترن دوستن جي ابتڙ سنڌ جي قومي مسئلي تي جذباتي ٿيڻ کان ڪونه لنوائيندو هو. ڇاڪاڻ ته هو قومي ۽ طبقاتي جدوجهد کي ڳنڍيل هلائڻ جو قائل هو ۽ ان ڪري سچو ڪميونسٽ هو. هو نه لڪير جو فقير هو ۽ نه ڪتابي ڪميونسٽ هو. هن جي ڪميونزم پنهنجي ڌرتي جي مسڪين عوام جي اکين مان ڳڙندڙ لڙڪ جيان اندر جي ڪنهن اڌمي جي پيداوار هئي،* هن جو نظريو اصل مقصد نه هو. پر ڪنهن مقصد کي رسڻ جو وسيلو هو ۽ اهو مقصد هو ڌرتي تي رهندڙ مسڪين ۽ مظلوم ماڻهن کي هر قسم جي ڦرلٽ کان آجپو ڏيارڻ. ان سلسلي ۾ هو قومي آجپي جو اينروئي قائل هو جيترو طبقاتي استحصال کان نجات حاصل ڪرڻ لاءِ تاڪيد ڪندو هو.

ذاتي حيثيت ۾ نذير عباسي منجهه مون هڪ اهڙي خاصيت ڏٺي جيڪا گهٽ انقلابي ماڻهن ۾ محسوس ٿيندي آهي. ان صلاحيت کي انگريزي ۾ هيئن لکي سگهجي ٿو Physical Courage in Face of Physical Danger (فزيڪل ڪريج ان فيس آف فزيڪل ڊينجر.) مون ڪڏهن به نه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏنو جو ڪنهن ڏکئي وقت جوکم واري جدوجهد دوران ۽ مونجهاري واري نظرياتي ڇڪتاڻ واري وقت هن جي نرڙ تي ڪو گهنج پيو هجي. اجان بہ جيتري مشڪلات آڏو هوندس ايترو وشال مرڪ هن جي منهن تي نظر ايندي هئي. هي خاصيت دنيا جي چند، سورهيہ ماڻهن ۾ هوندي آهي.

مشهور انگريزي تاريخدان لئمبرڪ پنهنجي ڪتاب (سنڌ بيفور مسلم ڪنقئيسٽ) ۾ لکيو آهي تہ "انيڪ خاصيتن هئڻ جي باوجود اها خاصيت راجا ڏاهر ۾ هوند ي هئي ۽ اهوئي سبب هو جو هن شهيد ٿيڻ قبول ڪيو پرمحمد بن قاسم آڏو هٿيار ڦٽا ڪرڻ کان انڪار ڪيو هو."

"پريم، تنهنجا پار، کهڙا اڇئي کهڙا چوان."

سنڌ واسيو هي لاش ڪنهن جو آهي؟

عبدالواحد آريسر (1996)

اسپتال جي سرد خاني ۾ هي چچريل ۽ چيپاٽيل ۽ رتوڇاڻ لاش پيو آهي جنهن جي ڇاتي تي چرن جا گهاءَ آهن. جنهن جو عضوو عضوو چٿيل، چيپاٽيل ۽ وڍيل آهي، ان لاءِ جي انهي حالت ۾ ڪيفيت ڪانپوءِ بہ سنگينون تنبيل رائفلون اپيون آهن ۽ اسپتال جي دروازي تي پوري ڪمپني جو پهرو آهي.

ها پر پوءِ بہ لاش جي چهري تي نفرت، عظمت، تقدس ۽ معصوميت جون ريکائون اپري اونداهي ۾ روشني جا ڪرڻا پکيڙي رهيون آهن. اهو لاش اڪيلو آهي. مٿس ڪوبہ معصوم بابا ڇئي ڳوڙها ڳاڙڻ وارو ناهي. ڪو بہ جوپن ڳوڙهن سان ان لاش جي حرارت کي ٿڌاڻ پهچائڻ وارو ناهي، *سرد خاني ۾ پيل ان لاش جي گرمي ۽ تپاڻ ڪولڊ اسٽوريج جي ديوارن کي رجائي رهي آهي. نيٺ اهو لاش ڪنهن جو آهي جيڪو هيڏي شهر ۾ ائين اڪيلي بيوسي حالت ۾ ڪنهن جو انتظار ڪري رهيو آهي. ڪا صدا ڪري رهيو آهي؟ جنهن جي چپن تي موت کانپوءِ بہ هڪ اهڙي للڪار آهي جنهن*

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو تسلسل ڪنهن فرد جي موت سان ٽٽندو نه آهي ۽ نه ئي ٽٽڻو آهي. جنهن جي رت هاڻين اکين ۾ اهڙي جوت جلي رهي آهي. جنهن جي جيت به امر ٿيندي آهي ۽ جنهن جو موت به مات نه کائيندو آهي. جنهن جي بيجان جسم ۾ اها حشمت ۽ هيبت آهي جو ڏانهس اڀيون ٿيل سنگينون ڪنهن ايندڙ سمي جي خوف کان ڏڪي رهيون آهن. جيڪو سمو انهن سنگينن جي مالڪن ڏانهن سنڌو جي وهڪري وانگر وڃي رهيو آهي. ڪٽڪ جي سلي وانگر وڌي رهيو آهي. هماليا جي ڪرنڌڙ چپ وانگر تيزي سان ڊوڙندو پيو اچي. جيڪو طوفان بڻجي وڄ جي روپ ۾ گجگوڙ ڪندو پيو اچي. سچ جي سونهري رٿ تي سوار ٿي سانن جا ڪنڌ مروٽيندو بادشاهن کي گهٽين ۾ گهليندو اميرجا اوجهه ڪڍندو ۽ مذهبي مهندارجا سينا لتاڙيندو وحشيت ۽ جنون ۾ ڪڙڪاٽ ڪندو اچي رهيو آهي. هن جي ٻانهن ۾ ديوتائن جا ٻل آهن. اکين ۾ ٻاجهي جا شعلا آهن ۽ زبان ۾ تلوار جي تيزي آهي. اهڙي وقت جي ويجهڙائي سان سنگينون ڏڪي رهيون آهن. اعزازي ٻلا ڪري رهيا آهن. ورديون ڪپهه جي پوٽين وانگر اڏامي رهيون آهن ۽ گهگهه اونداهي ۾ اهي وقت يا ترتيب ۽ منظم عوام جي ڪلهن تي سوار آهي جن جي هٿن ۾ ڪٽهن نه وسامندڙ مشعلون آهن ۽ اهي مشعلون امر اگني جون آهن انهي امر اگني جي شعلن ۾ هي اهڙو لاش ڪنهن جو آهي جنهن تي بيٺل پهريدار به ڊنل آهن ته سنگينون به ڏڪي رهيون آهن ۽ ورديون به ڪپهه جي پوٽين وانگر اڏامنديون نظر اچن ٿيون. اهو لاش دنيا جو قديم ترين مشهور ترين ۽ گمنام ترين لاش آهي اهو لاش يسوع مسيح جو آهي جيڪو صليب تي لٽڪيل آهي ۽ اهو لاش حڪيم ماني جو آهي جنهن جي فڪر ۽ فن کي وقت جي اقتدار جي طوائف ۽ ان جي محافظ پڙوي پنهنجي جسمن لاءِ تيزاب پئي سمجهيو نتيجي طورهن کي جيئري ساڙيو ويو هو. اهو لاش سينيڪا جو آهي جنهن کي روم جي نيرو خودڪشي تي مجبور ڪيو آهي. جنهن کي قرآن جي نالي تي ڪٺو ويو. اهو لاش هيمون ڪالاڻي ۽ جيولس فيوچڪ جو لاش آهي. اهو لاش هر انهي باضمير اديب. شاعر. دانشور ۽ سياسي ڪارڪن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو آهي جنهن جي روح فوجي جنتا جي لشو پيپرن جهڙن فرمانن مطابق سجدن ڪرڻ کان انڪار ڪيو آهي ۽ جن جا سجدا صرف پنهنجي مادر وطن جي عوام جي خوشي ۽ خوشحالي لاءِ وقف رهيا آهن. جيڪڏهن تون ۽ مان هو ۽ هي باضميرآهيون ته اهو لاش اسان سڀني جو آهي.

اي! اهي انسانو جيڪي نرم بسترن تي عياشي سان ستا پيا آهيو، سوچيو ڪٿي اهو لاش توهان جي پٽ جو، پوٽي جو، ڏوهٽي يا نياڻي جو ته ناهي؟ اهو لاش پوري دنيا جي حريت پسند ۽ آزادي پسند نوجوان جو لاش آهي. انهي لاش جي روپ ۾ مون کي احمد لاسي، مير داد خان، ڀڳت سنگهه، دت، چي گويرا ۽ قادر صديقي نظر اچي رهيا آهن. ها اهو لاش تنهنجو به آهي ته منهنجو به آهي. هي لاش ڏاهر جو به ٿي سگهي ٿو ۽ هر وڙهندڙ منهنجي ياءُ جو به ٿي سگهي ٿو. ها اهو لاش اڄ ٿهڪ ڏئي رهيو آهي. تنهنجي منهنجي بيغيرتي بزدلي بيحيائي ۽ دلال پائي تي!! اهو ٽهڪ ڏئي رهيو آهي پچيل ڪپهه جي ذرن وانگر اڏامندڙ وردين جي چيٿڙن تي، اهو ٽهڪ ڏئي رهيو آهي پنهنجي دائمي ۽ ابدي فتح جي يقين تي ۽ عوام جي آزادي جي ايمان تي ظلم جي زنجير جي پگهرڻ واري ويساهه ۽ پنهنجي ماتر ڀومي جي هر بڪ ڏک ۽ مصيبت کان آزادي واري وشواس تي هو ٽهڪ ڏئي رهيو آهي.

اي سنڌي انسانو انهي لاش جي روپ ۾ اوهان سڀ ٽنگيا پيا آهيو. مردو ۽ عورتون، وڏيرو ۽ هاريو، ڊاڪٽر ۽ مريضو تمام بيشمار بندوقون اوهان جي سينن ڏانهن سڌيون آهن ۽ ڪنهن به وقت توهان جا لاش به ائين لٽڪيل نظر ايندا. اهو اوهان کي ڪراچي اسپتال جي سرد خاني ۾ پيل لاش وڏي واڪي ٻڌائي رهيو آهي. اهو لاش سنڌ جي هڪ ڪميونسٽ حريت پسند جو آهي جنهن جو نالو نذير عباسي آهي، شايد توهان ڪيس نه سڃاڻندا هجو، چو ته توهان يا مير علي مراد کي سڃاڻندا آهيو يا چارلس نيپئر کي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بابا مون کي توتي فخر آهي

رزقا عباسي 9 آگسٽ 1999

بابا لاءِ مان ڇا لکان؟ ڪجهه سال اڳ مون مرحوم طارق اشرف جو ڪتاب پڙهيو جنهن جي آخر ۾ هڪ صفحي تي لکيل هئو ته هن ماڻهو لاءِ مون وٽ لفظ ناهن جڏهن ته نذير بابا انهي وقت زنده هئو جڏهن طارق اشرف جيل جي سياسي قيدين تي "جيل گهاريم جن سان" لکيو. ايترو مهان رائيٽر چوي ته "مون وٽ لفظ ناهن" ته مان ڇا ٿي لکي سگهان. مان جنهن پنهنجي پيءُ کي هڪ تصوير ۾ ڏٺو هجي. مان ٻڌندي آهيان ته منهنجو بابا تمام خوش مزاج ۽ سريلي آواز وارو هو. هڪ اهڙو ارڏو انسان هئو جيڪو پنهنجي اصولن سان سوديبازي لاءِ سوچي به نه پيو سگهي. مان پنهنجي تصوراتي پيءُ کي اڪثر جڏهن خواب ۾ ڪاڳڏي وٺي ڏيندي يا ڪو ڪتاب وٺندي ڏسندي آهيان ۽ ننڊ مان اک کلي ويندي آهي ته ڇڙ ايندي آهي ته منهنجو خواب ڇو ختم ٿيو. پر ٿورو هوش سنڀاليندي اهو احساس ٿيندو آهي ته خواب ته انهن لاءِ هوندا آهن جيڪي پريڪٽيڪل ناهن هوندا. منهنجو بابا ته هڪ اهڙي حقيقت آهي، هڪ اهڙو سچ آهي، جيڪو هميشه اکين بند ڪرڻ سان به نظر ايندو ته اکيون کولڻ سان به، ڇاڪاڻ جو مرڻ ڪانپوءِ هميشه ماڻهو ذهنن تان متجي ويندا آهن پر هي امر انسان ته هميشه هر دور ۾ ياد رهندو. مان نذير بابا جي ساٿين وانگر اهو ته نه لکنديس ته هو اهڙو هو، هي ڪم ڪندو هو، هو ڪم ڪندو هو. هن جا اصول هي هئا. بس ايترو لکندس ته هن جا جيڪي جذبات هئا، اهي سچا ۽ پڪا هئا. ان لاءِ ته مان نذير بابا جي اڳر پڪڙي ڪڏهن ڪنهن شيءِ تي ضد نه ڪيو. ڪڏهن هن جي ڪڍ لڳڻ لاءِ ضد نه ڪيو. البته ايترو امي ضرور چوندي آهي ته جڏهن به هو گهر ايندو هو ته توسان ڏاڍو کيڏندو هو ۽ ڏاڍو پيار ڪندو هو. افسوس آهي ته مان ان بي سمجهه عمر جا يادگار سميٽي نٿي سگهان.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن امر انسان کي نہ ڪنهن جو آسرو هئو. تنهن جي باوجود بہ پريشانين کي منهن ڏيڻ جي همت ۽ اعتماد هجڻ جي ڪري ئي، اسان کي اڪيلو ڇڏي پنهنجي هن روئندڙ ڌرتيءَ کي پرچائڻ لاءِ پنهنجي جان ڏني. ان لاءِ تہ مون ڪانپوءِ منهنجي اچڻ جو مثال بڻجي اڳتي وڌن. همت ۽ حوصلي سان پنهنجو حق وٺن ۽ نوجوانن ۾ اڳتي وڌڻ جي هڪ اميد پيدا ٿئي ۽ سچائيءَ سان پنهنجا حق وٺي پنهنجو مقام حاصل ڪن. اهو قول بنجڻ تہ امان هن ڌرتي جا ڇا بهادر ۽ شينهن آهن. نذير بابا تمام همت ۽ حوصلي سان جيلن ۾ ذهني ۽ جسماني اذيتون ڪاٽيون. پنهنجي اصولن سان سوديبازي نہ ڪيائين ۽ پاڻ جهڙن کي پاڻ سان هميشہ گڏ رکيو ۽ پنهنجا ويچار مختلف نوجوانن ۾ وندڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو. جڏهن نذير بابا ڪنڊيارو لاڪپ ۾ هئو ان وقت منهنجي امي مچ جيل بلوچستان مان آزاد ٿي آئي هئي ۽ هن کي خبر پئي تہ نذير بابا جو والد صاحب فوت ٿي ويو آهي تہ ڪنڊيارو ۾ اهو نياپو ڪٽي وئي. پوليس نذير بابا کي ڇڏيو تہ نہ پر مورڳو قلي ڪئمپ ڪوئيٽا ۾ ڪٽي وئي . منهنجو بابا اصولن تي قائم هئو ۽ هن قلي ڪئمپ جي ذهني ٽارچر کي سقراط جي زهر جي جام جيان امرت سمجهي پيئندو رهيو. منهنجو ان وقت وجود نہ هئو. ڇاڪاڻ جو منهنجي امي ۽ بابا جي شادي کي اجا ٽي مهينا ٿيا هئا. *منهنجي ماءُ هني مون جا ڏينهن مچ جيل ۾ گذاريا ۽ پيءُ قلي ڪئمپ ۾*. پر هن بهادر انسان کي جڏهن ڪنهن شيءِ جو جنون چڙهندو هو تہ پنهنجي ذاتي زندگي بہ وسري ويندي هئس ۽ هڪ خيال ذهن ۾ موجود هوندو هئس تہ مون کي هي ڪم ڪرڻو آهي ۽ اهو ڪيو. ڏاڏي امان ٻڌائيندي هئي تہ نذير جنهن ڪم لاءِ سوچيندو هو تہ اهو هن کي پورو ڪرڻو آهي تہ پنهنجي انا ۽ عزت کي برقرار رکندي محنت سان پنهنجو مقصد حاصل ڪيائين.

9 آگسٽ 1980ع تي هو هڪ امر انسان امر بڻجي ويو. هڪ اهڙي گهري ننڊ ۾ جڻ خاموش مسڪرائيندڙ لبن ۾ اهو چوندو هجي تہ مان جاڳيل آهيان. منهنجي هن ستل جسم تي نہ پلجو. ڪاري رات کي جهنجهوڙيندڙ اها لاٽ آهيان. جنهن جي چمڪ تيز ڏار جيان انڌيري رات

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪي ڪٽي صبح جي سچ جي منتظر آهي ۽ اهو انسان ڪلهہ بہ امر هو ۽ اڄ بہ امر آهي.

مان هڪ اهڙي آدرشي انسان جو وجود آهيان جنهن جي سوچ جي هيئنان هماليہ بہ شرمائي ٿو. جنهن جو انتظار سمنڊ جي ان ڇوليءَ جيان گونجار ڪري سامهون اچي ۽ آهستي آهستي پنهنجي ان سمنڊ ڏانهن ويندي آهي جنهن ۾ هن کي يقين آهي تہ نہ مان ختم ٿينديس ۽ نہ وڇڙي ويندي‌س.

مان پنهنجي پيءُ کي صرف ٻڌو آهي، ڏٺو ان وقت آهي جڏهن امي کير پياري بابا جي ٻانهن ۾ ڏيندي هئي ۽ هو پنهنجي ٽڪل جسم جي جهول ۾ کڻي مون کي ياڪر پائي پنهنجي ٻانهن ۾ لوڏي لوڏي سمهاريندو هو ۽ مان بابا جي اکين ۾ ڏسندي ڏسندي سمهي پوندي هئس. پر جڏهن منهنجون اکيون کليون پوري هوش حواس ۾ آيس تہ بابا سخي حسن جي وچ ۾ ڇهن ڦٽن جي هڪ ننڍڙي آرام گاهہ ۾ ستو پيو هو. ڪڏهن ڪڏهن مان سوچيندي آهيان تہ نذير بابا زندهہ هجي ها مان هن جي شفقت هن جو پيار نرم مزاجي وارو رويو. پنهنجي اکين سان ڏسان هان.

نذير بابا پيءُ جي روپ ۾ ڪيئن هجي ها. جنهن شخص انسانيت جي روپ ۾ سڀ ڪان پاڻ کي مٿانهون ڪري ڇڏيو، اهو پيءُ جي روپ ۾ ڪيئن هجي ها. ڇا هو نرم مزاج هجي ها يا سخت مزاج؟ مون سان دوستي وارو رويو هجي ها يا عام رواجي پيئرن وارو. ڇا هو مون کي هر ڳالهہ تي ٽوڪي ها يا منهنجي حوصلہ افزائي ڪري تمام گهڻي پيار ۽ پاٻوهہ سان پنهنجي جهول ۾ وهاري منهنجون آڱريون پڪڙي هر هڪ پهلوءَ جي وضاحت سان ڳٽپ ڪري سمجهائي ها.

مون بابا کي ڏٺو ناهي صرف ڳالهين ٻڌڻ ۽ تصور ۾ منظر ڪشي ڪئي آهي تہ هو ڏاڍو شفقت وارو هو. پيءُ جي روپ ۾ مون سان دوستاڻو رويو رکي ها.مون کي هڪ پيءُ سان گڏ هڪ نظرياتي پيءُ ملي ها. مون کي پهرين هر شيءَ پنهنجي حفاظت سان رکرائي ها. پوءِ ضرورت وقت گهري ها مان پنهنجي بابا جي هر ڪم ۾ اڳرائي ڪريان ها ۽ اهڙي نموني پوءِ هڪ سليقيمند ڌيءَ وانگر بابا ڪان داد وٺان ها. منهنجي ڳالهہ نہ مڃڻ تي ڪاوڙ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي وجان ها ۽ جڏهن مون کي پرچائي ها ته هڪ خوبصورت گڏي وٺي يا
ڪو سٺو ڪتاب يا چاڪليٽ وٺي مون کي سرپرائيز ڏي ها. پر اهو سڀ
ڪجهه مون پنهنجي ماءُ کان سکيو. *سٺو رستو ڏيکارڻ وارو منهنجو پيءُ نه
پر منهنجي ماءُ آهي. هو پاڻ ڏينهن ۾ الائي ڪيترا دفعا مرندي آ ۽ ڪيترا
دفعا جيئندي آ پر هن جي چهري جي مسڪراهٽ هميشه پنهنجي غمن کي
لڪائيندي ۽ اهڙي نموني هن پنهنجي فرض ۾ پيءُ جو فرض به شامل
ڪيو آهي.* نذير بابا جيڪو رستو ڏيکاريو آهي اها هڪ روشن مشعل وانگر
هڪ اهڙي راهه آهي جنهن پنهنجي سر تي وار سهي ہین لاءِ سنهنجو رستو
ڳاهيو ۽ جيستائين منهنجو شعور منهنجو ذهن زنده آهي منهنجو بابا
منهنجي اکين ۾ نظر ايندو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بلوچ اسٹوڈنٹس آرگنائیزیشن

قابل احترام آصفہ، حمیدہ، ایوب، اکبر

قابل قدر ساتھیو

پر خلوص اور گرانقدر و حوصلہ افزا تحریر موصول ہوئی۔ اتنے گھٹے ہوئے ماحول میں' جذبوں اور پر امید احساسات کی قندیلیں جلائے رکھنا عظمتوں اور بلندیوں کی علامت ہے۔ دراصل ہم سب جن نظریات کی شمعیں روشن رکھے ہوئے ہیں' ان شمعوں کو بجھانے کے لئے باد مخالف انتہائی تند و تیز ہے شعلوں کو روشنی کی سبیل بنائے رکھنے کے لئے کوئی روک نہ ہو تو زندگی کو طوفان و دیئے کے درمیان روک بنانا پڑتا ہے۔ اور پھر لینن نے کہا ہے کہ۔ سب سے عظیم ترین شے ء زندگی ہے۔ جو انسانیت کو ملتی ہے۔ لیکن ہمیں زندگی کو اس طرح بسر کرنا چاہئے کہ جب ہم اس کی سرحدیں پار کریں تو ہمیں اپنے ماضی پر شرمندگی کے بجائے فخر محسوس ہو۔

آپ لوگوں کے حوصلہ ہی تو ہمارے لئے آگے بڑھتے رہنے کا وسیلہ ہیں۔ اس لئے ہم نے مشکل سے مشکل حالات میں بھی خود کو کبھی تنہا محسوس نہیں کیا۔ ہم نے مایوسی کو اپنے قریب پھٹکنے نہیں دیا۔ اور جن لوگوں کے پاس راستے ہوں' منزل ہو' انہیں بھلا مایوس ہونے کی کیا ضرورت ہے۔ مایوس تو وہ لوگ ہوا کرتے ہیں۔ جو زندگی کو اپنی ذاتی خواہشوں کی بھینٹ چڑھا کر سکڑتے ہوئے دائروں میں انہیں حدود کو محدود سے محدود تر کرتے ہوئے پستیوں میں قلا بازیاں کھاتے ہوئے بھی مزید پستیوں کا اہتمام کرتے ہیں۔ جن کے لئے سرمایہ و جاگیر ہی زندگی ہے۔ جن کا آدرش بنک بیلنس ہوا کرتا ہے۔ جو کسی نہ کسی مزدور کسی شکست پاکستان کو دیکھ کر بھی اپنے محل و عیش پرستی کو نصر من اللہ کے سلیب کے جائزہ برحق سمجھتے ہیں۔ جو مزدور سرمائے کو خوشیوں و مسرتوں کا ذریعہ سمجھ کر دوسروں پر گمراہ قصے بر سا کر اسے مسرت و شادمانی کا نام دیتے ہیں۔ انہیں نہیں معلوم کہ ان کی کھوکلی مسرتوں ٹلے کتنے لوگوں کی حقیقی مسرت دفن ہیں۔ وہ شاید نہیں جانتے کہ سیلاب آجائے تو ریت کی دیواریں گرجایا کرتی ہیں۔ چراغ روشن ہو جائیں تو اندھیروں کو سمٹنا پڑتا ہے۔ ظلم کے زنجیر میں معصومیت کے ساتھ ہمیشہ قید نہیں رہ سکتے۔

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاید آج کی آصفہ و حمیدہ کو مارنا آسان ہو۔ شاید آج کے ایوب و اکبر کو قتل کرنا آسان ہو۔ لیکن کل کی آصفہ و حمیدہ، ایوب و اکبر کا راستہ کون روکے گا۔ اور اسے آج اور کل سمجھنے کی ضرورت ہے۔ آپ دوستوں کے احوال دوستوں ہی کے توسط سے ہم تک پہنچتے رہتے ہیں۔ اور پھر سب اسی طرح سوچتے ہیں کہ حوصلہ ٹوٹنے کے چیز نہیں اب ذرا سوچ کہ اجل برسا۔ دیگر اس سوچ نے مثبت رخ اختیار کیا ہے کہ ہم خیال تنظیموں کو ایک ہی پلیٹ فارم پر جمع ہونا چاہئے۔ مثبت سوچ کو مثبت نتیجے تک پہچانا ہمارا مقصد ہے۔ نذیر سے اس معاملے پر گفتگو ہوئی اور اسی طرح کراچی میں مختلف دوستوں سے بات ہوئی تو امیدیں اور بھی روشن ہوگئیں۔ دراصل خلوص و سچائی سے کام کیا جائے تو کامیابی یقینی ہے۔ ہم ابھی پہلی فرصت میں بی ایس او کو منظم کرنے کی فکر میں ہیں۔ تاکہ مستقبل میں ہونے والی ٹوٹ پھوٹ اسے متاثر نہ کرسکے۔ ہماری یہ بھی کوشش ہے کہ یہاں کے مخصوص حالات سے مخصوص طریقہ کار کے ذریعے نظریاتی کام کو آگے بڑھایا جائے۔ لیکن آنے والا وقت ہی طریقہ کار کے رخ کو متعین کرنے میں اہم کردار ادا کرے گا۔ ویسے ہمارا اور بہت سے دوستوں کا تجربہ یک رنگ ہے کہ ہمیں کس قسم کے حالات کا سامنا کرنا پڑیگا۔ اور اس قسم کے حالات کو مدنظر رکھتے ہوئے آگے بڑھنے کی کوشش کررہے ہیں۔

ہمارے خلاف پروپیگنڈا کی شدید مہم شروع کردی گئی ہے۔ لیکن بقول کسی کہ جب تم پر کوئی تنقید کرنے لگے تو سمجھو کہ تم کام کررہے ہو۔ بہر حال مستقبل ہمارا ہے باقی آپ لوگ تو جیل کی فراغت و فرصت سے خوب فائدہ اٹھا رہے ہونگے۔ ویسے ہمارا حیدر آباد جیل آپ لوگوں کے مچ جیل سے بہتر تھا۔ مگر آپ لوگ ہم سے اس لئے بہترین ہیں کہ آپ سب ہم خیال و ہم نظر ہیں۔ جبکہ وہاں کی صورت حال اس کے بلکل برعکس تھی۔

اور عافیت

اپنی ضرورتوں سے آگاہ کرنا آپ کا فرض ہوگا۔

تمام ساتھیوں کو سرخ سلام

آپکا ساتھی

رازق بلوچ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مزاحمتي جدوجهد لاءِ زندگي ارپيندڙ ٻه ڀينر، ساٿياڻيون زبيده گهانگهرو ۽ حميده گهانگهرو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

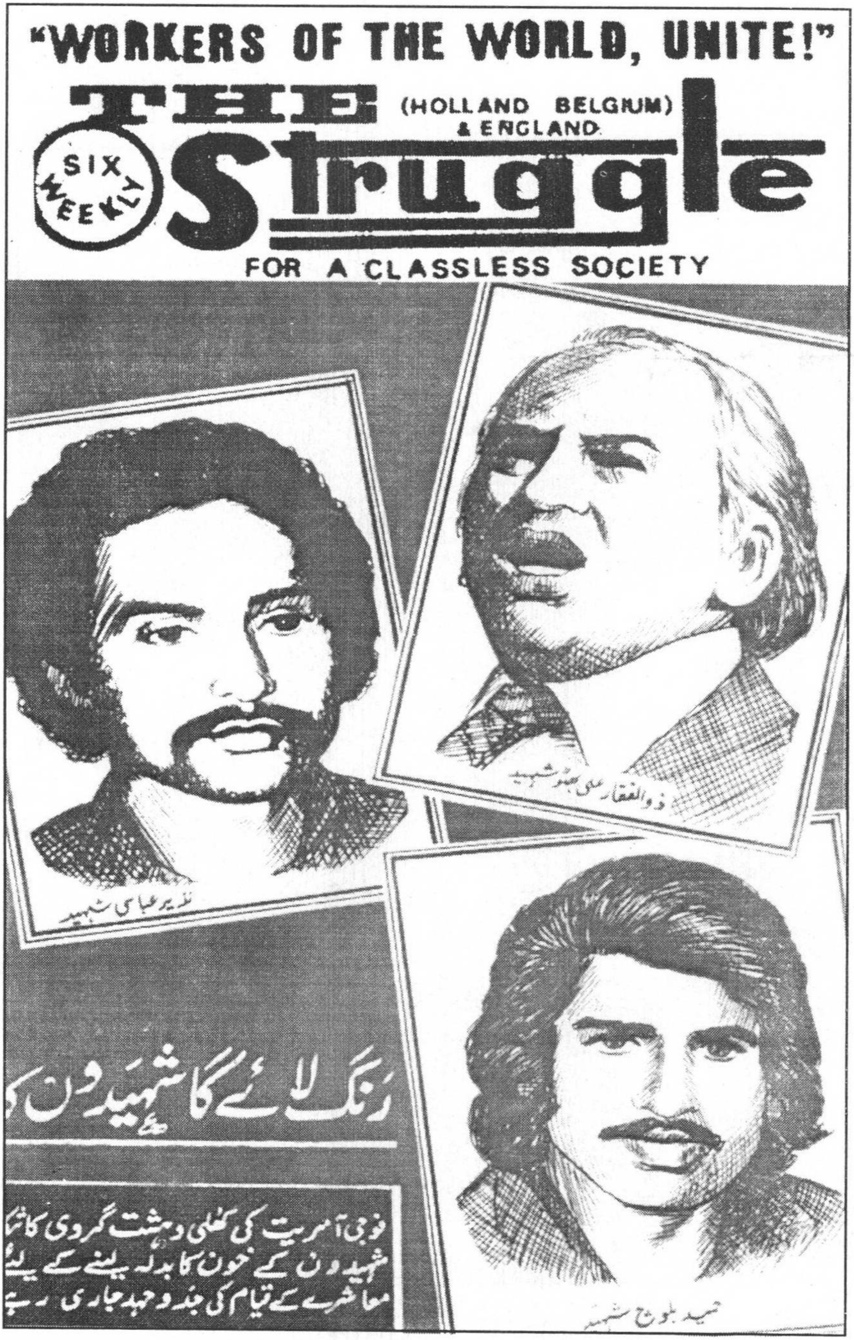

تاريخ ۾ سوشلزم جي جدوجهد جا 3 وڏا ڪردار 1982 ۾ طبقاتي جدوجهد جي
پهرين پرچي جو ٽائيٽل. شهيد ذوالفقار علي ڀٽو، شهيد نذير عباسي، شهيد حميد بلوچ
(ان وقت جدوجهد. هالينڊ مان شايع ٿيندو هو)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

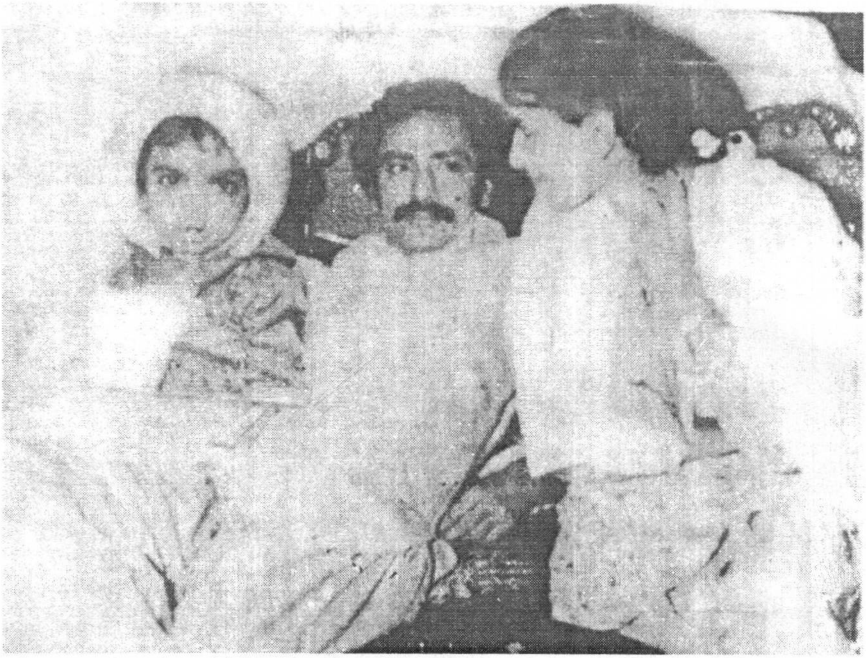

حميده گھانگھرو، نذير عباسي ۽ زرقا عباسي هڪ يادگار تصوير

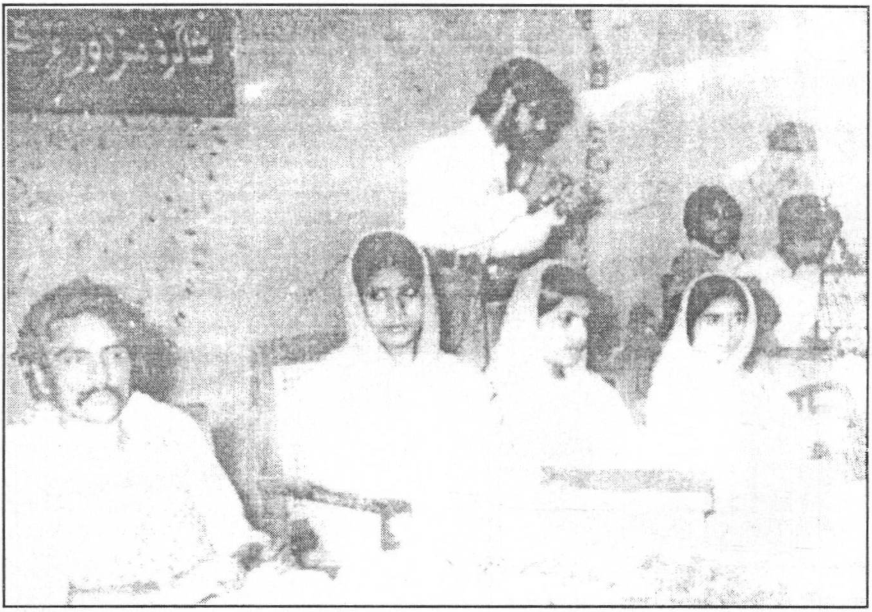

1976ع ۾ نارا جيل مان آزادي ڪانپوءِ سکر ڊگري ڪاليج ۾ ڏنل آجياڻي ۾ زيتون اختر، حميده گھانگھرو، زبيده گھانگھرو ۽ ڪامريڊ نذير عباسي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

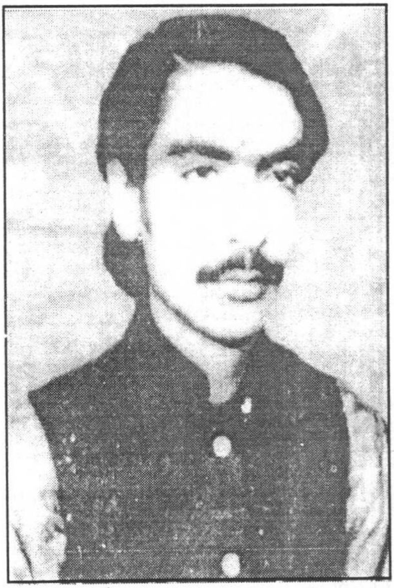

شهيد نذير عباسي جي هڪ يادگار تصوير

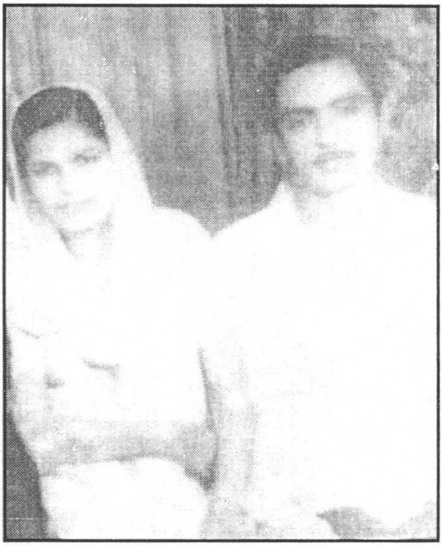

نذير عباسي ۽ حميده گهانگهرو شاديءَ کانپوءِ
ستت پوءِ يادگار تصوير

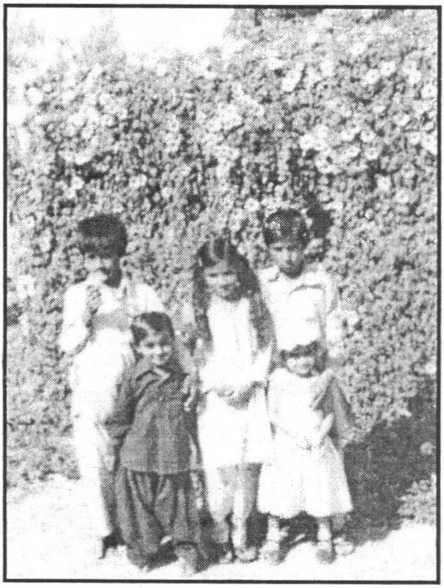

حميده جي روپوشي دوران زرقا جي ٻهراڙي ۾
ورتل تصوير

شهيد نذير عباسي
1978ع ۾ بي ايس او ڪنوينشن (ڪوئيٽا) ۾

شهيد نذير عباسي. شهيد ذوالفقار علي ڀٽو ۽ شهيد اسماعيل اديجو هڪ يادگار تصوير

شهيد نذير عباسي روسي سفير. قاضي اڪبر ۽ امير الدين قريشي سان هڪ يادگار تصوير

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ماسڪو ۾ نذير عباسي جي ورسي ملهائي وئي

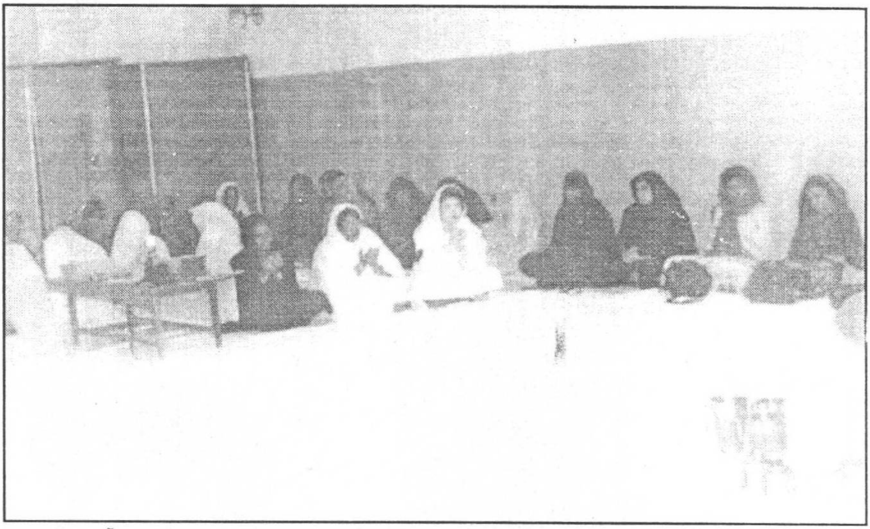

شهيد مرتضيٰ ڀٽو لاءِ خوشحال خان اسڪول ۾ پيپلز ورڪرز يونين پاران ڪرايل قرآن خواني

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جڏهن منهنجو بابا ڪسيو ويو (ڏيڍ سال جي زرقا عباسي)

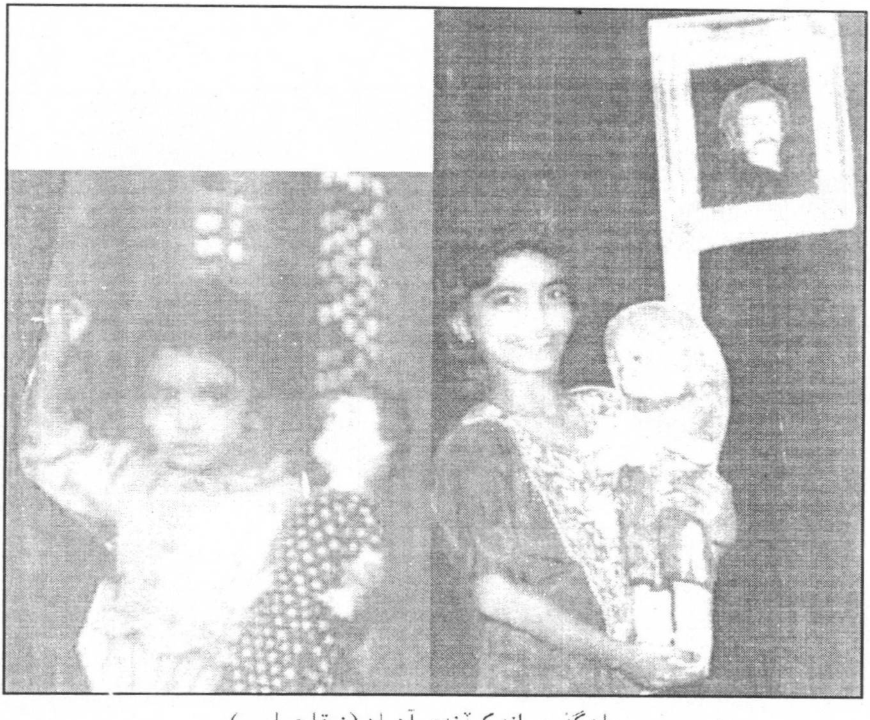

مان گڏين راند ڪيڏندي آهيان (زرقا عباسي)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

زرقا عباسي پنهنجي سالگرهه جي موقعي تي ڏاڏي، ناني، پڦي، ماءُ ۽ ٻين گهرڀاتين سان گڏ

حميده جي روپوشيءَ دوران زرقا ٻه مختلف جاين
تي رهي، گهوٽڪي ۾ شبير بيدار جي ڳوٺ ۾

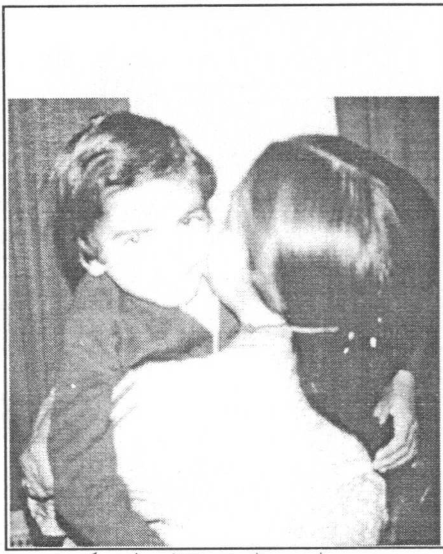

ممتا جي چانو ۾ زرقا عباسي کي
پهرين ڏينهن اسڪول اماڻڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪامريڊ محمد هاشم گهانگهرو جي ڇهين ورسي جي موقعي تي خورشيد اسرار.
حميده گهانگهرو. ڪامريڊ غلام رسول سهتو ۽ ڪامريڊ غلام نبي چانڊيو

حميده گهانگهرو. ڪامريڊ منظور. ڪامريڊ لال خان. ڪامريڊ احمدائي ۽ رياض لنڊ
آءِ آر او 2002 خلاف سيمينار ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

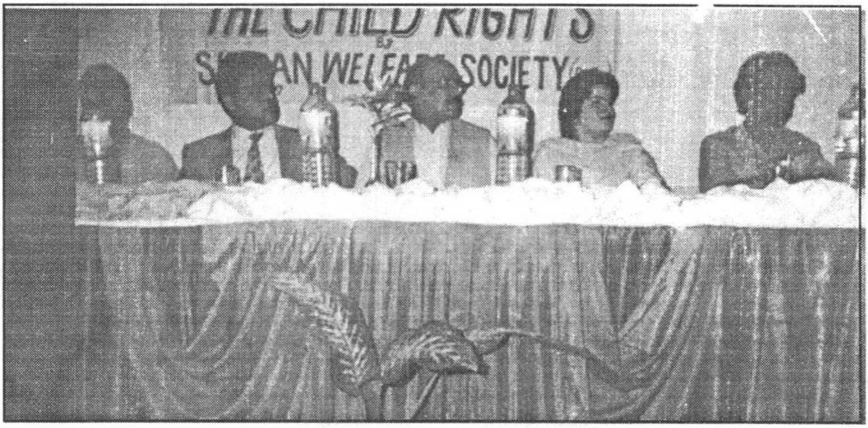

حميده گهانگهرو چائلڊ رائٽس سيمينار ۾ مهمان طور ويٺل

ڪراچي ۾ تعليمي سيمينار جي موقعي تي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عباسي ڪلهوڙا هسٽاريڪل فورم پاران ايوارڊ وصول ڪندي

زرقا عباسي. سکر ۾ منعقد ڪيل عباسي ڪلهوڙا سيمينار ۾ منور عباسي کان ايوارڊ وٺندي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

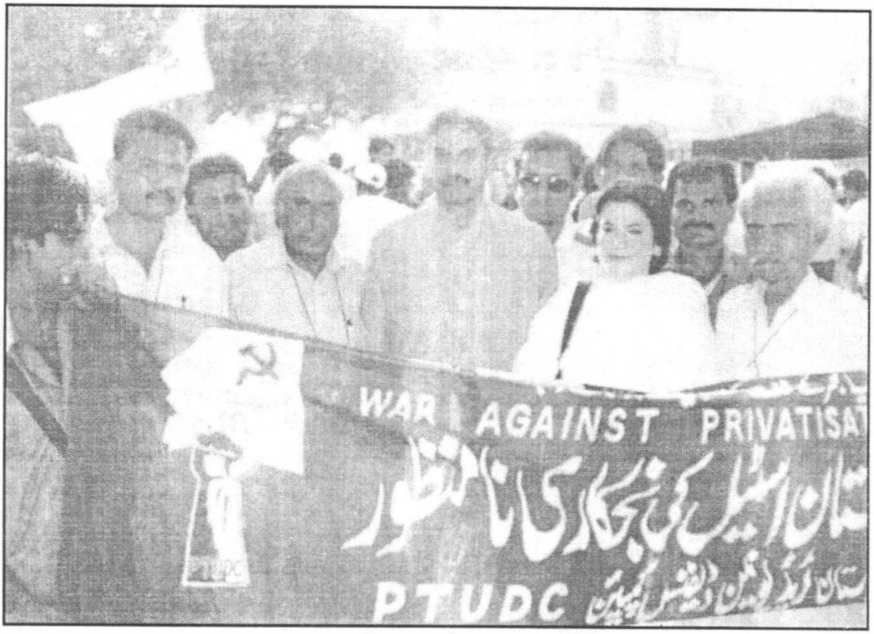

ڪامريڊ منظور، صدر"PTUDC" حميده گهانگهرو، منظور رضي، صدر پاڪستان ريلوي ورڪرز،
ڪامريڊ عمران ۽ ٻيا ساٿي پاڪستان اسٽيل جي نجڪاري خلاف مظاهري دوران

اسٽيل مل جي نجڪاري خلاف نڪتل ريلي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

1986 ۾ اسٽيل مل جي چيئرمين خلاف پيپلز ورڪرز يونين جي نمائنده طور پريس ڪلب آڏو مظاهرو ڪندي

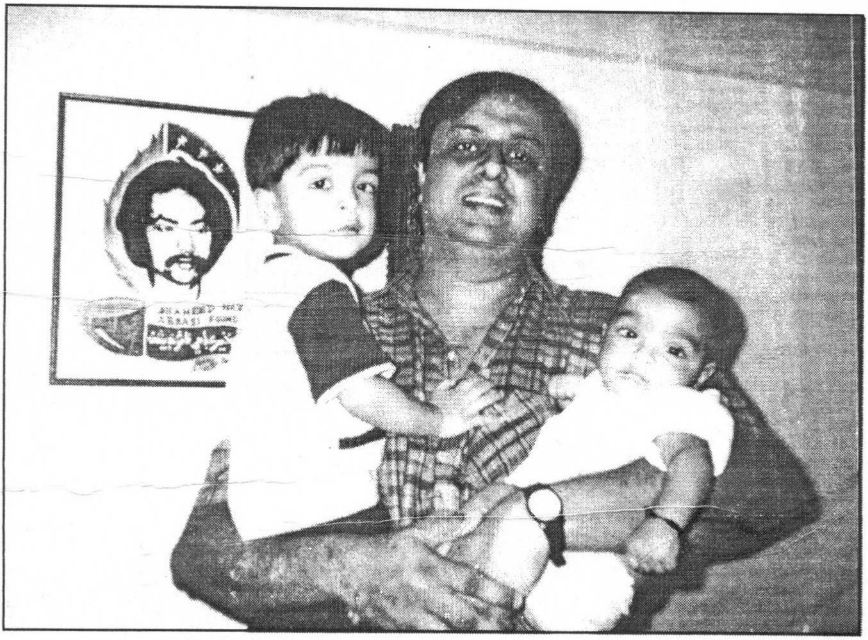

شهيد نذير عباسيءَ جا ڏوهٽا احمر عباس ۽ علي رضا پنهنجي پيءُ ڊاڪٽر عامر سومرو جي هنج ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

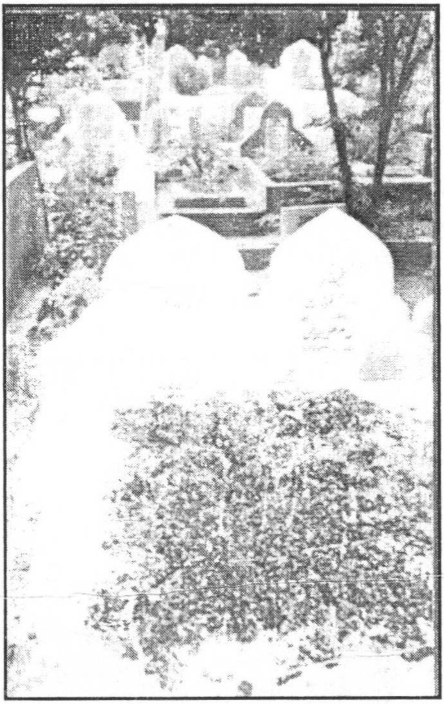

سخي حسن ۾ ڪامريڊ امام علي نازش ۽ شهيد
نذير عباسي جي آخري آرام گاھ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بیان

مسماۃ حمیدہ گھانگھرو بیوہ نذیر عباسی

1660 - B/3 اسٹیل ٹاؤن کراچی

[illegible] نوابشاہ سے ہے

میرا آبائی تعلق شاہی بازار [illegible] سیاسیات کے طالب علم

میرے شوہر نذیر عباسی سندھ یونیورسٹی کے ایم اے [illegible] سے [illegible]

تھے۔ وہ ترقی پسند اور سندھ نیشنل سٹوڈنٹس فیڈریشن کے مرکزی

صدر اور مزدوروں، کسانوں، طالب علموں عوامی رابطہ کمیٹی سے منسلک تھے۔ وہ

پاکستان کمیونسٹ پارٹی [illegible] کے دوران [illegible] ممبر بھی تھے۔

وہ ملک میں اس وقت موجود فوجی آمریت کے مخالف تھے۔ میرے شوہر

کے سیاسی خیالات کی وجہ سے 1978ء میں [illegible] کے [illegible]

کو گرفتار کیا گیا کوٹ لکھپت میں رکھا اور ان پر تشدد کیا۔ [illegible]

تھی کہ اگر اس سیاست میں حصہ لیا تو مار دیں گے۔ ان [illegible]

درخواست [illegible] سندھ ہائی کورٹ میں دائر کیا تھا

مورخہ 30 جولائی 1980ء کو [illegible]

[illegible] گرفتار کیا گیا [illegible]

میں [illegible] کئی بار [illegible] کی حراست میں رکھا [illegible] دوران

میرے شوہر نذیر عباسی کو جسمانی تشدد اور ایذا رسانی سے [illegible]

قتل کر ڈالا۔ یہ واقعہ 9 اگست 1980ء کا ہے۔ [illegible]

معلومات [illegible] میں [illegible] کی [illegible] ان

ہدایت اور نگرانی میں [illegible] عباسی کو قتل کیا گیا۔ [illegible]

بعد میں [illegible]

صدر جنرل ضیاء الحق اور [illegible] کے گورنر سندھ جنرل عباسی کی [illegible]

پر [illegible] نے قتل کا جرم [illegible] معاملہ [illegible]

میرے شوہر نذیر عباسی [illegible]

[illegible]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انہوں نے 176 [illegible] کی [illegible] لاش کو [illegible] پہنچا دیا۔ وہاں
پوسٹ مارٹم ڈاکٹر مجید نے اور ڈاکٹر [illegible] سے کرایا گیا اور ان
سے غلطی [illegible] ارادہ [illegible] میں مدد لی گئی۔ لاش کو پولیس کے ذریعہ
ایدھی والوں سے رات کے اندھیرے میں [illegible] قبرستان میں دفن
کرا دیا گیا۔ [illegible] نام لاش کی [illegible] مقتول کے [illegible] بھائی [illegible]
کے نام [illegible] تھی۔

میں نے اس واقعہ کی رپورٹ کہ یہ قتل جنرل ضیاء الحق اور جنرل [illegible]
[illegible] کے منصوبے [illegible] کے تحت کیا گیا تھا اور فوجی
[illegible] کے ارکان مجرم ہیں ان کے [illegible] کا اندراج
کرنے تھانہ ڈیفنس کے SHO کو [illegible] بطور رپورٹ
دستخط [illegible] 16 اگست 1980ء کو بھیجی [illegible] ذاتی طور پر اس
[illegible] مقتول کے رشتہ داروں کو [illegible] سخت
ہراساں کیا جا رہا تھا۔

اس کے بعد کوئی FIR درج نہ کی اور Cause of death اس جرم
کے ذمہ داروں نے جرم [illegible] ارادہ [illegible] اپنی [illegible] اور [illegible] کے
[illegible]۔ 176 [illegible] کی کاروائی [illegible] قانونی تقاضوں
کی [illegible] سے بچانے [illegible] میں ختم کر دی گئی۔ اب ایک
درخواست جناب وزیر اعلیٰ پاکستان کے نام دی تھی کہ اب مجھے
بیان دینے کے لئے DSP کرائم برانچ کے روبرو [illegible]۔ اس درخواست
کی [illegible] دستخط ہیں۔ اپنی درخواست تاریخ 17/8/90
کی [illegible] نقل پیش کر دی ہے۔ بیان پڑھ کر سنایا گیا
لفظ بلفظ درست لکھا گیا ہے۔

[illegible]
حسین [illegible]
7/9/1994

(FAZAL ABBAS SHAH) DSP. Crime Branch Karachi.
7.9.94.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جناب اسٹیشن ہاؤس آفیسر (S.H.O) صاحب!
ڈیفینس پولیس اسٹیشن
ڈیفینس ہاؤسنگ سوسائٹی۔ کراچی۔

جناب عالی!

میں حمیدہ گھانگھرو بیوہ نذیر عباسی شہید ساکن شاہی بازار محراب پور جنکشن ضلع نواب شاہ سندھ فریادی ہوں کہ میں نذیر عباسی شہید کی بیوہ ہوں۔ میرے شوہر ایک ترقی پسند طالبعلم تھے۔ وہ سندھ یونیورسٹی کے ایم۔اے سیاسیات کے طالبعلم تھے اور سندھ نیشنل اسٹوڈنٹس فیڈریشن کے مرکزی صدر اور مزدور کسان طالبعلم عوامی رابطہ کمیٹی سے منسلک تھے۔ اور پاکستان فیڈرل یونین آف اسٹوڈنٹس کے وائس چیئرمین تھے۔ وہ موجودہ فوجی آمریت کے خلاف تھے اور ملک میں ایسے نظام کے قیام کے متمنی تھے جو ہر قسم کے استحصال سے پاک ہو۔ میرے شوہر کے ان سیاسی خیالات کی وجہ سے کچھ عرصہ قبل فوجیوں نے اپنی فیلڈ انٹیلیجنس یونٹ نے انہیں گرفتار کیا تھا۔ اور اذیت میں ان پر تشدد کیا تھا۔ اور یہ دھمکی دی گئی تھی کہ اگر وہ اس تشدد کے بعد بھی سیاست نہیں چھوڑیں گے تو انہیں مار ڈالا جائیگا۔ ان حقائق پر مبنی انہوں نے سندھ ہائی کورٹ میں حلف نامہ بھی داخل کیا تھا۔

بتاریخ 30۔ جولائی 1980ء کو میرے شوہر نذیر عباسی کو پاکستان کوارٹرز میں اپنے ایک دوست کے گھر سے گرفتار کیا تھا اور ملیر ملٹری انٹیروگیشن سینٹر لے جایا گیا۔ میرے شوہر کو F.I.U اور پولیس نے گرفتار کیا تھا۔ ملیر انٹیروگیشن سینٹر میں انہیں مسلسل اذیتیں دی جاتی رہیں۔ اور ظلم و تشدد اور بہیمانہ عمل کے نتیجے میں 9۔ اگست 1980ء کو نذیر عباسی کی موت واقع ہوگئی۔ یہ دیدہ دانستہ قتل ع ... ضیاء الحق اور گورنر ایس۔ ایم عباسی کی ہدایت پر فوجیوں نے کیا ہے کیونکہ جنرل ضیاء الحق نے ببانگ دہل اپنے مجرمانہ ارادوں کا اظہار ان الفاظ میں کیا تھا کہ وہ بائیں بازو کے لوگوں کو نہیں چھوڑیں گے اور انکو الٹا لٹکا دیں گے۔

جب [redacted] مذکورہ بالا تشدد کے نتیجے میں میرے شوہر نذیر عباسی کی موت بتاریخ 9۔ اگست 1980ء بوقت دوپہر واقع ہوگئی تو انکی لاش کو سول اسپتال کراچی لے جایا گیا۔ ڈیفینس پولیس اسٹیشن کے ... آفیسر نے دفعہ 174 ضابطہ فوجداری کے تحت کاروائی کی اور لاش سول اسپتال کے مردہ خانے میں بھیج دی گئی۔ سول اسپتال میں میرے شوہر نذیر عباسی شہید کا پوسٹ مارٹم ڈاکٹر حمید اور ڈاکٹر قیصر رسول سے کرایا گیا۔ جرم کی پردہ پوشی کے لئے میرے شوہر کی لاش کسی بھی رشتہ دار کے حوالے نہ کی گئی اور چونکہ اس جرم میں ملک کے اعلیٰ ترین حکام شامل ہیں۔ اسلئے صحیح اور درست پوسٹ مارٹم کی توقع نہیں کی جاسکتی۔ جرم کے مزید پردہ پوشی

—— جاری ہے ←

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کے لئے میرے شوہر کے دور کے رشتہ دار یعنی نذیر عباسی شہید کے بہنوئی کے بھائی
کو جسکا نام ولی محمد ہے پولیس کی حراست میں مردہ خانے لے جاکر میرے
شوہر کی نعش کی شناخت کرائی گئی اور اس دور کے رشتہ دار کے مطالبے کے
باوجود میرے شوہر کی لاش انکے سپرد نہ کی گئی۔ اور جیل میں بند کرنے کی دھمکی
دیکر زبردستی ولی محمد سے چند کاغذات پر دستخط کروائے گئے۔ اسکے بعد
نہایت خفیہ طور پر پولیس نے ایک لاوارث کی طرح میرے شوہر کو ستار عیدی
سوشل ورکر کے ذریعے سے غسل کروایا اور کفن پہنایا گیا۔ اور ستار عیدی کے
ساتھ پولیس نے میرے شوہر کی لاش تقریباً دو بجے سخی حسن قبرستان میں
دفن کر دیا۔

فریاد ہے کہ یہ قتل محمد جنرل ضیاء الحق اور جنرل ایس۔ ایم عباسی
کے سوچے سمجھے منصوبہ، انہیں کی ہدایات کے تحت کیا گیا ہے اور فوجی یعنی F.I.U اور
مارشل لاء انٹیلیجنس کے ممبران کے اراکین شریک جرم ہیں۔ فریاد ہے کہ مذکورہ ملزمان
کے خلاف قانون کے تحت کاروائی کی جائے۔

چونکہ مجھے اور میرے عزیزوں کو خطرناک اور پریشان کیا جارہا ہے۔ پولیس انہیں
بے حد تنگ کر رہی ہے اس لئے ذاتی جانی خطرے کی بناء پر میں یہ رپورٹ
بذریعہ رجسٹرڈ پوسٹ SHO. ڈیفنس پولیس اسٹیشن، SP. علاقہ
اور D.I.G کراچی کو روانہ کر رہی ہوں۔

مورخہ ۱۷-اگست ۱۹۸۰ء

حمیدہ گھانگھرو
بیوہ نذیر عباسی شہید
ساکن شاہی بازار۔ محراب پور جنکشن۔

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کھلا خط!

محترم: ....

سندھ نیشنل اسٹوڈنٹس فیڈریشن (SNSF) کے مرکزی صدر فیڈرل یونین آف اسٹوڈنٹس کے وائس چیئرمین اور مزدور کسان طلباء عوامی رابطہ کمیٹی کے رہنما جناب نذیر عباسی کو فوج کے فیڈرل انویسٹیگیشن یونٹ اور پولیس کے کارندوں نے 30 جولائی 1980ء کو کراچی سے گرفتار کیا۔ گرفتاری کے بعد انہیں ملٹری پولیس کے فوجی تفتیش کے مرکز میں 9 اگست ۱۹۸۰ء تک بہیمانہ تشدد اور بے دردی کے ساتھ اذیتیں پہنچا کر قتل کر دیا۔

نذیر عباسی شہید آخری دم تک اپنے وطن کے سارے دکھی انسانوں اور کچلے ہوئے طبقوں کو اندرونی اور بیرونی استحصال، استعمار اور آمریت سے نجات دلانے کی خاطر لڑتا رہا۔ متعدد بار قید و بند اور فوجی تفتیشی مراکز میں صعوبتیں برداشت کرتا رہا۔ اور اپنے آدرشوں کی تکمیل کی راہ میں اپنی جان قربان کردی۔

مجھے فخر ہے کہ میری شادی ہماری دھرتی کے ایک ایسے سپوت سے ہوئی تھی جو انسان دوست تھا۔ فسطائیت اور جبر کے خلاف برسرپیکار تھا جو سامراجی قوتوں سے جنگ جاری رکھنا چاہتا تھا۔ اور اپنے ملک سے اندھیرا ختم کرکے اجالوں کی دنیا قائم کرنا چاہتا تھا۔ فاشسٹ درندے اس دھرتی کو سنوارنے کی جدوجہد کرنے والوں کو بے دردی سے قتل کرکے اور اپنے وحشیانہ جبر و تشدد روا رکھ کر شاید اس خوش فہمی میں ہیں کہ اس طرح ان کے فرسودہ نظام کی عمر شاید کچھ اور بڑھ جائے۔ لیکن مجھے یقین ہے کہ نذیر عباسی شہید کے خون کے ایک ایک قطرے کا حساب ہوگا۔

میں ملک کی تمام جمہوری قوتوں اور اس ملک سے سامراجی استحصال کے خاتمے کے لئے جدوجہد کرنے والی تمام ترقی پسند، روشن خیال اور باضمیر تنظیموں اور افراد سے اپیل کرتی ہوں کہ وہ اس ننگی اور بے رحم جارحیت کے خلاف اور ان اعلیٰ مقاصد کو منزل مقصود تک پہنچانے کے لئے متحد ہو کر اٹھ کھڑے ہوں، جن کی تکمیل کے لئے نذیر عباسی شہید نے اپنی جان قربان کر دی۔

دستخط

(حمیدہ گھانگھرو)

منجانب: حمیدہ گھانگھرو
بیوہ نذیر عباسی شہید

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

[illegible] ۲۸٦

ادلون آفندي حميد

السلام عليڪم ورحمة الله

ادلون اسان سڀ خيريت سان آهيون

اوهان خوش هوندا آءٌ الله اوهان جو

شڪرانو آهي

اسان کي ڪهڙي طرح سان خط لکندا

فقير سلام پيو پهچي الهي امان

اوهان جي پيش هلڪي

اوهان جو پنهنجو بابا محمد لعل نور

1-4-78

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

منهنجي ڀيڻ -

اڄ حيدرآباد ڪچهري ۾ آهيان - تنهنجو اڄ ئي خط مليو آهي

سو موڪلي رهيو آهيان. توهان هيٺين پيپر ۾ ڏنگ ڪيا - هر حال ۾

ڏيئي ڪنهن حال ۾ موڪلجو. خط نه آيو آهي. ڪلاس ۾ ڪتاب پڙهي ان

جو جواب لکيو آهي. ادا جو خط موڪلڻ ضروري هو

انهي ڪري ان کي موڪلي رهيو آهيان - ڪري

Hasan

6 سنڌي نڪتيون سرن، سائي جون سيتون
ماروئڙن ملڪ جون نمتاڻ پيتون
تن نيائين ۾ نيتون، آلا نڪرن آڪ جا
جيئن پورهيت جي سنڌ

شاه جي بيت
هي ساڳيو منهنجي مٽي ادي

7 تو ۾ سڀ ملين ٿي تو کي جنهن پورهيت ماءُ
ڪنڌ جهڪائي ڪوڙهن سڀ ويو سمجهاءُ
تو کي جنهن انسانن گاڏي اوڏ رسڻ نه ٿو

(8) منهنجي ڀيڻ جدا جدا سوالات ڪيا آهن اهم باقي سوال
تنهنجي موڪلي تي ايندو يقين آهي جو انهن جو سوالن جي ڪري
ادهان نه ڪو ارادو ڪيو آهي، ثابت ڪيو آهي
اهيڙ دشمن جڏهن ميدان مان ڀڄي ويندا ته پاڻ اچي ويندا
اهي ڳالهيون مان هلنداسين -

(9) ٿوري ادري کي پنهنجي آهي سر سنڌ خيال رکجو

گهڻو ادي
تنهنجو ڀاءُ -

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۳۰ اپریل ۱۹۷۸ء
محمودیہ پریس گاڑی کھاتہ حیدرآباد

اچھی حمیدہ - دعائیں!

بہت دنوں سے تمہارا کوئی خط نہیں آیا - آہ وہ غریب - بیچارہ بیچارہ - آوارہ - مارا مارا - روز تمہارے خط کے انتظار میں صبح سے دوپہر کر دیتا ہے - جب ڈاکیہ آتا ہے - خط نہیں لاتا ہے تو رو تلملا کر رہ جاتا ہے - کبھی کبھی شور مچاتا ہے - اسکی حالت پر رحم کرو - اپنی خیریت رقم کرو - اگر غصہ ہے تو ختم کرو -

میں جو باہر جا رہا تھا - پاسپورٹ بنا - ویزا ملا - ٹکٹ آیا مگر این - او - سی - (نو آبجکشن سرٹیفکیٹ) نہیں ملا - اس لئے کراچی سے اسلام آباد گیا - اسلام آباد سے کراچی گیا اور پھر خیر سے بدھو گھر کو آ گئے - ہم لوگوں نے گھر چھوڑ دیا ہے ~~جب سے تم گئی ہو کوئی لگ رہا جاتا~~ تھا - دن کو دھوپ اور گرمی - رات کو گرمی اور مچھر کون رہتا اس جہنم میں - لہذا ایک ماہ کا پیشگی نوٹس کے بجائے کرایہ ادا کر کے اپنا بوریا بستر خود دفتر میں سمیٹ لا رہے - تاکہ سلسلہ رہے اور بوقت ضرورت کام آئے -

تمہارے پیٹ میں ہلکا درد کبھی کبھی رہتا ہے یہ اطلاع آصفہ نے دی ہے میرے خیال میں اکثر سخت درد رہتا ہوگا آصفہ نے تو اس لئے لکھا ہے کہ ہم پریشان نہ ہوں - بہرحال ہم تو یہ بات سن کر بہت پریشان ہیں - تم مہربانی کر کے اپنی صحت کا خیال رکھو یہ ہم سب پر بڑی مہربانی ہوگی - دوا ضرور کھایا کرو اور دودھ اگر پوڈر کا بھی مل سکتا ہے تو نہ ہونے سے بہتر ہے - ہمیں بڑی فکر ہے کہ اب تو گرمی بھی زیادہ ہونے لگی ہوگی مچھ کی گرمی تو ویسے بھی بہت مشہور و معروف گرمی ہوتی ہے.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کل ہم یوم مئی منا رہے ہیں جلوس نکالیں گے۔ کاش تم بھی ہوتیں اور جھنڈا لیکر آگے آگے چلتیں ہم تمہاری قیادت میں چلتے۔ لاٹھیاں کھاتے۔ گولیاں کھاتے۔ باقی بچتے تو جیل ہو جاتے۔ خیر اب تم نہیں ہو تو تصور کر لیں گے کہ ہماری حمیدہ آگے آگے جا رہی ہے۔ اور واقعی تم آگے آگے جا بھی رہی ہو۔ اتنی آگے نکل گئی ہو۔ اور ہم ابتک وہیں کے وہیں ہیں۔

آج این ایس ایف کی ورکنگ کمیٹی کا اجلاس ہے میں نے تو این ایس ایف کے صدر سے کہا تھا کہ تم ٹیلیگرام کرو کہ حمیدہ کو نگرد کو فوراً رہا کر کے حیدرآباد بھیجا جائے تا کہ وہ اجلاس
~~دیکھ سکے ... کر سکے گی ...~~
دلچسپ نہ تھا۔ سندھ کے تمام طالب علم آ رہے ہیں۔ سب تمہیں سلام لکھوا رہے ہیں۔

میں نے نذیر سے کہا کہ تم خط لکھ دو کہنے لگا ابھی تم لکھ رہے ہو ایک بات ہے۔ اسے فرصت نہیں ہے۔ کیونکہ ایک تو اجلاس کی تیاریاں دوسری لوگوں کا ہجوم۔ خیر اسکی جانب سے بھی سلام قبول کرو میں نے تم لوگوں سے متعلق تمام اخبارات جمع کئے ہیں۔ تم آ کے سب کے کٹنگ نکال کر جمع کر دوگی۔ یہاں سے تمہیں بالکل فرصت نہیں ملے گی۔ بہت سی باتیں!

خط کا جواب جلدی جلدی دیا کرو۔ ہم نہ لکھیں تب بھی تم لکھا کرو اپنی طبیعت اور بہنوں کا حال لکھا کرو۔ کیونکہ بیٹی کا کیا ہوا [illegible] کرنے کے لئے بہت فکر لاحق رہتی ہے۔ سب ساتھیوں کو سلام دعا۔

تمہارا چاچا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بلا عنوان!

امید ہے خیریت سے ہوگی۔ کافی دنوں سے سوچ رہا تھا کہ یہ خط لکھا جائے مگر پھر یہ سوچ کر نہیں لکھ سکا تھا کیا "فنی (Technical) الجھاؤ کی وجہ سے جو کہ اب بھی موجود ہیں۔ بہرحال میری طرف سے اپنے اس جرأت مندانہ قدم پر مبارکباد اور خراج تحسین قبول کرو۔ اس کی مستحق آدھی صوبائی اور دیگر تمام تیری دوست بھی ہیں۔

یہاں تمام دوست خیریت سے ہیں۔ حسب دستور اپنے اپنے کاموں میں مشغول۔ شمیم وارثی صاحب کو حکومت نے چیکوسلواکیہ نہیں جانے دیا۔ وہ آج کل افسردہ اور اداس ہیں۔

تمہارے بارے میں میں نے نظریہ کو ایک پیشین گوئی کی تھی۔ آزاد ہو کر آؤ گے لوگوں کو معلوم نہیں ثابت ہوتی ہے یا نہیں۔

یوم مئی کی مبارکباد بھی قبول ہو۔ جیل میں [illegible] لوگ کے دن کیسے گذر رہے ہیں۔ کیا کیا مقدمات [illegible] ان سب سے یقیناً اپنے جواب [illegible] آمادہ کر لی۔ [illegible] آزاد ہونے کا خیال ہے [illegible] آزاد رہتے ہیں۔ [illegible] [illegible] لوگوں سے متعلق [illegible] رہے ہیں۔ اس سلسلہ [illegible] اچھی [illegible] اطلاع [illegible] رہی ہے۔

[illegible] سگریٹ [illegible] چھوڑ دی [illegible] ہو۔ [illegible] [illegible] میں ہم [illegible] ہیں۔

ہمارا کام جاری ہے [illegible] کوئی [illegible] نہیں [illegible]۔ حق اور زمان آزاد ہو سکتے ہیں۔

پیٹ کے درد کا کیا حال ہے۔ جیل کے عملے کا رویہ کیسا ہے۔ کھانا کیسا ملتا ہے اور دیگر احوال تفصیل سے بیان کرنا۔

میرے [illegible] محمد خان [illegible] دوست تمہاری قربانی اور جذبے سے [illegible] ہیں اور تم سے ملنے کے خواہش مند ہیں۔ [illegible] مبارکباد۔ تم اب ایک مکمل لیڈر بن گئی ہو۔ جس جذبے اور قربانی کا تم نے مظاہرہ کیا ہے وہ بلاشبہ قابل تعریف ہے۔

مزید لکھنے کو کچھ بھی نہیں ہے۔

نیک خواہشات کے [illegible]

امیر الدین قریشی
[illegible]

آدھو رضوی اور دیگر دوستوں

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سيد العباس   سيد سارينگ خوش رهو

28-2-6   نور چشم راحت جان سيد راشد

السلام عليڪم احوال هيءَ آهي جو اسين خير عافيت سان آهيون اوهان جي خوشي گهرون ٿا ٻيو حال هي آهي

مڪتب ۾ خير سان اوهان جي شادي جي گذري وئي ۽ اوهان جي ڪارڪردگي ٻڌي خوشي ٿي

۽ اوهان خط ۾ لکيو هو ته اسان کي اوهان جي ڳالهه جو انتظار آهي هن ڪري هي ۽

ته خط اوهان کي موڪليو هو مگر اسان ان جو جواب اڃا نه ڏنو اوهان جي تمنا

پوري ٿي وئي آهي اوهان کي جيڪا خواهش هئي سا پوري ٿيندي

محبت سان اوهان جي تمنا پوري ٿيندي ۽ اوهان هي ڳالهه

ياد رکو ته اسان سان گڏ آهي ۽ جيڪي اوهان هن وقت لکيو آهي

سو به ڏسندا سون ۽ جلد اوهان کي ان جو جواب ڏينداسين

ٻيو هي ته اسين هن مهيني ۾ شهر ڏانهن اچڻ جو ارادو آهي

۽ ان کان پوءِ اوهان ڏانهن ايندا سون ۽ ٻيو حال احوال

ملڻ تي ڪنداسين ٻيو سڀني دوستن کي سلام ڏجو

ٻيو ته جيئن اوهان کي خبر آهي ته اوهان جي ڳالهه ٻڌي ڏاڍي خوشي ٿي

۽ هي ته سڀڪجهه خير سان آهي ۽ اوهان جي صحت لاءِ دعا گهرون ٿا

ٻيو هي ته اسين هتي خير سان آهيون ۽ اوهان جي خوشي جي دعا ڪريون ٿا

ٻيو هي ته جلد ملڻ جو اهتمام ڪنداسين

ٻيو هي ته اسان اوهان جي لاءِ هر وقت دعا ڪريون ٿا

ٻيو هي ته سڀني کي سلام ڏجو ۽ اوهان پنهنجي صحت جو خيال رکجو

ٻيو هي ته اوهان جي ماءُ ۽ ڀينرن کي سلام ڏجو ۽ اوهان جو خط ملي ويو

اسان کي ڏاڍي خوشي ٿي ۽ اسين سڀ خير سان آهيون

۽ سدائين خوش رهو ۽ دعا ڪجو الله اوهان کي خوش رکي

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

www.sindhsalamat.com   books.sindhsalamat.com

781777 [illegible] 7.9.71

پیارے عباد [illegible]

السلام علیکم

آپ کا خط [illegible] بعد [illegible] لکھا [illegible] خوشی سے پڑھ لیا تھا جو

آج میں آپ نے عباد کے سائنس کانفرنس میں جانے کا ذکر کیا تھا تو مجھے بہت خوشی ہوئی [illegible]
تمام بچوں [illegible] بھول [illegible] کرچکے ہیں ورنہ لوگ [illegible] اگر سب [illegible]
پاکستان [illegible] ایسی صورتحال میں کام کرتے ہیں [illegible] مگر کھانے کا [illegible] سامان نہیں ہوتا
روشنی [illegible] تو [illegible] ملتی [illegible] جیسے [illegible] جنگل [illegible] میں
[illegible] رہتے [illegible] - [illegible] تعلیم [illegible] مسائل [illegible]
[illegible] تو [illegible] کوئی [illegible]
[illegible] مشکل ہے [illegible] مقصد [illegible] سمجھتے ہیں [illegible] ہمارے [illegible]
[illegible] ماحول میں [illegible]
وہ [illegible] - [illegible] میں [illegible]
[illegible] ہمارا [illegible] صورتحال میں [illegible] ہے

آپ کو [illegible] سائنسدان [illegible] کو [illegible] بڑی اچھی تقریر [illegible] عباد نے [illegible]
[illegible] آپ نے اپنے آپ کو [illegible] ہونے میں رہنے والے [illegible]
سے [illegible] Contribution [illegible] ہے یہ کوئی مشکل ہے کر سکتا ہے [illegible]
سائنسدانوں نے کیا ہے ورنہ آزاد ماحول میں [illegible] جاتا ہے [illegible] اصغر کی کیا
صورتحال ہے [illegible] - وہ [illegible] میں بھی کام کرتا ہے [illegible]
[illegible] شاید زیادہ [illegible]
[illegible] کے متعلق [illegible] وہ بہت جلد [illegible] کوشش کر رہا ہے [illegible]
[illegible] ہے -

مزید کیا لکھوں [illegible] جلدی [illegible] جا رہا ہے [illegible] آج سے [illegible]
[illegible] تو اس نے [illegible] ہے [illegible] دینے یا [illegible]
[illegible] بہت کم [illegible] بہت [illegible] ہے

[illegible] عباد [illegible] اصغر [illegible] دیگر تمام [illegible]
[illegible] ہے [illegible]
[illegible]

[illegible] آپ کا [illegible]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خط

سونهن ۽ ورونهن جو نالو ادي حميده
صورت ۽ سيرت جو نالو ادي حميده
سچ ۽ ساپيا جو نالو ادي حميده
خوشبوءِ ۽ سرهاڻ جو نالوادي حميده

حميده گهانگهرو هڪ اهڙي شخصيت ۽ امر ناٺءُ جو سچ جي لاءِ سوري قبولي سگهي ٿي. ليڪن ڪنهن ڪانئر جي اڳيان جهڪي نٿي سگهي. ڏکن ۽ سورن جي سيج قبولي ٿي پر دغا نٿي ڪري سگهي. حق ۽ سچ لاءِ پٿرن ۽ ڪنڊن واري رستي تي هلي سگهي ٿي ليڪن ڪنهن لٽيري جي ڪار تي هلڻ پسند نٿي ڪري سگهي. ادي حميده گهانگهرو ننڍپڻ کان ئي سچ ۽ حق حاصل ڪرڻ ۽ ڪرائڻ لاءِ پنهنجي زندگي قربان ڪرڻ جي لاءِ پختو عزم ڪيو. ادي حميده سان منهنجي ملاقات 1991 يا ان ڪانپوءِ اسٽيل ٽائون جي اسڪول خوشحال خان ۾ ٿي. آءٌ به ٽيچر هيس ۽ ادي حميده به ٽيچر ٿي آئي هئي. ادي صبح جو ۽ منهنجي ڊيوٽي منجهند جو 1 بجي کان شروع ٿيندي هئي. ليڪن اسان جي هڪ ٻئي سان تمام سٺي نموني سان سلام دعا هوندي هئي ۽ پوءِ ته اسٽيل مل جي سينٽرنگ پلاٽ تي گڏ رهياسين. ادي حميده، دوستي، رشتن، ٻاطن ۽ تنظيم سان به خوبي نڀايو. ادي حميده جو جڏهن پنهنجي ساٿي نذير عباسي جي ساٿ ڇڏڻ (شهادت) ڪانپوءِ هن کي بلڪ اڪيلوڪيو ويو پر ادي ان وقت اڪيلي نه هئي هن وٽ هڪ ننڍڙي پياري نذير عباسي جي نشاني زرقا عباسي (موتيه) به آهي.

ادي حميده جيڪا تن حصن ۾ ورهايل هڪ نازڪ عورت ڪيئن گذر ڪيو اهو الله سائين ٿو ڄاڻي ادي حميده جو مرڪندڙ چهرو ۽ خوبصورت ڪپڙن ڍڪيل جسم ڏسي ماڻهن اهو سمجهندا آهن ته هوءَ تمام خوش باش آهي. ليڪن هن خوبصورت ڪپڙن ۽ مرڪندڙ چهري ۾ اهو ڪنهن نه ڄاتو ته هن جي دل ۾ ڪيترا زخم آهن. ڏک سورن سان مڪمل طرح پريل ادي حميده همت نه هاري خوشبوءَ سرهان ڦهلائيندي رهي ٿي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خوشبوءِ ڪا پائونڊر يا ميڪپ واري نہ پر پيارن منٺن لفظن جي خوشبوءَ، محبت قرب جي خوشبوءِ. ليڪن خوشبوءِ آس پاس ۾ محسوس ٿيندي آهي. ادي حميده هڪ سرهان آهي. جنهن پنهنجي پوري ماحول کي سرهاڻ ڏئي سرهو ڪيو آهي. ادي حميده ڪنهن جا بر، ظالم، ڪوڙي ڪانئر جي اڳيان نہ جهڪڻ جو نالو آهي ۽ ڪنهن بدنيت سان ڪنهن بہ قسم جي سودي بازي نٿي ڪري سگهي. هوءَ زنده ضمير آهي. سوريءَ چڙهي سگهي ٿي. ليڪن پنهنجي ضمير جي سوديبازي نٿي ڪري سگهي. سمنڊ جي ڇولين ڪان بہ وڏيون مشڪلاتون پهاڙ ڪان بہ وڏا سور ڏک پر پوءِ بہ هن جي چپن تي مسڪراهٽ هڪ خوبصورتي وارو عڪس نظر ايندو آهي.

حميده سڄو ڏينهن نوڪري ڪندي آهي ۽ شام جو جڏهن گهر ورندي آهي تہ پنهنجن ننڍڙن منٺن پيارن ڏوهٽن سان دل وندرائيندي آهي. سڄي ڏينهن جي ٿڪجڻ جي باوجود گهر ۾ داخل پوءِ ٿيندي. پهريان گلڙن لاءِ ڪجهہ خريد ڪندي. ادي ننڍڙن گلڙن کي گود ۾ کڻي سک جو ساهہ کڻندي آهي. ادي هن وقت پنهنجي ڌيءَ سان رهندي آهي پر هن کي پنهنجو گهر نہ آهي. ڇو؟ آخر هن جو ڪهڙو ڏوهہ آهي. ڇا هو هڪ ڪور سچ آهي ۽ وفادار آهي. بردبار بهادر. منهنجي دعا آهي تہ ادي حميده هميشہ آباد رهي ۽ سندس مسڪراهٽ هميشہ قائم رهي پرمان يقين سان چوان ٿي تہ هيءَ سڄي ڌرتي ادي جي آهي هر باشعور انسان جي گهر جا دروازا ادي لاءِ بند ناهن هوءَ جڏهن بہ مون وٽ ترسندي آهي تہ نہ رڳو مان پر منهنجي ڌيءَ زهره بہ سرهيون ٿينديون آهيون. ڇاڪاڻ جو اسانجو ادي سان خون جو رشتو نہ پر حالتن مطابق سچ جو رشتو آهي.

سبحان ابڙو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

THE DAILY JANG LONDON

روزنامہ جنگ لندن

منگل ۱۹ اگست ۱۹۸۰ء

نذیر عباسی کی موت

حکومت کیخلاف قتل کا مقدمہ

THE DAILY JANG LONDON

روزنامہ جنگ لندن

جلد ۹ | بدھ یکم ستمبر ۱۹۸۰ء ۲۱ شوال المکرم ۱۴۰۰ھ | نمبر ۱۳۵

تخریبی لٹریچر شائع کرنے والے خفیہ سیل کا سراغ لگا لیا گیا

کئی سالوں سے سرگرم کارکنوں کو گرفتار کر لیا گیا

THE DAILY JANG LONDON

روزنامہ جنگ لندن

نذیر عباس کی موت پر نصرت بھٹو کا اظہار غم

کراچی ۲۰ اگست (نمائندہ جنگ) ...

THE DAILY JANG LONDON

روزنامہ جنگ لندن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

THE DAILY JANG KARACHI

WEDNESDAY AUGUST 24, 1994

روزنامہ جنگ کراچی

نذیر عباسی قتل کیس میں ۲۰ سرکاری اہلکار شامل تفتیش

مقتول کی بیوہ سمیت ۳ اہم گواہوں کے نام سمن کا اجراء۔ قتل کا باقاعدہ مقدمہ درج نہیں ہوا

THE DAILY JANG KARACHI

روزنامہ جنگ کراچی

۲۰ صفحات

پاکستان میں سیاسی نظربندوں ایذا رسانی سے کئی ہلاک ہوا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ABC

The Largest Circulated Sindhi Daily of Pakistan

DAILY KAWISH HYDERABAD.

Rs: 2.00

روزانه
ڪاوش
حيدرآباد

780525,780026,780027,782203

(جلد 4) ڇنڇر 30-جولاءِ 1994ع مطابق 20-صفر المظفر 1415ھ (شمارو 350) قيمت: 2-روپيا)

شهيد نذير عباسي کي اذيتون ڏئي قتل ڪرڻ جو ڪيس برگيڊيئر امتياز تي هلندو

شهيد جي ڏيهه وزيراعظم توهانکي ته لاش مليو پر منهنجي ابي جو لاش به اسانکي نه ڏنو ويو

نذير جو ڪيس هلائڻ بابت ڪنهن به اسان سان اڄا تائين رابطو نه ڪيو آهي: نذير جي زال

9- آگسٽ 1980ع تي ماريل نذير کي مارڻ جو الزام ان وقت جي آءِ ايس آءِ جي ليفٽيننٽ ڪرنل امتياز تي لڳو هو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسنيا ڪند ۾ اخباري نورهين جو پهريون ادارو

فيڪس 2624996 عوام جو آواز فون 2624997-211317

روزانه هلال پاڪستان ڪراچي

شهيد نذير عباسي قتل ڪيس جي ٻيهر جاچ ٿيندي

روزانو جاڳو ڪراچي

4 شمارو 203 ڇنڇر 20 صفر 1415هه مرجب 30 جولاءِ 1994ع قيمت 4- رپيا

برگيڊيئر امتياز خلاف ڪامريڊ نظير عباسي جو ڪيس ٻيهر کوليو ويو

ڪامريڊ نظير عباسي کي ۳۰ جولاءِ ۱۹۸۰ع ۾ نارٿ ناظم آباد جي پيپلز ڪالوني مان گرفتار ڪيو ويو هو- ايجنسين جي تشدد سبب ۸ آگسٽ تي هو شهيد ٿي ويو

برگيڊيئر امتياز ضياءَ جي مارشل لا واري ان دور ۾ ليفٽيننٽ ڪرنل هو ۽ تنهن وقت ۾ آءِ ايس آءِ شهر اندر سنڌس ماتحت سرگرميون ڪندي هئي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪامريڊ حميده گهانگهرو کي مان
1974ع کان سڃاڻان جڏهن نوابشاهه ۾
سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن
(S N S F) جو چوٿون مرڪزي
ڪائونسل سيشن ٿيو هو، هيءَ ان وقت
اسڪول جي شاگردياڻي هئي. ائين
ايس اين ايس ايف اسان کي هڪ ٻئي
سان متعارف به ڪرايو ته سياسي سفر
جو ساٿي به بڻايو ۽ اهو ساٿ تڏهن کان
اڄ تائين جاري آهي.

ڪامريڊ نذير عباسي جي، قلي ڪيمپ ۾ رڪجڻ کان اڳ جي اسان کي ڪا خبر نه هئي ته هو ڪٿي آهي. مون کي ياد آهي ته مون ۽ حميده بئرسٽر علي امجد سان ملي ڪري هاءِ ڪورٽ ۾ حبس بيجا رٽ پٽيشن داخل ڪئي ۽ پوءِ سڄي سنڌ ۾ ڪامريڊ نذير جي آزاديءَ لاءِ احتجاج ڪيو ويو.

ڪامريڊ نذير عباسي ۽ حميده گهانگهرو اسانجي پارٽيءَ جا هڪڙا اهڙا سجيلا ساٿي هيا جيڪي پنهنجي ازدواجي زندگيءَ ۾ به ڪامياب رهيا پر افسوس ته سندن اهو ساٿ گهڻو وقت هلي نه سگهيو ڇاڪاڻ ته ستت ئي پوءِ نذير عباسي کي شهيد ڪيو ويو پر حميده گهانگهرو پوءِ به وڏي همت ۽ حوصلي سان جيون گهاريو ۽ نذير عباسي جي وڇوڙي واري سور مان هڪ نئين انقلابي اتساهه کي جنم ڏنائين. مون کي يقين آهي ته ڪامريڊ نذير عباسي جي مشن کي اڳتي وڌائڻ لاءِ جيڪا به وک کڻبي ۽ جنهن به جدوجهد ۾ نذير جو آدرشي اتساهه هوندو تنهن ۾ حميده ضرور شامل رهندي.

ڊاڪٽر جبار خٽڪ
(شهيد نذير عباسي فائونڊيشن)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پڙهندڙ نَسُل ۔ پ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾عبدالله حسين " اُداس نسلين" نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ "لُڙهندڙ نَسُل" نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڇُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، ياڙي، ڪاٺو، ياجوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان "پڙهندڙ" نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنيٰ e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہ ڪُوڙو آهي.

جَهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، بَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. بين لفظن ۾ پَنَ کا خُصوصي ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَن پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پوءِ ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڌِ کان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻَ، سمجھَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيھ ڏيندي انھن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيھاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.
... ...
ڄڻ ڄڻ ڄاڙ وڏي تي ڄَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجھہِ پھاڙ ڇُپن ٿا؛
... ...
ڪالھہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلھہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........
... ...
هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٺين، جيڪي بہ ڪٺين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَّ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اٽڃاٽائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاٽي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڇي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اٽڃاٽن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بڻائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسُل جا پَنَ سيني کي **چوءِ چالاءِ ۽ ڪينئن** جهڙن سوالن کي هر بيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشش ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ "منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ".
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

سنڌ سلامت

www.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت جو مشن ۽ مقصد سنڌي ٻوليءَ جي ڊجيٽلائيزيشن ۽ پکيڙ کي وسيع ڪرڻ آهي ۽ پڻ دنيا سان گڏ سندس رفتار سان هلڻ جو سانباهو آهي، ڇو تہ تاريخ هميشہ انهن قومن جو احترام ڪيو آهي جن پنهنجي علمي سرمائي جي حفاظت ڪئي آهي. سنڌ سلامت پڻ پنهنجي ٻوليءَ جي بقاء خاطر سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل قيمتي ۽ ناياب ورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ان کي نہ رڳو محفوظ رکڻ پر پنهنجي اديبن، ليکڪن، محققن ۽ شاعرن جي علم، هنر ۽ تخليقن کي ڊيجيٽلائيز ڪندي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود سنڌين تائين مفت ۾ آسانيءَ سان پهچائڻ جو عزم ڪيو آهي.

اسان جي خواهش هئي تہ سنڌي مواد تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب گهر قائم ڪجي جتي هر موضوع تي مشتمل ڪتاب موجود ملن. ڪتابن کي ڳولڻ ۽ ڊائونلوڊ ڪرڻ آسان هجي ۽ اينڊرائيڊ سميت آئي فون يا ونڊوز آپريٽنگ سسٽم سميت هر قسم جي ڊوائيس تي آساني سان آن لائين پڻ پڙهي سگهجي.

۽ اهو سڀ ”سنڌ سلامت ڪتاب گهر“ ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهيو.

اميد تہ سنڌ سلامت ڪتاب گهر ذريعي سموري دنيا ۾ موجود سنڌي نہ صرف ڀرپور لاڀ حاصل ڪندا پر سنڌ سلامت ڪتاب گهر کي وڌيڪ فائديمند بنائڻ لاءِ پنهنجو ڀورو ساٿ نڀائيندا.

books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت ڪتاب گهر جي اينڊرائيڊ اپليڪيشن پلي اسٽور جي هن لنڪ تان ڊائونلوڊ ڪريو:

https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sindhsalamat.book